УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (73-74) Рік XIX

1982

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк:
Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:
Dr. Romas Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:
Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:
Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо:
Myron M. Prymak
2352 W. Rice St.
Chicago, Ill. 60622

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal 28, Que.
Canada H4A 2Y2

Онтаріо:
Mr. Karpo Mykytczuk
23 Parkview Ave.
North York — Willowdale
Canada M2N 3Y1

Манітоба:
Mr. I. Bayrak
853 McCalman Ave.
Winnipeg, Man. R2L 1G9

Австралія:
Mr. R. Fedewycz
159 Ballevue Ave.
Macleod-West
3085. Melb. Vic.
Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1—2 (73-74)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

1982

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» становить $20.00

Ціна цього випуску $12.00

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

ХРОНІКА

CONTENTS

Дмитро Дорошенко

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ?

(До питання про розмежування української і російської історії.)

Від Редакції: З нагоди 100-річного ювілею з дня народження визначного українського історика Дмитра Івановича Дорошенка друкуємо його статтю, в якій він подає свою концепцію історії Східньої Европи. Цю працю написав наш історик пів століття тому, 1933 р., для німецькомовного фахового журнала „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", де вона й була надрукована (1934 р., ч. 1, стор. 21—67) у досить значно скороченому перекладі д-ра М. Вольтнера.

У замітці редакції сказано, що «в цій праці відомого історика і політика Д. Дорошенка, він з'ясовує підхід української історіографії до проблеми східньоевропейської історії» (стор. 21). З уваги на те, що стаття в українському оригіналі, оскільки нам відомо, ще не була друкована, ми містимо її на сторінках «Українського Історика», уважаючи, що вона й дотепер в основному не втратила свого значення, хоч, звичайно, за останніх 50 років появилося багато нових праць на заторкнені тут теми, а тому в дрібницях може й сам автор вніс би деякі зміни.

Друк цієї праці Д. Дорошенка тим більш виправданий, що в перекладі пороблено, як ми вже згадали, значні скорочення та зміни, без яких рідко коли обходиться перекладач, який намагається пристосувати переклад для інакшомовного читача, а крім того натрапляє на термінологічні та інші труднощі. Так, наприклад, перекладач вилишив цілий третій і четвертий та значні частини п'ятого і шостого параграфів, включаючи всі перші примітки з винятком п'ятої.

Таким чином тут вперше друкується текст так, як його написав автор, крім 38-ої сторінки рукопису, яка не збереглася і яку ми подаємо в перекладі з німецької мови, зазначаючи це в тексті. У наступному випуску «Українського Історика» появляться дальші матеріяли, присвячені ювілею Дмитра Дорошенка.

I.

Що таке уявляє собою історія Східньої Европи, які її межі і який зміст? Чи це історія різних, населяючих цю частину Европи, народів, які хоч і жили довгий час в спільних державних організаціях, але переходили кожен свій особливий історичний процес і виробили ко-

жен свою окрему національну фізіономію, чи це історія однієї держави, яка під назвою Російської Імперії підбила при кінці XVIII-го віку всі народи східньої Европи під свою владу і втратила частину їх лише після Великої Світової Війни? Це питання має основне значіння для правильної постановки наукового досліду історії Сходу Европи і від того чи іншого вирішення цього питання залежить саме розуміння тисячолітнього історичного процесу, який відбувався на широких східньо-европейських просторах.

Розуміється, говорячи про історію східньої Европи, ми маємо на увазі головно елемент слов'янський, так звану східню, або, як її — не зовсім зручно з методологічного погляду називають — руську групу слов'янських народів;[1] всі інші етнічні елементи грали ролю другорядну, входячи лиш як расова домішка, як інґредієнт до основної маси слов'янського елементу (варяги, фіни, тюрки), або ж, як чинники зовнішнього характеру (татари, литовці), які впливали на такі або інші зміни в його політичній долі, але самі зберегли свою расову, релігійну і культурну окремішність. Чи ця східньо-слов'янська група уявляє з себе один народ, лиш з племінними відмінами в середині (в залежности головно від географічних умовин), при чім зверхнім виявом цієї едности була створена ним «російська держава», — чи вона складається з трьох окремих народів: великоруського, українського й білоруського, які лиш деякий час пробували в одній спільній державі, одні довший (як великоруси), другі зовсім малий (як білоруси, що ввійшли в склад Російської імперії лиш в самім кінці XVIII в. по розділах Польщі), треті лиш кілька століть (частина українців з половини XVII стол., друга з кінця XVIII стол., а одна їх частина — у Східній Галичині — й ніколи не належала до «російської» держави)? Це друге кардинальне питання історії східньої Европи, розв'язка якого дає ключ для правильного вирішення основного питання: що таке уявляє собою історія східньої Европи.

Нинішня наша публікація не претендує на якесь нове й оригінальне вирішення спірного питання. Наше завдання — лиш по можливості точно і об'єктивно представити, як стоїть це питання в сучасній науці, щоб тим самим помогти чужим ученим, яким менше звісні деталі наукових контроверсій у цій справі, самим розібратись в цих спірних питаннях і виробити собі свій власний об'єктивний погляд.

Щоб ясніше представити, як стоїть в сучасній історичній науці питання про розмежування історії народів східньої Европи, ми нагадаємо в загальних рисах розвиток східньо-европейського історичного процесу, зупиняючись на його найбільш спірних окремих моментах. Не заходячи в глиб передісторичних часів, почнемо з появи на східньо-европейській території слов'ян. Як тепер доведено спільними силами історії, археології й мовознавства, територія західньої половини схід-

[1] В протилежність до двох інших: південної (болгари, сербо-хорвати й словінці) й західньої (чехословаки, поляки й лужичани).

ньої Европи була якраз місцем первісного розселення слов'ян в Европі, — слов'янською прабатьківщиною. Спід іде лиш за більш-менш точне означення самої території цієї прабатьківщини; так, чеський учений *Л. Нідерле* каже, що слов'яни вперше оселились на тих землях, де тепер живуть білоруси й почасти українці: в басейні Прип'яті, середнього Дніпра і Десни;[2] український учений *М. Грушевський* означає територію слов'янської прабатьківщини в Европі як простір в басейні верхнього й середнього Дніпра до Висли й Німана на північному заході;[3] російський учений *А. Шахматов* вважає за слов'янську прабатьківщину басейн Німана й Західньої Двіни, отже посуває її значно на північ.[4] В усякім разі можна сказати майже з певністю, що слов'янська прабатьківщина лежала на сучасній білоруській території й що, таким чином, білоруси являються найбільшими автохтонами серед слов'янських народів. Звідси, з цієї прабатьківщини, слов'яни вирушили на захід і на південь, й почалася диференціяція їх на три основні групи племен: західню, південну і східню.[5]

Історія застає східніх слов'ян вже в стані племінної диференціяції. Вже в VI стол. ґотський історик Йордан (De rebus goticis) і візантійський історик Прокопій (De bello gothico) говорять про *антів* і *слов'ян* як про два споріднені, але окремі народи, які жили над нижнім Дунаєм і на північ від Чорного моря. Київський літописець Нестор, говорячи на початку XII стол. про розселення слов'ян пару сот літ перед тим, докладно вичисляє окремі племена. По його словам, на самій півночі коло озера Ільменю сиділи *Словени* (що мали своїм центром Новгород), на південь від них, між Чудським озером і верхнім бігом Волги і Дніпра, сиділи *Кривичі*; над верхньою Двіною — *Полочани*. В басейні верхньої Оки сиділи *В'ятичі*, на південний захід

---

2 L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, oddil I. sv. IV. Původ a počátky Slovanů vychodních, v Praze, 1924, str. 11—12.

3 М. Грушевський, *Історія України-Руси*. т. І. Київ 1913, стор. 74—75.

4 А. Шахматов, «Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка». *Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ,* т. II, Петроградъ 1916, стор. 666.

5 Відомий український мовознавець проф. Ст. Смаль-Стоцький рішуче заперечує приналежність *антів* до східнього слов'янства і вважає їх за слов'ян південних, предків сербів та хорватів (див. його розвідку «Східні словяне» в *Україні,* 1928, кн. 3, стор. 10—13). Він взагалі не визнає поділу слов'ян на три племінні групи (західню, східню і південну), а думає, що вже на своїй прабатьківщині слов'яни ділилися на окремі племена, з яких потім вийшли історично відомі слов'янські народи. Час, коли праслов'янська доба скінчилася, і окремі слов'янські племена почали розходитися на всі сторони, кладе проф. Смаль-Стоцький на VI—VII віки по Хр. Він гадає, що східні слов'яни на своїй прабатьківщині сусідували і стикались однаково з північними, західніми і південними слов'янськими племенами та що ніякі спільні інтереси їх тоді докупи тісніше не в'язали; отже говорити про якийсь окремішній спільний розвиток східніх слов'ян супроти слов'ян західніх і південних не може бути й мови (*ibidem*, стор. 21).

від них, над середнім Сожем і Дніпром — *Радимичі*, на захід від останніх і на північ від Прип'яті, в Поліссі сиділи *Дреговичі*. Ці племена склали пізніше народи великоруський і білоруський. Тепер, ідучи далі на південь, бачимо за літописцем племена, які склали південну або українську групу. Це були: між річками Горинню, Прип'яттю та Дніпром, з півдня омежовані Тетеревом сиділи *Деревляни*. На південь від них, в теперішній Київщині — *Поляни*. На лівім березі Дніпра, в басейні Десни — *Сіверяни*. Між Дністром та Бугом — *Уличі*, між Дністром та Прутом — *Тиверці*, що сягали своїми осадами аж до моря; над верхнім західнім Бугом сиділи *Дуліби* або *Волиняни*.[6] Літопис згадує в однім місці ще Хорватів,[7] які сиділи в нинішній Галичині, але питання про цих хорватів в науці досі нез'ясоване і Грушевський, приміром, уважає це питання «відкритим».[8]

Що вже в той час східні слов'яни поділялися на три окремих племінних угруповання, це підтверджується даними як археології так і мовознавства. Російський учений А. Спіцин, на основі досліду похоронних типів, черепів і знайдених при розкопках пам'ятниках матеріяльної культури, установляє три окремі групи племен, які більш-менш відповідають трьом пізнішим народам: українському, великоруському й білоруському: «на основі археологічних данних, — каже він, — руські племена можуть бути сполучені в три групи (це угрупування не зовсім сходиться з висновками філології): 1) волиняни, деревляни, поляни і дреговичі; 2) кривичі, новгородці, ростовці; 3) радимичі, вятичі, сіверяни».[9] А Шахматов поділяє східніх слов'ян на основі дослідження історії мови теж на три групи, які відповідають трьом народностям — українській (малоруській), великоруській і білоруській: «1) білоруську народність складають дреговичі, кривичі й радимичі й південно-східні виселенці, які йшли з Подоння; 2) на північному сході в басейні Оки сполучаються в одну народність західньо-слов'янські вятичі й південно-східні виселенці; вони зустрічаються з північними русами (новгородцями) і складають разом велико-

[6] Полное собр. рус. летописей, т. I., *Лаврентиевская летопись*, Ленинград 1926, стор. 10—13, або А. Шахматовъ, *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, Петроградъ, 1916, стор. 10—12.

[7] Полн. собр. Лет., т. I., стор. 12.

[8] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, I., стор. 213. Взагалі про розміщення цих племен, про різні міґраційні процеси, які вони переходили, про існування ще інших східньо-слов янських племен (на південнім сході), в літопису не названих, ведеться й досі жива наукова дискусія, в якій останніми часами визначилися праці українського дослідника В. Пархоменка і російського В. Мошина. Про це, між ін., див. огляди: St. Tomasziwskyj, *Kwartalnik historyczny*, 1929, Nr. 3, і M. Korduba, *Przegląd Historyczny*, 1932, zeszyt I.

[9] «Разселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннимъ, *Журналъ Мин. Народн. Просв.*, 1899, августъ, стор. 301—340.

руську народність; 3) малоруська народність похлинула полян, сіверян, деревлян, волинян, уличів і хорватів».[10]

Сусідами східніх слов'ян були на півночі й на сході фіни та варяги-нормани, на північному заході литовці, на заході поляки і словаки, на півдні Візантія й хозари. Рішаючим для початків державности й розвитку культури було сусідство (хоч і не безпосереднє) з норманами й Візантією. Норманські військово-торговельні дружини, пробиваючи собі шлях спочатку Волгою на схід, а потім Дніпром на Київ, втягли в орбіту своїх інтересів також і східньо-слов'янські племена, сприяли витворенню серед них державної організації з головним центром у Києві і — як думає значна частина учених — дали цій організації династію й ім'я «Руси».[11] В Києві вкінці IX віку вже сидить князь з варязької династії. Ця династія протягом X віку об'єднує майже всі східньо-слов'янські племена, підбиває значну частину фінських племен, опановує степові простори на південнім сході (границі цієї держави сягають до Фінської затоки на півночі, майже під Краків на заході, до Чорного моря й Озівського та до Кавказького підгір'я на південнім сході), пробиває собі шляхи на Кавказ, до Візантії й до нижнього Дунаю. За князя Володимира Великого (980—1015) формально приймається християнство по грецькому обряду (християнська проповідь римськими й візантійськими місіонерами провадилася вже й раніше).[12] Християнська просвіта робить дуже скорі успіхи і вже в XI стол. Київ робиться блискучим політичним і культурним осередком, відбиваючи й модифікуючи на своїм ґрунті західньо-европейські і візантійські впливи.

Найновіші археологічні досліди свідчать, що територія Київщини — осередок нинішньої України — з дуже давніх давен була тереном осілої хліборобської культури і мала живі торговельні й культурні зв'язки з найбільш культурними країнами старинного світу. По своїх безпосередніх попередниках, іранцях і ґотах, дістали тут слов'яни багату культурну спадщину. Про це дуже гарно говорить проф. *М. Ростовцев* у своїй статті „Les origines de la Russie kièvenne" (в„ Revue des

---

10 Так само окреслює склад південної чи української групи Шахматов і у згаданій вже нами праці «Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка», уміщеній в II томі енциклопедії *Украинскій Народъ,* Петроградъ 1916, див. стор. 677—678. Ця праця видана в укр. перекладі в книзі: Ол. Шахматов — Аг. Кримский, *Нариси з історії української мови,* Київ 1922.

11 Ми не будемо тут зачіпати столітнього спору про те, хто була «Русь», що дала своє ім'я Київській державі, а потім і цілому сходу Европи. Це питання, тісно зв'язане з т. зв. норманською теорією походження Руси, не з'ясоване остаточно й досі. Дуже докладний огляд наукових суперечок про це дав недавно В. Мошин в празькій „Slavii" 1931 р. («Варяго-русскій вопрос»).

12 Зведення відомостей про зв'язки Київської Руси з Римом дав Ст. Томашівський у своїм «Вступі до історії церкви на Україні» в *Analecta Ordinis S. Basilii Magni,* 1932, V. IV, F. 1—2.

Études slaves", 1922, v. II., pp. 1-18): «торгівля, каже він, дала слов'яно-германській Русі її цивілізацію й її політичну організацію, і саме по старих містах, одержаних слов'янами в спадщину від їхніх іранських та германських попередників. Ця історична еволюція пояснює нам усі істотні риси економічного, соціяльного й політичного життя Київської Руси. Ця Русь була в один і той же час останнім кільцем одного історичного ланцюга і першим другого. Київська Русь була спадкоємцем військових і торговельних держав, які засновувались і вдержувались одна по одній в степах південної Росії від X віку перед Христом до V віку по Христі і матір'ю нових руських держав, які мали неоднакову долю: я кажу про Галицьку Русь, про Білу Русь і ту, яка зробилася «Росією» і яку ми звемо також Великоросією. Київська Русь дістала в спадщину по своїх попередниках всі специфічні риси, які характеризують держави південної Росії в клясичну добу й добу мандрівки народів: їх військовий і торговельний характер; їх тенденцію наблизитись, скільки можливо, до Чорного моря; їхню орієнтацію на південь та на схід, а не на північ та на захід... Елемент західний у Києві був підпорядкований елементу південному і східньому протягом усього часу, коли Київ міг вдержувати свої зв'язки з Чорним морем. Новий період — це доба впливів західніх».

Син Володимира, Ярослав Мудрий (1019—1054) вступає в династичні зв'язки з дворами наймогутніших европейських держав: сам одружений першим шлюбом з дочкою шведського короля, він удруге одружився з дочкою візантійського цісаря; одна з його дочок виходить заміж за норвезького короля Гаральда, друга — Анна за французького короля Генріха І. Сини і внуки Ярослава всі були жонаті з різними чужинецькими принцесами, а його внучка Евпраксія була жінкою німецького цісаря Генріха IV.[13] Ці династичні зв'язки сприяли тісним культурним зв'язкам з заходом. Не підлягає тепер найменшому сумніву, що основою Київської держави була та група східньо-слов'янських племен, яка витворила українську народність. З племен, які пізніше витворили молодшу східньо-слов'янську народність — великоруську, мало значіння в цій державі лиш плем'я слов'ян новгородських, властиво саме місто Новгород, як дуже важний торговельний і політичний пункт. Полочани з своїм містом Полоцьком, предки білорусів, вже за Володимира Великого відокремилися, ді-

[13] Про ці зв'язки див. М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. 2, Львів 1905, стор. 30—35. Спеціяльніша література: Caix de Saint-Aymour, Anne de Russie, *Revue Hebdomaire,* 1894 (укр. перекл. Ів. Франка: Анна Русинка, королева Франції, Львів 1910); Henri Buteau, *La Princesse Anne,* „Nouvelle Revue", v. 75; Bernard Leib. Rome, *Kiev et Byzance à la fin du XI siécle,* Paris 1924; S. Rozanov, „Evpraxie-Adelheid, fille de Vsevolod (1071—1109)", *Bulletin de l'Academie des Sciences de L'URSS,* 1929, Nr. 8. (по рос. в *Известіях по рус. яз. и словесности,* 1929. стор. 617—646), R. Bloch, „Verwandschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels zum russischen Fürstenhause im XI. Jht.", *Brackmann-Festschrift,* Weimar 1931.

ставши свою особливу династію, основником якої став князь Із'яслав, син Володимира і дочки колишнього місцевого князя Рогволода.

Але держава Ярослава Мудрого, подібно до держави Карла Великого на заході, була занадто велика й різноплеменна, а зв'язки, що її вдержували, були ще занадто слабкі, щоб протистати центробіжним силам, які тягли імперію Ярослава до розкладу й які справді привели до того, що вона перетворилася в другій половині XI віку в федерацію окремих князівств, зв'язаних лише спільністю князівської династії й вищої церковної ієрархії, під більш або менш номінальною (в залежности від особи) зверхністю «великого князя київського». Ці центробіжні сили полягали, як звичайно думають, в сепаратизмі окремих племінних територій, які перетворили в окремі князівства: Чернігово-Сіверське, Переяславське, Смоленське, Новгородське та інші. Але придивляючися ближче до взаємин князів між собою, по характеру різних політичних угруповань, які час від часу поставали в межах колишньої держави Ярослава Мудрого, і до спроб цю саму державу в цілості відновити, не можна не помітити, що в основі розкладу старої Київської держави лежали особливості, які об'єднували східньо-слов'янські племена в зазначені вище три групи, які відповідають теперішнім трьом східньо-слов'янським народам: українському, білоруському й великоруському.

Ці особливості були обумовлені різницями антропологічного типу, впливу географічних умовин, різних на такому широкому просторі, й різницями суспільно-економічного й культурного типу. Всі ці різниці, як показують археологічні данні і спостереження в області мови, були вже виразно виявлені в X—XI століттях (докладніше про це будемо говорити трохи далі). Вони дали себе чути і в сфері політичній: по розпаді держави Ярослава Мудрого племена південної (української) групи творять свою окрему політичну й культурно-економічну систему, а племена північної групи (зародок великоруської народности) витворюють свої окремі політичні центри: з одного боку Новгород, який став незалежною торговельною республікою, яка співпрацює з Ганзою й свою господарську експансію поширює на північ і на північний схід, з другого боку — Володимир Суздальський (так звемо його, щоб відрізнити від Володимира південного на Волині) стає центром нової політичної системи і окремої — великоруської народности, яка витворюється в процесі опанування фінських територій і асиміляції слов'янських колоністів з фінським населенням.

Фінський елемент увійшов як дуже значний інґредієнт в склад великоруської народности і тим іще більше відчужив її від народности південно-руської, української, яка в XI столітті вже сформувалась і сконсолідувалась у своїй Київській державі. Про цю ролю фінського елемента у сформуванні великоруської народности виразно говорять самі російські вчені. *К. Кавелін* ще в 1866 році писав, що великоруська народність склалась із слов'янських переселенців із України, з Білоруси, які поселились на фінській території, частиною з «обрусілих фінів». Ці переселенці «під впливом нових умов, на но-

вім ґрунті, здобули інший характер, відмінний від первісного корня, від якого вони відділились; з другого ж боку обрусілі фінські племена внесли нову кров, фізіологічні елементи в молодшу галузь руського племени. Ця галузь давно відрізняється від своїх родичів помітними моральними і фізичними рисами і таким чином давно вже встигла сформуватись і здобути свою окрему фізіономію. До того часу, як почало складатися московське велике князівство, процес її сформування вже вповні відбувся, нова племінна галузь склалася вже цілком».[14] Так само й В. Ключевський зазначає зміну фізичного типу великоруса та його мови під фінським впливом,[15] а М. Покровський просто каже, що в жилах великорусів тече 80% фінської крови. За останній час все більше усталюється погляд, що фінські племена, які ввійшли в склад великоруської народности, далеко не стояли на такому примітивному щаблі культурного розвитку, як думалось досі; у всякому разі їх культура стояла мало чим нижче від культури слов'янських переселенців, які над ними запанували. Та й сам процес опанування фінської території, який звичайно уявляли за мирну колонізацію й асиміляцію слабшого фінського елементу сильнішими слов'янськими, в дійсности, як тепер признають самі великоруські вчені, далеко не був такий мирний та безкровний: якщо взяти на увагу, що на очах історії зникли цілі фінські племена Меря, Весь, Мурома та інші, що завоювання Мордви й Мещери супроводилось руйнуванням краю й масовим винищенням тубільного населення, то можна згодитись з М. Покровським, що «Великорусь побудована на кістках інородців» і що пізніша Московська держава, яка остаточно засимілювала цих інородців і сконсолідувала великоруську народність, була такою ж «тюрмою народів», як і пізніша імперія Романових.[16]

На витворення великоруського народу й його вдачі мали значний вплив, як уже згадано, умовини географічні й кліматичні. На нових місцях — у трьохкутнику між Окою й верхньою Волгою — переселыці мусіли затрачати багато сил у боротьбі з суворою північною природою, покладати багато праці, щоб осушити болота й викорчовувати ліси, щоб здобути трохи ґрунту, годящого для оранки; та й той ґрунт був малородючий і давав вбогий урожай. Холодні ночі влітку, т. зв. заморозки, дуже часто нищили хліб, не давши йому достигнути. Взагалі сувора північна природа вимагала від людини великої витривалости й великої праці, щоб мати змогу вижити. Та й відносини з тубільним фінським населенням, яке треба було підбивати і яке раз-у-раз повставало, вимагали постійного напруження енерґії. Все це накладало свою печать на характер великоруської народности, вело до вироблення у неї переваги громадського принципу над особистим, ін-

---

14 К. Кавелинъ, «Мысли и замѣтки о русской исторіи», *Вѣстникъ Европы*, 1866, т. II, див. Собраніе сочин., т. I, СПБ. 1897, стор. 599.

15 В. Ключевскій, *Курс русской исторіи*, т. I, 1918, стор. 570—572.

16 М. Покровскій, «Возникновение Московского Государства», *Историк Марксист*, 1930, т. 18-19, стор. 28.

дивідуальним. У боротьбі з суворою природою, в невпинній праці, серед тяжких умовин життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні раз поставленої собі мети, упертість в добрім розумінні цього слова, виносливість. Вироблявся державницький інстинкт й імперіялістичні стремління. На нових місцях розвивались і нові суспільні відносини, нові форми взаємин між князем і народом. Віче, як форма участи народу у владі, відходить на задній плян супроти необмеженої влади князя, суверена і господаря землі. Виробляється новий тип князів, хоч і з тої самої династії Рюриковичів, але зовсім відмінних своєю вдачею від князів південних, людей відважних, непосидючих, лицарської вдачі, жадібних до блиску і слави, таких як Володимир Мономах або його внук Ізяслав II; на півночі переважає у князів холодний розмисл і обрахунок, уміння пристосуватись до обставин, риси доброго й ощадного господаря, нахил до деспотизму, як це ми бачимо у Андрія Боголюбського. Християнство і освіта ширяться на півночі дуже помалу; не тільки тубільці-фіни вперто тримаються своєї поганської віри, але й самі вятичі ще в XIII стол. мордують християнських місіонерів. Самий характер літератури на півночі відмінний: літописи тут короткі і сухі; поетична фантазія вбога; видко, що й думки людей звернені в практичний бік і зайняті вузько-формальними справами, які стосуються церковних відносин. У той час як на півдні, в Києві, Чернігові, Переяславі вже в першій половині XI віку розцвіло буйне економічне й культурне життя, коли про Київ чужинці писали як про другий Царгород, коли київська Русь, як каже Грушевський, своїм багатством, розкішшю, комфортом, своїм вирафінованим грецько-орієнтальними впливами мистецтвом уміла заімпонувати німецьким цісарям, — на півночі, в осередках великоруського життя, ще в кінці XII віку панувала сувора простота і примітивність відносин, раз-у-раз траплялись рецидиви поганства.

Характеризуючи різницю між великоруським і українським типом і підкреслюючи участь фінського елементу в сформуванні великоруської народности, К. Кавелін казав (у своїм викладі перед німецькими професорами в Бонні в 1864 р.), що «вже в найдавніші часи помітна яскрава різниця між великоруськими і західньо-руськими (під ними Кавелін розумів українців та білорусів) племенами. Останні дивилися на перше згори, з призирством. У нім майже нема індивідуального елементу, нема поетичного характеру, особистої хоробрости, завзяття, лицарськости; воно орудує масами, не зважується на ризиковне діло, вичікує, дуже стримане. Князі на цьому ґрунті перерождаються: з мандруючих з одної области до другої й воюючих вони стають осілими і вже в XII столітті мріють про єдинодержавство. Андрій Боголюбський і Всеволод нагадують пізніших московських царів».[17]

---

[17] К. Д. Кавелин, *Собраніе сочиненій*, т. I. (Монографіи по русской исторіи). С.-Пб, Типографія М. М. Стасюлевича, 1897, стор. 571.

Коли північні племена східнього слов'янства, витворюючи великоруську народність, прийняли у свій склад велику домішку фінського елементу, то племена південні, вже раніше сформувавшись у народність українську, прийняли в себе певну домішку елементу тюркського. Очевидна річ, що сусідування з хозарами, боротьба з печенігами, половцями, торками, берендіями, коли українські князі селили полоняників на своїх землях, а в XII—XIII століттях цілі менші орди оселялися в Переяславщині і над річкою Россю на Київщині, — не могли не залишити сліду в українському етнічному типі, хоч може цей слід і не був такий значний, як думав польський учений Ол. Яблоновський.[18] Той же Яблоновський каже, що крім тюркської домішки, український етнічний тип зазнав іще впливу польського й волоського елементу, при чім польський був на його думку особливо сильний. Але підкреслювана самим Яблоновським асиміляційна сила українського народу, (спеціяльно козаччини)[19] вела до того, що всі ці елементи безслідно розплились в українськім морі.

Питання, коли сформувалася сама українська народність, найстарша серед трьох східньо-слов'янських народів, належить до дуже спірних. Тут найбільш конкретний і так би мовити об'єктивний матеріял можуть дати досліди над мовою і антропологія. А. Шахматов вважає, що всі східні слов'яни говорили спочатку однією спільною «праруською» мовою, яка вийшла з спільної «праслов'янської» мови. «Праруська» мова розпалася на окремі говірки ще в кінці VIII або початку IX віку; об'єднання всіх східньо-слов'янських племен в одній Київській державі не могло витворити якоїсь спільної народньої мови, так само, як і мови книжної, бо книжною мовою став вивезений з Болгарії «церковно-слов'янський язик». Але об'єднання південної (української) групи в одній Київській державі, в системі якої вона перебувала найдовше, сприяло витворенню одної спільної для всіх цієї групи племен мови — української, яка значною мірою змодифікувала й книжну мову, запозичену з Болгарії.[20] Ця змодифікована на українському ґрунті болгарська (церковно-слов'янська) мова зробилась по упадку Києва спадщиною й для Великорусі, яка витворила собі свою спільну народню мову в XI—XII віках. Український учений А. Кримський гадає, що українська мова почала виділятись з однієї «праруської мови» десь в VIII—IX стол.; але тому, що писані пам'ятки збереглися лише з початку XI віку, то й «достовірну» історію української мови Кримський вважає можливим починати лиш з XI віку. Аналізуючи фонетичні й морфологічні особливості пам'яток XI віку, Кримський приходить до висновку, що мова Київської Руси часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого «мала вже здебільшого всі сучасні озна-

---

18 Al. Jabłonowski, „Lud południowo-ruski", *Pisma*, t. I. Warszawa 1910, стор. 12—13.

19 Etniczna postać Ukrainy', *ibidem*, стор. 69.

20 А. Шахматовъ, «Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка», *Украинскій Народъ*, II, стор. 681—703.

ки української мови».[21] Деякі українські вчені, особливо Ст. Смаль-Стоцький,[22] не визнають існування «праруської» мови й гадають, що українська мова вийшла безпосередньо з праслов'янської мови та що українська мова далеко ближча своїм походженням до сербської ніж до великоруської мови. Свої погляди проф. Ст. Смаль-Стоцький розвинув в цілому ряді праць, між ін. і в критичнім огляді: «Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне спорідненння».[23] Відкидає існування «праруської» мови, хоч не так категорично, й проф. Ол. Колесса.[24]

Приймаючи висновки Шахматова й спираючись на антропологічних дослідах Іс. Коперницького, Ю. Талько-Гринцевича, Д. Гільченка, А. Краснова, своїх власних і своїх учнів, проф. Хв. Вовк робить спробу схарактеризувати український антропологічний тип, як відмінний від великоруського й білоруського. Цей тип найбільш яскраво виявляється при помірах в середній і південній смузі України й приводить проф. Вовка до думки, що українці в антропологічному відношенні виявляють найбільшу схожість з південними і західними (окрім поляків) слов'янами і, згідно з поглядами Hamy і Doniker'a, повинні бути зараховані до т. зв. адріятицької або дінарської раси, яку сам Вовк хотів би назвати слов'янською.[25] Він зазначає, що українці, хоч і зазнали на собі іранські та тюркські впливи, залишились проте більш чистою расою і більше зберегли в собі слов'янських рис ніж великоруси, які опісля прийняли в свій склад західньо-фінські й литовські домішки.[26] Але як би ми не дивились на те, чи була «праруська» мова, чи не була, для нас важно сконстатувати на цім місці одно: що Київська Держава була створена українцями, яким належала гегемонія серед східньо-слов'янських племен, і ця доба гегемонії, як каже А. Шахматов, «є блискучою сторінкою минулого життя українців».[27]

Між українським півднем і великоруською північчю вже в другій половині XII віку почалась боротьба за гегемонію на Сході Ев-

---

[21] А. Кримський, *Нариси з історії української мови.* Київ 1922, стор. 97—106.

[22] У своїй „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien 1913.

[23] *Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка,* т. 141—143. Львів 1925. (Друге, доповнене видання, Прага 1927, стор. 91). У своїй праці «Східні слов'яни» Смаль-Стоцький, відкидаючи існування спільної для всіх східніх слов'ян «праруської» мови, називає її «політичним витвором XIX століття» (див. *«Україна»,* 1928, т. 3, стор. 21).

[24] Ол. Колесса, *Погляд на історію української мови,* Прага 1924, стор. 15—16.

[25] *Украинскій Народъ,* т. II, стор. 452.

[26] *Ibidem,* стор. 453—454. Стаття Вовка «Антропологическія особенности украинскаго народа», видана також по-укр. в книзі: Проф. Хведір Вовк, *Студії з української етнографії,* Прага 1928.

[27] «До питання про початок української мови», *Україна,* Київ 1914, кн. I, стор. 19.

ропи. Перший в повнім розумінні цього слова великоруський князь Андрій Боголюбський іде 1169 року війною на Київ, здобуває його в бою, пустошить і руйнує і цим завдає столиці південної Руси невилічимий удар. Як висловлюється російський історик А. Трачевський, київські українці добре розуміли, що в особі Андрія Боголюбського з його військом ішли на них великоруси. Спустошений ними Київ перестав взагалі бути політичним центром; він потім мусів уступити своє провідне значіння на Україні новому центру — Галичу на Дністрі. Талановиті й енергійні князі Володимирко і Ярослав Осмомисл піднесли значіння Галицького князівства. Злучена в руках князя Романа з Волинню, Галицько-Волинська держава за його знаменитого сина Данила (1205—1264) об'єднує майже всі українські землі; Данило веде дуже активну політику в системі середньо-европейських держав: Польщі, Угорщини, Чехії, Австрії; успішно бореться з Литвою; проти натиску татар шукає помочі у папи Інокентія IV і з його рук дістає королівську корону (1253).

Протягом другої половини XII й початку XIII століття південна Русь-Україна й північна Русь Володимиро-Суздальська розходяться все більше й більше. В той же час відокремлюються в особливу політичну систему, яка зв'язана своїми взаєминами з Заходом — Литвою й німецькими орденами, князівства Полоцьке, Вітебське, Мінське та інші дрібні білоруські князівства.[28] Коли іще в першій половині XIII віку конкурентом Данила щодо галицького престолу міг явитися один з князів, що сидів на півночі, і коли між великоруською північчю й українським півднем існували культурні (головно церковні) та політичні зв'язки, то майже всякий зв'язок між ними уривається після татарської руїни 1240-их років. З того часу народність українська й великоруська відокремлюються політично й культурно, і кожна іде далі своїм окремим шляхом; кожна виробляє цілком відмінний культурно-історичний тип в повнім розумінні цього слова.[29] Суспіль-

---

[28] А. Шахматов гадає, що формування окремої білоруської народности й білоруської мови почалося саме в XIII столітті. Див. *Укр. Народъ*, т. II, стор. 682.

[29] Спробу схарактеризувати цей тип в порівнянні до сусідніх — польського й великоруського — зробив на поч. 1860-их років Костомаров у своїй славнозвісній статті «Двѣ русскія народности», *Основа*, 1861, III.). Він вважає, що колись близькі одні до одних племена східньо-слов'янської («руської») групи, українське й великоруське, розвинулись в два цілком окремі національні типи, з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом. Українці — індивідуалісти з високо розвиненим почуттям особистої свободи й гідности; великоруси ж виробили в собі дуже розвинутий громадський інстинкт і вміння коритись сильній владі та жертвувати собою в ім'я інтересів громади. Українці стоять за приватну власність землі і примусова спільність землі здається їм найбільшою неволею і несправедливістю; великоруси ж володіють землею цілою громадою, комуною. Хоч українці стоять дальше від поляків мовою, але зате далеко ближчі до них вдачею і основами народнього ха-

но-правові поняття, культурні традиції Київської Руси розвиваються далі в її безпосередній спадкоємиці — Галицько-Волинській державі, а по упадку цієї держави живуть і еволюціонують в українських областях, які опинилися під Литвою й Польщею. «Литовський Статут» XVI віку має тісний внутрішній зв'язок з «Руською Правдою» XI—XII століть, як це довели праці спеціялістів з історії права (професори М. Максимейко, М. Ясінський та ін.). Вічові порядки оживають в козацькій громаді XVI—XVII віків, народний суд — в т. зв. «копних» судах тих самих часів. Північна Русь, яка склала Московську державу, реципувавши за посередництвом Руси Київської візантійські церковні ідеї й поняття та законсервувавши їх у вузькій сфері церковного життя, розвивала далі своє суспільне життя на зовсім інших основах і під іншими впливами, ніж південна Русь-Україна та Білорусь.

II.

Перш ніж перейти до огляду історичного розвитку і взаємин трьох східньо-слов'янських народів після того як остаточно розбились політичні й культурні зв'язки, що до певної міри об'єднували їх в одну східньо-европейську систему, що носили до того часу загальну назву «руської землі», нам треба зупинитись на однім дуже важнім питанні, без з'ясування якого дуже тяжко, майже неможливо, далі говорити про все зв'язане з нашою темою. Я маю на увазі справу термінології, справу вживання певних історичних назв: «Русь», «Росія», «Україна», «руський», «русскій», «український». Тут діло йде не просто про ту або іншу термінологію; вживання того або іншого терміну для означення держави, географічної території чи народу означає собою також певний погляд, певне розуміння історичних явищ. Те або інше вживання означених нами назв означає в східньо-европейській історіографії (російській, українській і польській) певний погляд на взаємини не тільки між українцями й росіянами, але також і між українцями та поляками, означає певний національно-політичний світогляд. Тому мабуть рідко яке історичне питання зібрало коло себе стільки непорозумінь, умисного і неумисного затемнення і гострих суперечок, як власне справа вживання назв «Русь»,

---

рактеру. На більш широкій основі спостережень етнографічного й антропологічного характеру заснував свою порівняльну характеристику великорусів, українців і поляків проф. В. Антонович у статті «Три національні типи» у львівській *Правді*, 1888 р., кн. III. (перевидано в *Творах* Антоновича, т. I. Київ 1932). Він так само як і Костомаров підкреслює глибоку психічну різницю між українцями й великорусами. Цікаву характеристику української народньої вдачі, яка сходиться в позитивній своїй частині з поглядами Костомарова й Антоновича, подав польський учений А. Яблоновський у своїй статті „Lud południowo-ruski", див. *Pisma*, t. I. Warszawa 1910, стор. 18—19.

«Росія», «Україна». У віковім історичнім спорі між українцями з одного, росіянами й поляками з другого боку, дуже часто те або інше вживання цієї термінології служило й служить для одних — для українців — за доказ їхньої національної та політичної відрубности, для другої сторони — як арґумент для заперечення цієї відрубности і навіть права на неї. Втягнення політичних і національних пристрастей в це питання, розуміється, тільки затемнює справу, і спір дуже часто переходить в область логомахії, сперечання за самі — слова.[30]

Особливо багато неточностей, неясностей і непорозумінь (здебільшого цілком незалежних від волі авторів) виходить з уживанням цих термінів в чужих мовах, наприклад у французькій. Діло в тім, що стара назва *«Русь»* („Rouś") немає у французькій мові окремого імени, й замість неї звичайно пишуть „Russie" (Росія), а це зовсім не те, як ми зараз побачимо, що „Rouś" (Русь). Так само як у французькій мові існує лиш один прикметник від слова Russie — „russe" (так само як у німецькій від слова „Russland" і від „Ruś" однаково прикметник буде „russisch"), в мові російській від слова «Росія» і від слова «Русь» також прикметник один: «русскій».[31] Тим часом в українській мові і в мові польській маємо два різних прикметники: в укр. від «Русь» — *«руський»*, від «Росія» — *«російський»*, в польській — від „Ruś" — „ruski", від „Rosja" — „rosyjski". I в українській і в польській мові «руський» і „ruski" являються синонімами слів «український» і „ukraiński", тоді як «російський» або „rosyjski" означають те, що в російській мові передається словом «русскій», у французькій „russe", в німецькій „russisch". Таким робом українець і поляк зразу ж можуть пізнати, про що йде мова, чи про «Русь» в історичнім розумінні слова, себ-то про Україну, чи про «Росію» — новітню державу, про росіян (великорусів) та про російську (великоруську) мову.

Але справа сама по собі не є такою скомплікованою; треба лиш з'ясувати собі походження всіх вище названих імен і умовитись щодо правильного їх уживання. Перш за все: що таке назва «Русь» і звідки вона? Це одне з найбільш спірних питань східньо-европейської історії, воно тісно зв'язане з питанням про те, хто́ заснував державу в Киеві, чи зайди-нормани, які принесли з собою ім'я «Русь», чи автохтони слов'яни, які самі це ім'я носили. Над розв'язкою цього питання, як звісно, ламають собі голову вчені вже більш півтораста років і досі ще не прийшли до однозгідного висновку. Так звані *«норманісти»* бачать в «Руси» назву одного з скандинавських племен, до якого на-

---

30 Питанню про вживання слів «Русь», «Росія», «Україна» в їх історичному й сучасному значінні я присвятив окрему статтю в *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes,* B. III, Berlin 1931, S. 1—23. У французькім скороченні вона була видана в ч. 10, *Bulletin d'informations ukrainiennes,* Genève, 1931, стор. 4—8. Я тут подаю лиш важніший матеріял з тієї моєї праці, відсилаючи цікавих до неї самої.

31 Існує вправді прикметник «россійскій», але він вже вийшов з ужитку в новій літературі і в звичайній мові.

лежала династія (т. зв. Рюриковичів), яка заснувала державу в Києві і передала своє ім'я цій державі, а за нею й слов'янському народові, на якого землі ця держава була заснована. *Антинорманісти* відкидають скандинавське, норманське походження «Руси» й шукають її серед місцевих, східніх слов'ян, вбачаючи «Русь» в полянах, які жили в Києві та його околицях (де збереглося кілька географічних назв одного корня з «Руссю»), або шукають слов'янську Русь десь в приозівських степах.[32] Але для нас, для нашої теми, цей спір не має істотного значіння: для нас важно установити лиш, що іменем «Русь» називалася в IX столітті держава, заснована в Києві, на слов'янському ґрунті. Довший час ця назва прикладалася до мешканців Київщини в першій лінії, і тільки згодом, помалу, переносилась на інші східньо-слов'янські племена, і то більше в географічно-політичному ніж в етнографічному значінні: ще в XI і навіть XII столітті не тільки північні або східні слов'янські племена Київської Держави, але навіть сусідні з київськими полянами деревляни протиставляли себе «Русі». Київський князь Олег, складаючи договір р. 907 умовляється, щоб греки виплатили контрибуцію «на руськыя грады: первое на Кыевъ, тоже на Чьрниговъ, и на Переяславль, и на Полотьскъ, и на Ростовъ, и на Любьчь, и на прочая грады, по тѣм бо градомъ сѣдяху велиции князи подъ Олегомъ суще».[33] Ясна річ, що тут «руські городи» вжито в політичнім розумінні: ті, де сидять залежні від Олега князі, ті, що їх в договорі 912 р. названо «світлими і великими князями».[34] І далі протягом цілого оповідання про князів Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава — скрізь говориться про «Русь», про «руську землю» в розумінні держави тих руських князів. І князь Святослав перед рішучим боєм з Греками на Дунаї закликав своїх вояків битись хоробро, щоб не посоромити «землѣ Руськыѣ».[35] Князь Ярополк Святославович, убивши брата Олега і вигнавши другого брата Володимира (Великого), в 977 році посадив у Новгороді свого намісника «и бѣ владѣя единъ въ Руси».[36] Ярослав Мудрий і Мстислав поділили «Руськую землю» по Дніпру (1026); себто Ярославу дісталися землі на правім березі Дніпра. Мстиславу — на лівім.[37] Але поруч із уживан-

[32] Дуже гарний перегляд усіх цих суперечок дає названа вже праця *В. Мошина*, а також стаття *М. Кордуби* (також уже названа вище) і стаття покійного проф. *Ст. Томашівського* в журналі *Kwartalnik Historyczny*, 1929, кн. 5. В останні часи суперечки між норманістами й антинорманістами оживились наново, і появилися зовсім нові теорії походження «Руси». Але найбільш тверді позиції зберігають досі якраз прихильники норманської теорії.

[33] А. Шахматовъ, *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, т. І. Петроградъ 1916, стор. 31.

[34] *Ibid.*, стор. 33.

[35] А. Шахматовъ, *op. cit.*, стор. 83.

[36] *Ibid.*, стор. 90.

[37] *Ibid.*, стор. 189. Див. також *Полн. собр. рус. лѣт.*, т. II., 1908, стор. 373, 405.

ням назви Русь в загально-політичнім розумінні ми бачимо, що ця назва прикладається в XII стол. спеціяльно до Київської землі, яко до Руси par excellence. Так в р. 1142 Святослав Ольгович тікає з Новгорода «в Русь», себто до Києва.[38] Святослав каже до Юрія в Суздалі: «поиди в Роускую землю Киеву».[39] Князь Ізяслав каже в 1148 р., прибувши до Новгорода: «есмь пришелъ сѣмо, оставя Роускую землю».[40] Князь Ростислав прийшов «съ всими Рускыми полкы и съ Смоленськими» (1148).[41] В 1150 р. князь Ізяслав прийшов на Волинь і каже до своєї дружини: «вы есте по мнѣ изъ Рускыя земли вышли».[42] В 1178 році новгородці кличуть Мстислава Ростиславича до себе, але він «не хотяше ити из Рускои земли», себто з Києва.[43] В 1195 році суздальський князь Всеволод Юрійович післав свого тіуна (намісника) з людьми «въ Русь», і тою Руссю тут називається південна Чернігівщина.[44] Можна навести ще цілий ряд прикладів, коли під «Руссю» в XII і XIII столітті виразно розуміється *Русь Південна,* сьогоднішня Україна, в протилежність до Ростово-Суздальської землі, сьогоднішньої Великорусі. Але це не перешкоджає великоруським землям самим називати себе «Руссю», особливо в протиставленні до чужих неслов'янських народів.[45] В цім розумінні називають себе «Русью» новгородці в торговельних договорах з Ганзейською спілкою в 1189 році, Смоленськ в 1229 році, Полоцьк в договорі з Ригою в 1264 р.;[46] як справедливо зауважує з цього приводу проф. М. Кордуба, в розумінні свої державної приналежности до руської політичної системи, називалися загальним іменем Руси в X—XIII вв. навіть і зовсім неслов'янські племена.[47] В усякому разі Великоруська Ростово-Суздальська держава засвоїла собі ім'я Руси, ясна річ — через те, що над нею панувала династія руських, київських князів.

Необхідно зазначити, що на заході для означення імени «Русь» уживалися назви „Ruthenia", „Rutheni", „Russia".

Наприклад: цісар Генріх V в році 1089 „Praxedem Ruthenorum regis filiam sibi in matrimonium sociavit" (Monumenta Germ. Historica, Scriptores, Bd. III, стор. 133), або: „Voldemarus Ruthenorum rex (Scrip-

---

38 Іпатієвський літопис, *Полн. собр. Русс. Лѣт.,* т. II, СПб, 1843, стор. 17.

39 *Ibid.,* стор. 25.

40 *Ibid.,* стор. 40.

41 *Ibid.,* стор. 40.

42 *Ibid.,* стор. 54.

43 *Ibid.,* стор. 120.

44 Лаврент. літ., *Полн. Собр. Русс. Лѣт.,* т. I, СПб 1846, стор. 173.

45 Проф. Ф. Леонтович каже, що «земля з епітетом *руська* в старі часи спеціяльно означала Південну Русь, в протилежність до Північної та Північно-Західньої», але, що, починаючи з XII в., ми зустрічаємо в актах уживання назви «руська» різними землями в протиставленні, наприклад, до землі німецької. Див. *Варшав. Унив. Изв.,* 1894, т. IX, стор. 4.

46 L. Goetz, *Deutsch-Russische Handelsverträge,* Hamburg 1916, p. 34, 41, 50, 234-235, 246-248, 250-253.

47 *Діло,* 1930, ч. 286.

tores, rerum Danicarum, Bd. II, стор. 208; „Daniel Ruthenorum rex" (в році 1245, див. „Codex diplomaticus Hungariae", IV, стор. 197—198. Можна сказати з певністю, що „Ruthenia" постала з грецького «Ῥουθήνοι», «Ῥωσσία». Отже, щоб уникнути непорозумінь, було б дуже доцільно, щоб термін «Русь» перекласти „Routhenie" або „Ruthenia", а прикметник «руський» — „routhenien", або „ruthenisch".

Ці назви треба прикладати на означення як Київської Руси, так і спадкоємиці Руси — Галицько-Волинської держави, а пізніше тої Руси, що опинилася під Литвою і Польщею. Для північної Руси, Ростово-Суздальської, а пізніше Московської, нема іншого, більш виправданого історією найменння як «Московія» і «московський». Про дальшу еволюцію цих назв будемо говорити трохи далі.

(Продовження слідує)

O. W. Gerus

MANIFESTATIONS OF THE COSSACK IDEA IN MODERN UKRAINIAN HISTORY: THE COSSACK LEGACY AND ITS IMPACT*

Introduction

The making of the modern Ukrainian nation was profoundly influenced and moulded by the Cossack heritage. The Ukrainian Cossackdom had flourished for three centuries (approximately 1500—1800) during which time it constituted the mainstream of the Ukrainian historical experience.[1] Its traditions, symbolisms and myths, when translated into socio-political ideas of the 19th and 20th centuries, stood for such concepts as social justice, individual freedom, patriotism and territorial sovereignty. The significant currents of the Ukrainian political thought and action drew heavily on selected aspects of that legacy. Elements of the Cossack tradition can be readily found in most of the major developments in recent times, be they of substantive or superficial nature. It is, however, critical to the comprehension of modern manifestations (19th and 20th centuries) of the Ukrainian Cossack phenomenon *(kozachyna)* to recognize the duality of Cossackdom. Ukrainian Cossackdom functioned on two parallel and distinct levels — that of the Zaporozhian Sich and that of the *Hetmanshchyna.* It is with this problem in mind that the paper will focus on the historic nature of the Ukrainian Cossacks before proceeding to delineate their legacy.

Background

Historical evidence indicates that the Ukrainian Cossackdom was a direct result of the colonization movement by the Ukrainian population of the southern steppe region which began in the late 15th century.[2] Although threatened by the predatory Tatars, that rich and dangerous frontier had always attracted

---

* This paper was originally presented at the Second World Congress on Soviet and Eastern European Studies at Garmisch, Germany in 1980.

1 For a debate on the role and uniqueness of the Ukrainian Cossackdom, see I. L. Rudnytsky's review of P. Longworth's *Cossacks* in *Slavic Review,* December, 1972, and Longworth's "Letter" and Rudnytsky's "Reply" in *Slavic Review,* June, 1974, 411—416.

2 The following studies are relevant to the origins and development of the Ukrainian Cossackdom: D. I. Evarnytskii, *Istoriia Zaporozskikh Kozakov,* 3 vols., St. Petersburg, 1892—1897; A. Lazarevski, *Opysanie Staroi Malorossii,*

hardy souls in search of adventure, wealth or freedom. Socio-economic conditions of Lithuania, to which Ukrainian lands belonged, encouraged the penetration and colonization of the steppe. But Lithuania was unable to protect the frontier and the necessities of survival taught the new-comers, called "Cossacks" by the Tatars, military and organizational skills. Cossack bands evolved into formidable fighting units which not only protected the population from the Tatar brigandage but on occasions took the offensive themselves. Cossacks even became internationally famous as first rate mercenaries.[3]

In its initial stages the Cossack movement in Ukraine was not uniform, but contained several distinct forms. The most famous component consisted of the Zaporozhian Cossacks who established their stronghold, Sich, on the lower Dnieper River and created a military republic.[4] It consisted mainly of bachelor warriors with their own elected government, including the supreme leader, the hetman, and a rigid, almost Spartan, code of rules. Freqent Zaporozhian campaigns against the Moslem Tatars and Turks who raided Ukraine for slaves developed a messianic outlook and gave the Zaporozhian Sich an honorable reputation as the defender of Christians and their faith. Furthermore, Zaporozhian open door policy established for centuries to come a proud reputation as a refuge of the oppressed. Next in importance were the town Cossacks *(Horodovi Kozaky)* and the Registered Cossacks. The former consisted of the richer, more conservative elements and functioned as local militia; the latter represented a partially successful effort of the Polish crown to transform limited numbers of Cossacks into the soldiers of the king.[5] Finally, there sporadically appeared independent Cossack bands *(druzhyny).*

The growth of the Cossack movement coincided with and was influenced by changes in the political administration of Ukrainian lands. The Polish-Lithuanian Union of 1569 opened Ukraine to Polish colonization and serfdom. The Union of Brest in 1596 forcibly introduced Catholicism into traditionally Orthodox regions. New social and religious grievances combined to provide the Cossacks with a new focus. Polish policies politicised the Cossack leadership to

---

2 vols., Kiev, 1888—93; M. Hrushevskyi, *Istoriia ukrainskoho kozachestva,* 2 vols., Kiev, 1913—14; V. A. Golubutskii, *Zaporozhskoe Kozachestvo,* Kiev, 1957; V. O. Holubutskyi, *Zaporizka Sich,* Kiev, 1961; L. Wynar, *Ohliad istorychnoi literatury pro pochatky ukrainskoi kozachchyny,* Munich, 1966; P. Longworth, *The Cossacks,* London, 1970; Y. March, "The Cossacks of Zaporozhe," Georgetown University 1965, unpublished Ph. D. thesis.

3 Examples of Cossack mercenary activities can be found in E. Lassota von Steblau, *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Lassota von Steblau,* 1594, edited by L. Wynar and translated by O. Subtelny, Lettleton, Col., 1975; G. Gajecky and A. Baran, *The Cossacks in the Thirty Year War,* vol. I, Rome, 1969.

4 The recognized founder of Zaporozhia was Prince "Baida" Vyshnevetskyi, L. Wynar, *Kniaz Dmytro Vyshnevetskyi,* Munich, 1966, 20—36.

5 L. Wynar, "Pochatky ukrainskoho reiestrovanoho kozatstva," *Ukrainskyi istoryk,* no. 2—3, 1966, 12—17; I. Krypiakevych, *Istoriia Ukrainskoho viiska,* Winnipeg, 1953, 254—56.

such a degree that under Hetman Sahaidachnyi the Zaporozhian Sich officially assumed the protectorship of the Ukrainian Orthodox Church and won the attention of the Polish government as spokesman of Ukrainian interests. The new role of the Zaporozhians placed the Polish government in a quandary. On one hand, the Cossacks constituted a vital military tool, but on the other, their independent action caused international difficulties while their support of the rebellious peasants created major problems in administrating the newly acquired Polish dominions.

The emergence of Bohdan Khmelnytskyi signalled the transformation of the socio-religious conflict into a war of national liberation. Hetman Khmelnytskyi succeeded in freeing central Ukraine from Polish control and in 1649 established a new body politic — *Hetmanshchyna* or the Cossack Hetman state (hetmanate).[6] This exercise in state building was a unique achievement of the Ukrainian Cossacks. No Russian Cossack host seriously aspired to statehood until the 20th century. Needing foreign aid to sustain the new state, Khmelnytskyi approached Moscow and in 1654 agreed to the Treaty of Pereiaslav, a very controversial document by which Ukraine came under the protectorate of the Russian Tsar.[7] Beginning as a sovereign vassal, the *Hetmanshchyna* was gradually reduced in status, first to an autonomous region then to a colony. Finally, in 1781, the territorial unity of Cossack Ukraine on the left Bank was destroyed and replaced by ordinary Russian provinces. However, during its existence the *Hetmanshchyna* possessed definite and separate administrative, financial and judicial forms, and until 1696 its own church.[8]

The creation of the *Hetmanshchyna* meant that the center of power shifted from the Zaporozhian Sich to the hetman's capital. It also meant that with two Cossack focal points — the Zaporozhian Sich and the hetman — the relationship between them would be critically important to the welfare of Ukraine as a whole. That relationship remained tense at the best of times, mainly because the priorities of the two centers were often different. The Zaporozhian Sich returned to its earlier rather narrow military interests while the hetmans became engaged in the more complex politics of state building. The adventurism and the lack of political sophistication on the part of the Sich frequently undermined

---

6 I. P. Krypiakevych, *Bohdan Khmelnytskyi*, Kiev, 1957; V. Lypynskyi, *Ukraina na perelomi*, 1657—59, Vienna, 1920; M. Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusi*, vol. IX, pt. 1 and 2, Kiev, 1928—31; C. B. O'Brien, *Muscovy and the Ukraine*, 1654—1667, Berkley, 1963; G. Vernadsky, *Bohdan, Hetman of Ukraine*, Yale, 1941.

7 B. Krupnytsky, "Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of B. Khmelnytsky," *Ukrainian Quarterly*, 1957, #10, 32—40; A. Iakovliv, "Dohovir Hetmana B. Khmelnytskoho z Moskvoiu roku 1654," *Iuvileinyi Zbirnyk D. Bahaliia*, Kiev, 1927; D. Ohloblyn, *Treaty of Pereyaslav, 1654*, Toronto, 1954.

8 These examine the international organization of the hetmanate: B. Krupnytskyi, *Hetman Danylo Apostol*, Augsburg, 1948, 60—171; M. Slabchenko, *Orhanizatsiia hospodarstva Hetmanshchyny XVII—XVIII st.*, 4 vol., Odessa, 1928; A. Pashuk, *Sud i sudochynstvo na Livoberezhni Ukraini v XVII—XVIII st.*, Lviv, 1967.

the statesmanship of the hetmans. That divergence in outlook was skillfully exploited by the agents of centralist tsarism.[9]

The political system of the *Hetmanshchyna* contained elements of democracy, monarchism and dictatorship. The question of the hetman's authority was never resolved constitutionally and consequently remained without acceptable legitimacy. The actual authority of each Hetman depended on his personality, skill and his relationship with the tsar who, as an overlord, held the power of approval of the elected candidate. In these circumstances a fluid situation existed which lent itself to corruption, intrigues and outright military challenges. It was Bohdan Khmelnytskyi who hoped to establish a dynastic and indigenous hetmanship and thus provide it with greater authority and legitimacy, albeit subordinate to the tsar. Shattered by the death of his son Tymish, and frustrated by the selfish interests of the *starshyna* factions, the Khmelnytskyi idea of a Ukrainian hereditary monarchy was periodically though unsuccessfully revived, the last candidate being Hetman Cyril Rozumovskyi. In light of Russian plans for dominating Ukraine, however, a notion of hereditary hetmanship was completely unacceptable. Equally unacceptable would have been the development of a constitutional electoral process to replace the practice of reliance on unwritten and ambiguous traditions.

In the social structure of Hetman Ukraine, the Cossacks constituted a separate and distinct estate. They were an elitist minority distinguished from the peasant majority by a higher material and intellectual level. However the Cossack estate itself was not homogeneous, ranging from the lower stratum of *holota* to the new aristocracy, the *starshyna,* a class derived largely from the *horodovi* Cossacks and the formerly Polonized gentry. The Cossack *starshyna,* the backbone of the *Hetmanshchyna,* filled the socio-economic and political vacuum caused by the preceeding Polonization of the old Ukrainian nobility.[10]

Originally elected to the position of military leadership by the Cossack rank-and-file as officers, the *starshyna* assumed powerful positions of an administrative nature in the Hetman state. They exercised influence over the hetman through the General Council of Officers.[11] In time, traditional electoral procedures became purely nominal, as the hetmans and occasionally tsars preferred to appoint their officials. In the 18th century the *starshyna* could no longer be distinguished from East European gentry, enjoying considerable wealth which, much to the criticism of the Zaporozhian Sich, included peasant servitude.[12]

By all accounts, the cultural level of the *Hetmanshchyna* was guite high, a condition which made the Ukrainian cultural and religious elite so desirable by the emerging Russian empire.[13] Hetman Ukraine maintained quality schools,

---

[9] N. Polonska-Vasylenko, *Zaporizhia XVIII st. ta ioho spadshchyna,* Munich, 1967, 107—126; D. Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History,* edited and updated by O. W. Gerus, Winnipeg, 1975, 387—419.

[10] This process is described in Doroshenko, 328—356.

[11] G. Gajecky, *The Cossack Administration of the Hetmanate,* 2 vols., Cambridge 1978.

[12] Doroshenko, *op. cit.,* 345.

[13] V. Sichynsky, *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the 16th to 20th Century,* New York, 1953.

notably the Mohyla Academy in Kiev which was recognized as the educational center of Eastern Christiandom.[14] The practice of studying abroad was also widespread. The Ukrainian "brain drain" furnished Russia with teachers, high churchmen, and government officials. For Ukraine the tragedy lay with the fact that, while absorbing its creative forces for the empire, tsarist political centralism endeavoured to denationalize and assimilate a significant part of the Ukrainian elite much in the manner of earlier Poland.[15] The assimilation process was motivated by political consideration of centralization. It consisted of granting socio-economic privileges to the *starshyna* while simultaneously suppressing traditional Ukrainian institutions, the most important being the office of the hetman in 1764. It was at the end of the 19th century that the political considerations of tsarism were largely supplemented by Russian cultural chauvinism.

In regard to the Zaporozhian Sich, the Russian government pursued a very pragmatic policy. As long as the Cossacks were needed in Turkish and Tatar wars they were treated with a degree of favoritism, a practice which deliberately aggravated the relations between the hetman and the Zaporozhian Cossacks to whom they technically belonged until 1709; after the Battle of Poltava, Zaporozhia came under Russian military surveillance and control.[16]

The nature of the Zaporozhian political system further lent itself to political interference. In theory all Zaporozhians, approximately 16,000 in the middle of the 18th century,[16a] were equal and through the instrument of the General Council were entitled to elect or to be elected to the Sich administration, including the top office of *Koshovyi otaman.* Direct democracy, despite its idealization by the 19th century populists, had major flaws. It functioned to the advantage of the more sophisticated who manipulated the passions of the commoners, the *siroma,* and occasionally gave rise to mob rule. Zaporozhian frontier democracy stressed agreement by consensus and discouraged dissent. Critics were not tolerated but intimidated or expelled in the manner similar to the ancient Greek practice of ostracism. Social antagonism had appeared in the second half of the 18th century as more power and wealth was concentrated in the Sich *starshyna.*[17] Despite its unruly socio-political life, the military prestige of the Zaporozhian Sich remained high.[18]

In the second half of the 18th century southern Ukraine began to experience a major evolution in social, economic and political developments. With the Tatar power in disarray, St. Petersburg opened the steppe to a systematic coloniza-

---

14 I. Krypiakevych, *Istoriia ukrainskoi kultury,* Lviv, 1938, 190.

15 Ukrainians were particularly active in the religious life of Russia. See F. Korchmaryk, *Dukhovni vplyvy Kieva na Moskovshchynu v dobu Hetmanskoi Ukrainy,* New York, 1964.

16 O. M. Apanovych, *Zbroini syly Ukrainy,* Kiev, 1969, 109; V. O. Holobutskyi, *Zaporiz'ka Sich, 1734—75,* Kiev, 1961, 74—107.

16a Apanovych estimates the population of the Zaporozhian lands in 1750's at 160,000 of which 10% constituted the actual army, 112.

17 Polonska, *op. cit., Zaporizhia . . . ,* Vol. 1, 107—126.

18 Apanovych, *op. cit.,* 121—124; I. Krypiakevych, *Istoriia ukrainskoho viiska,* 285—286.

tion.[19] The frontier character of the South began to change. Lands which the Cossacks for generations had regarded as theirs were given to foreign colonists and court favorites. "Civilization" had arrived and the Zaporozhian Sich and its life style stood in the way. Cognizant of the fact that the Sich was becoming a socio-economic anachronism, its leaders hastily proceeded to modernize this distinct republic by broadening its economic base. Despite St. Petersburgs' objection, Zaporozhian sponsored colonization with run away serfs and agricultural diversification began to take place.[20] In the meantime, the last Zaporozhian chieftan, Petro Kalnysheyskyi persistently lobbied St. Petersburg to preserve the Sich.

However, as an antithesis to the autocracy, the radical Zaporozhian Sich had no place in the Russian scheme of things. The successful Russian penetration of the Black Sea and the elimination of the Crimean Tatar threat made the Zaporozhian Sich redundant. In June, 1775 on Empress Catherine's orders the Zaporozhian Sich was surrounded by superior Russian forces. Several thousand Cossacks managed to flee to Turkey while others capitulated.[21] The leaders were severely punished while the common Cossacks became free state peasants. Although in its history the Sich had been destroyed several times before, in 1775 it was also officially liquidated. Even the name was struck out.[22] Catherine, still smarting from the Pugachev explosion in Russia, feared the Zaporozhian Cossacks not because of what they were but of what had always symbolized historically — defiance of authority and the love of individual freedom to the extreme.

Changing military fortunes caused a limited revival of the Zaporozhian Cossacks in 1783 as an integral part of the Russian forces in the form of the Black Sea Cossack Army. In 1793 it was moved to the Kuban region to spearhead the Russian penetration of the Caucasus. There certain organizational Zaporozhian traditions and the Ukrainian language continued.[23] Those Zaporozhians who had settled in the Ottoman Empire at Dobrudja enjoyed the Sultan's protection in return for military service. Corrupt Ottoman bureaucracy and forceful Russian propaganda convinced a sizeable number to defect in 1828. The returning Cossacks were formed into the Cossack Army of Azov which in 1865 was joined with the Kuban Cossacks. The above developments illustrate the skill by which the Russian government was able to harness the military capacity of the Ukrainian Cossacks and, at the same time, by keeping them outside of the traditional

---

19 N. Polonska-Vasylenko, *The settlement of the Southern Ukraine, 1770—1775,* New York, 1955.

20 Polonska, *Zaporizhia . . . ,* Vol. I, 45—106.

21 D. Evarnytskii, "Chislo i poriadok Zaporozhskikh Sechei," *Kievskaia Starina,* 1884, Vol. 4, 589—608; A. P., "Svedeniia o zadunaiskikh zaporozhtsakh v 1826 g.," *Kievskaia Starina,* Vol. II, 295—299; A. Skalkovskii, *Istoriia Novoi Sechi ili poslednoho Kosha Zaporozhskoho,* 3 Vols., Odessa 1840—1885.

22 The new name was Pokrovska Sloboda.

23 Polonska, *Zaporizhia . . . ,* Vol. I, 231; P. Ivanov, "Pereselenie zaporozhtsev na Taman," *Kievskaia Starina,* 1891, Vol. 7, 133—141; H. Storozhenko, "K istorii malorossiiskikh kazakov v kontse XVIII i nachale XIX." *Kievskaia Starina,* 1897, Vol. 4, 124—156; Vol. 6, 460—482; Vol. 10, 115—131; Vol. 11, 143—156; Vol. 12, 332—350.

Ukrainian lands, effectively negated their traditional role in Ukrainian life. In the course of the 19th century these descendents of the freedom-loving Zaporozhians proved to be reliable defenders of tsarism and the empire.

Judging from the rich folklore collected in the 19th century, the liquidation of the Zaporozhian Sich was perceived by the Ukrainian masses as a traumatic catastrophe. Catherine was heartily damned for depriving the increasingly oppressed people of their only symbol of hope and glory. The belief in the Zaporozhian resurrection, however, was unshakeable.[24]

That other component of Ukrainian Cossackdom the *Hetmanshchyna* itself had been steadily loosing its political autonomy from 1709 when Hetman Mazepa had joined Sweden in an unsuccessful and final military effort to break away from Russian control.[25] During the course of the 18th century key aspects of Ukrainian life, including traditional economic ties with Europe, were systematically destroyed as the region was converted into a colonial market for the new Russian industry.[26]

In 1764 Cyril Rozumovsky won the dubious distinction of being the last Hetman of Cossack Ukraine. In 1783 the *Hetmanshchyna* itself was abolished while the *starshyna* was partially placated by being included into the ranks of the Russian nobility. In the 19th century even the notion of a distinct Ukrainian territoriality was eventually destroyed and the area commonly called "Little Russia" was broken up into three Russian provinces.

Yet imperial decrees could not eradicate the Cossack tradition. It remained alive in songs and stories of the peasant masses and in the hearts of the Cossack gentry. That tradition became the mainspring of the national revival in the 19th century. While the Zaporozhian legacy, especially its military history, was dramatic, colorful and popular, the legacy of the *Hetmanshchyna* was historically more important. The creation of the Hetman State in fact had renewed and continued the traditions of Ukrainian statehood, albeit incomplete, from 1648 to 1783. Part of ethnographic Ukraine constituted a political entity whose more prominent leaders displayed a definite sense of historical continuity. Hetmans Khmelnytskyi, Vyhovskyi, Doroshenko, Samoilovych and Mazepa saw themselves as modern extensions of Kievan Rus' and struggled to assure the sovereign-

---

24 D. I. Evarnytskii, "Malorossiiskiia narodnyie pesni," *Sobrannie, 1878—1905*, Ekaterynoslav, 1906; D. H. Revutskyi, *Ukrainski dumy ta pisni istorychni*, Kiev, 1919; M. Kostomarov, "Istoriia kazachestva v pamiatnykakh juzhno-russkago narodnogo tvorchestva," *Istor. monogr. i izsledov*, Vol. XXI, St. P., 1905; M. Drahomanov, *Novi ukrainski pisni pro hromadski spravy* (1764—1880), Geneva, 1881.

25 For Mazepa's motives, see O. Subtelny (ed.), *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski*, 1704—1708, New York, 1975; O. Ohloblyn, *Hetman Ivan Mazepa ta ioho doba*, New York, 1960; B. Krupnytsky, "The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance, 1708—1709," *Ukr. Quarterly*, 1956, #12, 47—57.

26 O. Ohloblyn, *Ocherki istorii ukrainskoi fabriki. Manufactura v Hetmanshchyne*, Kiev, 1925, 189—220.

ty of their realms and to entrench themselves as legitimate rulers.[27] This commitment to the *Hetmanshchyna* remained strong in the Ukrainian circles. In fact, until the second half of the 19th century, the revival of *Hetmanshchyna* was the only serious political goal of the nationally conscious elite.

The National Revival

In general, the nationally conscious elements within the Ukrainian gentry remained profoundly loyal to the regime.[28] They deliberately emphasised that loyalty to dispel any suspicions about Ukrainian intentions to secede when lobbying for the restoration of the *Hetmanshchyna* and, indeed, on general occasions it appeared that such prospects were good. Tsar Paul I displayed a definite sympathy for the Ukrainian cause and it was rumoured that his son, Grand Duke Constantine, would be a hetman.[29] Paul's assassination, however, ended that dream.

During both the Napoleonic invasion of 1812 and the Polish rebellion of 1831, the continued loyalty of the Ukrainians was essential and the government skillfully exploited their Cossack passions. When the call went out to form voluntary Cossack regiments and to contribute to the war effort in 1812, the response led by the gentry was overhelming as thousands volunteered for the proposed Cossack regiments.[30] However, Alexander I broke his promise to maintain permanent Cossack regiments in Ukraine and the volunteers were disbanded with some 25,000 being sent to Kuban.[31] A similar situation occurred in 1832, when the Ukrainians responded to the appeal of Governor-General Repnin and again enthusiastically formed eight Cossack regiments financed by the gentry to fight Polish rebels only to suffer a bitter disappointment.[32] The last Cossack episode occurred during the Crimean War, when the tsar's call for volunteers was interpreted by the Kievan peasantry as an appeal for Cossack restoration

---

[27] Ivan Vyhovskyi, for instance, was confirmed by Poland in the Treaty of Hadiach as "Hetman of the Princedom of Rus'," D. Doroshenko, *History of Ukraine, 1917—1923,* Vol. II, Toronto, 1973, 99.

[28] There were, of course, several glaring exceptions — aristocrats Vasyl Kapnist sought Prussian aid and Vasyl Lukashevych saw Napoleon as a potential liberator. O. Ohloblyn, *Liudy Staroi Ukrainy,* Munich, 1959, 91, 219; M. Hrushevskyi, „Taina misiia ukraintsia v Berlini 1791 roku," *Zapysky NTSh.,* 1896, Vol. IX.

[29] O. Ohloblyn, *Liudy Staroi Ukrainy,* 14, 84.

[30] In all the Ukrainian people contributed, voluntarily and otherwise, a staggering sum: over 9 million rubles, 14.5 pounds of silver, gold, foodstuffs, clothing and gunpowder. Over 80,000 volunteered, 69,000 were conscripted. Akademiia Nauk Ukrainskoi R.S.R., *Istoriia Ukrainskoi RSR,* Vol. III, Kiev, 1978, 45—46.

[31] I. Pavlovskii, "Malorossiiskoe kozachie opolchenie v 1812 g.," *Kievskaia Starina,* 1906, Vol. IX, Vol. X; L. A. "Mysl imperatora Aleksandra I ob uchrezhdenii v Malorossii kazachykh polkov," *Kievskaia Starina,* 1890, Vol. I, 119—120.

[32] I. Pavlovskii, "Malorossiiskie kozachi polki v borbe s poliakami v 1831 g," *Trudy Poltavskoi Gubern. Uchen. Arkhivn. Komissii,* Vol. VII, Poltava, 1909.

which they equated with freedom.[33] The misunderstanding generated a major uprising in the region.

As in the rest of East-central Europe, romanticism was the driving force of Ukrainian cultural and subsequently national revival. Ukrainian romanticism was deeply entrenched in the Cossack legacy. Spearheaded by the gentry, it involved largely the development of the modern Ukrainian language and of historiography stressing the separate development of the Ukrainian people.[34] Ethnography, with the emphasis on peasant folklore, complemented the Cossack documents as the basis of what was becoming a potent romantic nationalism.

It is customary to begin the cultural revival with the writing of Ivan Kotliarevsky's *Aneida* in the vernacular of Poltava (1798). A travesty of Vergil's classic, this very popular work allegorically depicted the imagined adventures of the Zaporozhian Cossacks who escaped from the Sich in 1775. But it was on the estates of the former Cossack regiment of Novhorod-Siversk where the real and systematic growth of Ukrainian activism began. There the residue of old patriotism was inadvertently reinforced and expanded by the action of the tsarist government. The reorganization of the imperial aristocracy had called into question the legitimacy of the titles enjoyed by the descendants of the Cossack *starshyna*. In the effort to prove its status, the Ukrainian gentry came to rely heavily on historical research. Accordingly, what began as a largely selfishly motivated century into Cossack history grew into a patriotic appreciation of the past and stimulated efforts on collective action to protect Ukrainian corporate rather than individual interests.[35] It was in Novhorod-Siversk that the famous and anonomous *Istoriia Rusov* was written and circulated throughout Ukraine in manuscript form until its publication in 1846.[36] *Istoriia* was an eloquent expression of Ukrainian patriotism stressing the ideas of Cossack democracy and autonomy. Like the Cossack chronicles of the 17th and 18th centuries (Velychko, Samovydets, Hrabianka) *Istoriia Rusov* maintained the concept of historical continuity of Hetman Ukraine with the Kievan era. All of the leading Ukrainian intellectuals of the day — Maksymovych, Bantysh-Kamensky, Hrebinka, Kostomarov, Kulish and Shevchenko — came under its influence.

Positive as the work of the Cossack gentry was, it became clear by the middle of the 19th century that the gentry did not have enough solidarity nor sufficient political leverage in St. Petersburg to assume open leadership and direc-

---

33 L. Dobrovolskyi, "Z kyivskoi kozachynny 1855," *Ukrainskyi Naukovyi Zbirnyk* (Moscow), 1915, Vol. I; D. Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History*, 533—534; V. Shcherbyna, "Dolia kozachynny v Livoberezhnii Ukraini," *Zapysky NTSh*, 1930, Vol. 100.

34 M. Kostomariv, "Dve russkiia narodnosti," *Osnova*, 1861, Vol. III, details the differences between Ukrainians and Russians formed during the course of history. See also D. Doroshenko, *A Survey of Ukrainian Historiography*, New York, 1957, 106—116.

35 Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History*, 270—71.

36 A. Yakovlev, "Istoriya Rusov and Its Author," *The Annals* (UVAN), 1953, Vol. III, 620—669.

tion of the Ukrainian national movement as was the case with the Polish *szlachta*.[37] The ideological base of the national revival shifted from the concept of historical legitimacy with its roots in the Treaty of Pereiaslav to that of radical populism spearheaded by the new intelligentsia. Still it must be remembered that the hereditary gentry continued to play a constructive role on the ethno-cultural level as patrons of Ukrainian arts and later as members of the newly created local self-government, the *zemstvo*, especially in Poltava province.

Ukrainian intelligentsia was an offshoot of the Russian radical mainstream. It saw the elevation of social injustice and the restoration of Ukrainian autonomy in the context of the fundamental reorganization of the Russian empire. At this point the Ukrainian goal was not separation, but a democratic and federated Russia.[38] Ukrainian intelligentsia was not anti-Russian but antitsarist; and, as envisaged by the St. Cyril and Metodius Brotherhood, it aspired to fraternal and equal relationship of all Slavs. However, the intelligentsia assigned a special, almost messianic role to the Ukrainians in the reorganization process.[39]

The prevailing pro-Zaporozhian and anti-*starshyna* attitude of the intelligentsia gave rise to the populist school in Ukrainian historiography which rather subjectively stressed that the common people were the only creative force in Ukrainian history. The elite was depicted as selfish, unpatriotic and ever-ready to assimilate with the element in power.[40] The romantic historian M. Kostomarov contended that the Ukrainian upper classes had deserted the peasant masses, thereby leaving the Ukrainian nation uniquely a peasant nation and hence classless. To him and to the intelligentsia the Zaporozhian Cossacks epitomized the Ukrainian virtues and values. The Hetman *starshyna*, on the other hand, was treated with contempt. P. Kulish's indictment of the anarchistic and destructive tendencies of the Zaporozhians was a rare exception to the general idealization of the Cossacks.[41]

It was the outstanding national poet, Taras Shevchenko, a former serf of Cossack lineage, who profoundly transformed the Cossack legacy from a legend

---

37 I. L. Rudnytskyi, *Mizh istoriieiu i politykoiu,* Munich, 1973, 32.

38 The foremost spokesman of Ukrainian federalism was Mykhailo Dragomanov. D. Doroshenko, "Mykhailo Dragomanov and the Ukrainian National Movement," *Slavonic Review,* 1938, Vol. 16, 654—666; I. L. Rudnytskyi (ed.), *Mykhailo Drahomanov: A Symposium of selected writings,* New York, 1952.

39 Kostomarov wrote: "Ukraine shall rise from her grave and shall call upon all her Slavonic brothers, and they will rise... And Ukraine will be an independent republic in a Slav Union. Then all will say... behold, the stone which the builders rejected has become the cornerstone," *Knyha bytia ukrainskoho narodu,* edited by B. Yanivsky, Augsburg, 1947, 24; M. Vozniak, *Kyrylo-Metodiivske bratstvo,* Lviv, 1921.

40 O. Pritsak, "U stolittia narodyn M. Hrushevskoho" in B. Koval (ed.), *Idei i liudy,* New York, 1968, 213.

41 Panteleimon Kulish, *The Black Council,* abridged and translated by L. S. and M. Luckyj, Littleton, Col. 1973.

of the past to a vital interest of his own time.[42] In glamorizing the Cossack era as a heroic age, he awakened in his oppressed people a very crucial sense of patriotic pride in their heritage and desire for dignity and national freedom. In denouncing serfdom and autocracy for destroying Ukraine's liberties, Shevchenko focused on the universal human condition and encountered the wrath of Tsar Nicholas I. The regime's concern about the political implication of Shevchenko's representation of the Cossack past was clearly expressed in the government report. It stated that Shevchenko "wants to awaken the hatred of domination by the Russians and recalling old freedoms, successes and exploits of the Cossacks, reproaches his countrymen for their indifference."[43] Shevchenko was banished into the army.

The Tsarist government lost no time in launching a persecution of the Ukrainian cultural movement, which lasted in different forms until the Revolution. Not only the romantic political ideas of the Brotherhood of Cyril and Methodius were proscribed but the Ukrainian language itself was banned in 1863 and then by the secret Ems decree of 1876.[44] The mainstream of the cultural revival became apolitical again using the few loopholes in the censorship regulations to continue ethnographic studies and historical research.

It should be noted that fascination with the Zaporozhian Cossacks was not exclusive to the Ukrainian intelligentsia. It spilled into Russian literary and cultural circles as well. Alexander Herzen stressed the Cossack democratic tradition; Nikolai Gogol romanticised their life style in *Taras Bulba*; Illia Repin vividly conveyed their defiant devil-may-care attitude in his painting "Zaporozhian Letter to the Sultan".

The Revolution

The sudden collapse of tsarism in February 1917 caught the young Ukrainian national movement unprepared to take full and effective advantage of the situation. Nevertheless, despite the legacy of repression, the Ukrainian national revolution did occur. Like all colonial revolutions, it embraced both the social and the national goals which culminated in the formation of the socialist Ukrainian National Republic.[45] It was during the period 1917—21 that manifestations

---

42 Literature on Shevchenko, Ukraine's national poet is voluminous. The following are revelant to the topic: G. S. Luckyj, *Between Gogol and Ševčenko*, Munich, 1971; V. Mijkovskyj and G. Shevelov, *Taras Shevchenko, 1814—1861, A. Symposium*, Haque, 1962; R. Zaitsev, *Zhyttia Tarasa Shevchenka*, New York, 1955.

43 Zaitsev, 177.

44 F. Savchenko, *Zaborona ukrainstva*, 1876, Kiev, 1930 (reprint Munich, 1970).

45 On the subject of Ukrainian Revolution one must still rely extensively on the early publications: P. Khrystiuk, *Ukrainska Revoliutsiia*, 4 vols., Praque, 1922; V. Vynnychenko, *Vidrodzhennia natsii*, 3 vols., Kiev—Vienna, 1920; D. Doroshenko, *Istoriia Ukrainy, 1917—1923*, 2 vols., Uzhhorod, 1930; J. Reshetar, *The Ukrainian Revolution 1917—1920*, Princeton, 1952. See also O. Pidhainy, *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution: A Bibliography*, Toronto, 1971.

of the Cossack legacy, myth and reality, became most apparent in recent times. Cossack traditions were evoked by practically all of the Ukrainian contenders for power — the democrats of the UNR; the conservatives of the Hetmanate; and the extremists of the Left.[46] It is clear that political and ideological influences associated with the perceived Cossack history made a profound impact on the nature and the course of the Ukrainian revolution.

On the superficial level, the most vivid examples of the Cossack rebirth occurred in military life where they ranged from Cossack uniforms to military reorganization along Cossack lines. To generate morale and to spread national consciousness among the approximately 5,000,000 Ukrainians in the Russian army, units were Ukrainianized and renamed after famous Cossacks and those hetmans, like Mazepa, known for their patriotism. Beginning with the formation of the Ukrainian Military Club of Hetman Polubotok, organizers made deliberate efforts to identify the new formations with the glories of the Zaporozhian tradition.[47] Sadly, the revival of the Cossack fascade did not revive the old fighting spirit.

A paralleled development occurred outside the "regular" armed forces with the formation of the so called Free Cossacks. The Free Cossack movement originated quite spontaneously in the Kiev province as village self-defense mechanism in the face of the breakdown of law and order. It quickly grew from a local militia to a national body numbering over 60,000 by the fall of 1917. The Free Cossacks were envisaged by the nascent Ukrainian government, the Central Rada, as the prototype of a national militia.[48] Originally consisting largely of small landowners and peasants, the Free Cossacks became a broadly based movement of nationally conscious Ukrainians. They actively participated in the defense of Ukraine in the face of the Russian Bolshevik invasion. During the German occupation of Ukraine in 1918, however, the Free Cossacks were deemed unreliable and were disbanded.

The populist leadership of Ukrainian democracy, the Central Rada, in many ways saw itself as an extension of the Zaporozhian republican traditions and its social myths. Politically the Rada was autonomist in outlook and embraced complete separation from Russia only after the Bolshevik seizure of power. But like the hetmans of old, the Central Rada was unable to defend the sovereignty of Ukraine alone and was forced to seek foreign aid. This led to the Treaty of Brest-Litovsk and the arrival of the Austro-German armies which quickly turned from allies to occupation forces reducing Ukraine's real position to that of a German satellite. Divergent priorities and the Rada's social radicalism resulted in the overthrow of the Rada. The details of the coup d'état of April 29, 1918 engineered by the Germans and the Ukrainian and Russian conservative circles (The Landowner's Alliance) which elevated General Pavlo Skoropadskyi,

---

46 The Bolsheviks, for example, exploited the popular appeal of Cossackdom in Ukraine by forming regiments of "Red" Cossacks, I. Dubynskyi, H. Shevchuk, *Chervone Kozatstvo,* Kiev, 1965.

47 I. Krypiakevych, *Istoriia ukrainskoho viiska,* 2nd edition, Winnipeg, 1953, 357—395.

48 *Ibid.,* 378.

an indirect descendent of Hetman Ivan Skoropadskyi (1709—22), to the position of "Hetman of all Ukraine and of Cossack armies" are still shrouded in controversy.[49] In part, the continuing polemical warfare has been responsible for clouding the issue. It suffices to say that the Rada's radical notions about private property alienated segments of the middle and upper peasantry as well as the gentry and industrialists. The idea of restoring the *Hetmanshchyna* seems to have originated with the Ukrainian Democratic-Agrarian party which was founded in Poltava in 1917. The party's program, strong on private property and elitist leadership, was drawn up by a prominent sociologist V. Lypynskyi.[50] Later in exile Lypynskyi formulated an elaborate ideology for hereditary hetmanship as the key prerequisite for independent statehood. Skoropadskyi's regime of eight months, during which he was a German vassal rather than a mere puppet, constituted a very critical point in modern Ukrainian history.

The profound opposition to the Hetman regime on the part of the socialists formalized the ideological polarization within the Ukrainian society. A period of a bloody, civil conflict ensued in which ultimately both sides lost and the Ukrainian independence effort collapsed. There is no meaningful way of determining the degree of acceptance of the 20th century *hetmanshchyna* by the Ukrainian people. German military control and the reactionary Russian political influences within the Skoropadskyi government make it difficult to distinguish between those who objected to the idea of the *hetmanshchyna* on principle and those who merely opposed the policies of the hetman.

Skoropadskyi was aware of his narrow power base and in his speeches relied heavily on the Cossack legacy, constantly linking the past with his own time and objectives. The most dramatic example of the Cossack idea was the official restoration of the Cossack class. The hetman manifesto of October 16, 1918 read in part:

> "We deem it good for strengthening the might of our Ukrainian State to revive the Cossack class in all places of its historical inhabitance in Ukraine, laying as a foundation for the said revival those knightly Cossack traditions of which we have been told by our history . . ." [51]

All the descendants of the old Hetman and Slobidska Ukraine Cossacks were to be regarded as members of the new class. Citizens of other origins could register as Cossacks under special conditions. An elaborate military-administrative structure would be worked out in the future. In practical terms the Cossack class was intended to become Skoropadskyi's source of indigenous political-military power and of legitimacy. The reaction to the hetman's project was

49 Taras Hunczak, "The Ukraine under Hetman Pavlo Skoropadsky" in *The Ukraine, 1917—21: A Study in Revolution*, Cambridge, 1977; O. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution*, New Brunswick, 1971.

50 S. Shemet, "Do istorii Ukrainskoi Demokratychno-Khliborobskoi Partii," *Khliborobska Ukraina*, Vol. II, Vienna, 1920.

51 D. Doroshenko, *A History of Ukraine*, Vol. II: *The Ukrainian Hetman State of 1918*, Winnipeg, 1973, 311.

mixed, ranging from the understandable satisfaction on the part of the intended beneficiaries to indications of serious opposition from the democratic elements to whom the term "Cossack" implied a Zaporozhian connection rather than a privileged status. The subsequent anti-Hetman uprising headed by the Directory of the underground Ukrainian National Republic ended this largely paper experiment, in what appeared to have been a historical anachronism, inconclusively.

Zaporozhian traditions, social myths and symbolisms, at least their 20th century perceptions, made themselves felt mostly in southern Ukraine. Historically, this region, unlike the former Hetman Ukraine, did not contribute directly to the Ukrainian national revival, largely due to its cosmopolitan nature.[52] The level of national consciousness was low. However, the South was alive with Cossack memories and traditions — notably the legacy of frontier individualism, total personal freedom and propensity to rebel. During the national revolution, the inability of any of the Ukrainian government to exercise effective control over the South allowed it to succumb to anarchistic turmoil. Known as *otamanshchyna*, Ukrainian anarchy revolved around a number of warlords of whom Nestor Makhno and Nykyfor Hryhoriv were the most picturesque and notorious.[53] Driven by misguided idealism, personal ambitions and lust for booty, such otamans enjoyed substantial, albeit brief, popularity among the masses and consequently operated important military units which fought indiscriminately against all intruders — the UNR, the Soviets, the Whites and the Entente — in the name of peasant freedom. It was only with the establishment of Soviet power in Ukraine that some of the partisan bands belatedly declared themselves in favor of the UNR and together with the bands of Free Cossacks constituted Ukrainian insurgency which waged an armed struggle against Soviet authorities until 1926.[54] The destructiveness of *otamanshchyna* undoubtedly played a key part in the demise of Ukrainian independent statehood.

Contemporary Manifestations

The legacy of *kozachyna* continued to manifest itself in the various political, cultural and intellectual forms following the loss of Ukrainian sovereignty. Its political ideology formulated by V. Lypynskyi focused on the principle of hereditary monarchism as identified with the exiled Hetman Skoropadskyi. The Hetmanite's initial high intellectual standards and its emphasis on conservatism, elitism and "Christian way of life" attracted to it a number of prominent individuals at the time when Ukrainian socialist parties, still smarting from the collapse of the UNR, were in disarray. Hetmanite ideology found

---

52 Polonska, *Zaporizhia . . .*, Vol. II, 231.

53 Makhno's controversial role in the Ukrainian Revolution is discussed by M. Palij, *The Anarchism of Nestor Makhno, 1918—21,* Seattle, 1976; and F. Sysyn, "Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution" in *The Ukraine 1917—21,* edited by T. Hunczak, Cambridge, 1977.

54 For details, see G. Kulchycky, "The Ukrainian Insurgent Movement 1919 to 1926," Georgetown University, 1970, unpublished Ph. D. thesis.

support in Polish Ukraine and in the centers of Western Ukrainian immigration in North and South America. Paradoxically, the Hetmanite movement, which was based on the traditions of Eastern Ukraine, in diaspora became largely a Western Ukrainian organization. This was partly due to the attraction that the predominant Ukrainian Catholic element of the emigrant groups developed for the Hetmanite banner.[55]

One cannot refer to the American *kozachyna* without noting a curious but a wide spread historical hypothesis to the effect that the Ukrainian Cossack connection with this continent goes back to the 18th century. Agapius Honcharenko, a radical Ukrainian Orthodox priest edited in California *The Alaska Herald* (1868—1874) in which he popularized the unsubstantiated belief that the early Russian explorers of America were, in fact, the Zaporozhian refugees. These adventurers not only opened the Pacific North-West but intermarried with the native Aleuts, thus leaving a permanent legacy.

It appears that the notion of the early Ukrainian presence in North America, predating that of the large scale economic immigration of the 1890's, gave some of the bewildered newcomers a sense of greater self-confidence, so essential at their introductory stage. Honcharenko himself was highly respected by the early Ukrainian radical intelligentsia in Canada who frequently visited his farm "Ukraina" in California. It was there that the short-lived "Ukrainske Bratstvo" based on Zaporozhian ideals of equality and fraternity, came into being.[56]

It is a known fact that the cultural heritage of the Ukrainian immigrants — folklore, music, songs and dances — is saturated with Cossack images and references. That heritage evolved into a highly sophisticated form of performing arts and as such, it, rather than the political tradition, has contributed immensely to the preservation of Ukrainian ethnicity in diaspora. At ethnic festivals, in whatever part of the world Ukrainians live, it is the image of the Cossack that has come to symbolize the Ukrainian indentity to others.

Politically, Skoropadskyi's leadership of the Cossack conservatism was challenged in the 1920's by splinter groups of emigré Free Cossacks. One of these factions formed the Ukrainian People's Party which touted the Austrian Archduke Wilhelm von Habsburg, better known by his Ukrainian name of Vasyl Vyshyvanyi, as the monarchist alternative to Skoropadskyi.[57] In the East Eu-

55 In the early 1920's, a network of Ukrainian nationalistic gymnastic societies called "Sitch" were organized in several American and Canadian cities. In 1924 they accepted the Hetmanite ideology. V. Bosyi, "Pochatky Hetmanskoho rukhu za okeanom," *Za Velych Natsii*, Lviv, 1938, 130—136. In Argentina, the Ukrainian Union of Monarchist-Statists revolved around its organ "Pluh ta Mech" published in Buenos Aires.

56 M. Marunchak, *Studii do istorii ukraintsiv Kanady*, Vol. IV, Winnipeg, 1972, 169; T. Luciw, *Father Agapius Honcharenko, First Ukrainian Priest in America*, New York, 1970.

57 That the Hetmanites saw Vyshyvanyi as a real threat is underlined by Lypynskyi's article, "Poklykannia 'Variahiv' chy Orhanizatsiia Khliborobiv?" *Khliborobska Ukraina*, 1922—23, Vol. 4, No. 7—8, 312—40.

ropean confusion of the 1920's, the Free Cossacks themselves remained fragmented and mutally hostile. There was even an emergence of a fascist current as exemplified by the journal *Ukrainskyi Kozak*.[58] During World War II the right-wing elements of the Cossacks flirted with the Nazis. The democratic wing, however, reorganized itself in Prague in 1943, reaffirming its earlier commitment to the traditional "Cossack ideals" of independence, liberty and social justice and its belief in the historic mission of the Cossack movement to revive Ukrainian independent statehood. The program, no longer subscribed to the principles of hetmanite monarchism, leaving the future constitutional structure of Ukraine open.

Skoropadskyi, who remained in Berlin during the war, used his influence with the German High Command to intervene, often successfully, on behalf of Ukrainian political inmates in German concentration camps. Nonetheless, the Hetman's efforts to unify the emigré Ukrainian political factions around himself failed. He died in an Allied air raid in 1945. Although the movement itself ceased to be a serious political force in Ukrainian life, the residue of the Hetmanite ideology is still very much alive today as indicated by the constant flow of partisan literature.

The remnants of the Free Cossack factions have also refused to wither away and can be found largely in the enclaves of Ukrainian post-World War II immigration. A degree of coordination has been provided since 1968 by the organization's organ *Ukrainske Kozatstvo* (Chicago). The contemporary Cossack cult, despite its efforts to the contrary, is not treated seriously by the majority of the Ukrainian community. Its tiny (1979 — 655) and aged membership, which now includes women, and its almost mystical belief in the destiny of *kozachyna* conveys a sad image of organized eccentricity.

On the scholarly level, interest in the Cossack heritage blossemed in Soviet Ukraine during the brief period of Ukrainization in the 1920's. Extensive research was undertaken in the area of Cossack history and this helped to correct the romanticized versions of the populists.[59] Unfortunately, the subsequent era of Stalinist repression subverted historical studies to political ends. Ukrainian history in general, and Cossack in particular, became blatantly exploited to further centralization and Russification. In 1954, as a commemoration of the tricentenary of the Treaty of Pereiaslav, the CPSU laid down new historical theses which provided binding guidelines for the interpretation of Ukrainian history.[60] The emphasis was placed on the alleged historical affinity of the Ukrainian and Russian people and the Pereiaslav arrangement came to be regarded as a reunion of the "brotherly nations". It was no longer possible to make critical references to the systematic violation of the autonomous status of Hetman Ukraine as recognized by the Treaty.

---

[58] A. Motyl, *The Turn to the Right. The ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism*, New York, 1980, 32; Also *Nemezida*, Jan., 1936.

[59] See Ohloblyn, *Ukrainian Historiography*, 1917—1956; *The Annals* (UVAN), 1957, Vol. V—VI, no. 4, 307—372.

[60] G. Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*, New Brunswick, 1962, 205—206.

This and other crude falsifications of the Ukrainian historical process did not go unchallenged by the Soviet Ukrainian intelligentsia in the post-Stalin period of growing dissidence. It appears that the stimulus for criticizing the Kremlin's interpretation of Ukrainian history came in part from the Soviet Ukrainian government itself. Petro Shelest, First Secretary of the Communist Party of Ukraine, has been compared with some justification to the post-Mazepa hetmans of Ukraine who, while maintaining correct relations with St. Petersburg, attempted at the same time to defend the autonomy of the *Hetmanshchyna*.[61] It appears that Shelest gave tacit approval to a number of controversial studies on Ukrainian-Russian relations.[62] His own best seller (100,000 copies) and subject of later criticism, *Ukraino Nasha Radianska* set the patriotic tone by praising the constructive historical role of the Cossacks in the nation building process and by holding Russia responsible for the liquidation of Ukrainian autonomy in direct violation of the Treaty of Pereiaslav.[63]

The historian Mykhailo Braichevskyi questioned the official line of "reunification" and argued along Marxist lines that Russian annexation of Cossack Ukraine retarded rather than benefited the socio-economic progress there.[64] Other dissident voices emerged, drawing on Cossack history for both patriotic inspiration and legalistic arguments for Ukraine's right to live as a sovereign national entity.[65] The Kremlin reacted with its patented severity. Shelest's patriotism was obviously judged stronger than his loyalty and he fell from office in 1972. A major campaign of repression was launched against the Ukrainian cultural and intellectual elite.

For reasons of space the above discussion of the Ukrainian Cossack phenomenon was limited to major examples, and these in turn were largely confined to Eastern Ukraine. Nonetheless, they ought to be sufficient to testify to the indelible imprint of the Cossack legacy on recent Ukrainian history. *Kozachyna* (Cossackdom), as a state of mind conjuring up the vivid images and proud glories of the Cossack era, has remained a prominent current in the cultural and literary expression. But, *kozachyna*, as a vehicle of political expression, as a base of political ideology, has been found wanting when confronted with the realities of the 20th century. As the sole indigenous Ukrainian political tradition, *kozachyna*, in its Zaporozhian and Hetmanite forms, quite naturally exerted a powerful force on the pattern and the content of the Ukrain-

---

61 J. Pelenski, "Shelest and His Period in Soviet Ukraine 1963—72; A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism," in P. I. Potichnyj (ed.), *Ukraine in the Seventies*, Oakville, 1975, 299.

62 Ivan Dziuba, *Internationalism or Russification?* (2nd ed.), New York, 1970; V. Chornovil, *The Chornovil Papers*, New York, 1968. The studies circulated in manuscript form and were published abroad.

63 P. Iu. Shelest, *Ukraino nasha Radianska*, Kiev, 1970, 29.

64 M. Braichevsky, *Pryiednannia chy voziednannia?* Toronto, 1972.

65 A good example of the Cossack themes is Ie. Sverstiuk's *Clandestine Essays* (Cambridge, 1976), which were written in response to O. Honchar's novel, *Sobor; The Ukrainian Herald*, issue 6, "Dissent in Ukraine," Toronto, 1977; M. Brown (ed.), *Ferment in the Ukraine*, Woodhaven, 1973.

ian Revolution and the state building process. In so doing, it contributed to the demise of the nascent Ukrainian statehood. Contemporary Ukrainian political thought, the interwar popularity of the Hetmanite movement notwithstanding, quite rightly dismisses the modern cult of *kozachyna* as a form of quaint anachronism.

Ігор В. Зелик

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА СОЦІОЛОГІЄЮ

Проблема взаємовідносин між історією та соціологією періодично хвилює, або принаймні цікавить, представників обох дисциплін. Досить назвати таких істориків, як де Токвіль або, недавніше, Брінтон, чи соціологів типу й маштабу Тиніса й Г. Бекера, чи то вчених-ерудитів як Макс Вебер або Сорокін, щоб усвідомити собі тісне зазублення цих ділянок знання. Та не зважаючи на те, ще й сьогодні справа ця далеко не вирішена, ані навіть достатньо не насвітлена. В літературі по обох боках появляються дискусійні й програмові статті,[1] а тим часом бодай частина як істориків, так і соціологів, дальше плекають помилкові уявлення одні про одних, а то й певну дозу недовір'я. Це ще посилюється традиційним академічним поділом праці з його тенденціями до конкуренції й відокремлення, а також протилежними вимогами до цих двох професій: світ хоче довідатись від історика про великих людей та драму перемін, від соціолога про важність колективу і передумови стабільности й солідарности.[2]

Такі перешкоди добросусідським взаєминам не лише шкідливі, але й невиправдані дійсним станом. Навпаки, як згодом побачимо, і сама природа, і завдання обох дисциплін залишають чимало місця для корисної співпраці. Та покищо треба, якомога недвозначно, відповісти на ряд основних питань. Почнемо з найбільш загальних: чи історію й соціологію слід уважати за суміжні, але зовсім різні галузі науки? Чи може вони частково покриваються, а якщо так, то чим і до якої міри? Чи, нарешті, вони суперничать одна одній, подаючи несполучні підходи до тих самих проблем? Здається, що найпростіша дорога до відповіді на ці питання веде через ключеве питання: яке остаточне завдання історіографії, а яке соціології?

Силвія Трруп, одна з плеяди американських істориків, які останніми роками писали з ентузіязмом та зрозумінням на цю тему, пише що історію можна дефініювати, як синтезу людського досвіду, віддзеркаленого в бігу подій, включаючи творення і розповсюдження

---

[1] Частинний список цієї літератури подають Канман і Боскоф у примітці ч. 2 до їхньої статті «Sociology and History: Reunion and Rapprochement», (Werner J. Cahnman and Alvin Boskoff, eds. *Sociology and History.* New York, 1964), p. 14.

[2] Sylvia Thrupp, History and Sociology: New Opportunities for Co-operation», *American Journal of Sociology,* LXIII, 1957, p. 12.

ідей, а соціологію — як шукання закономірности, структури, у взаєминах між людьми.[3] В іншій площині можна сказати, що історик, звичайно, зацікавлений у діях і долі макро-аґреґатів (суспільств, «цивілізацій», народів, племен), тоді як соціолог часто звужує свою увагу до аналізи відносин поміж одиницями або групами. Цікавий варіянт пропонує Ч. Райт Міллс, що для нього проблематика соціології постає з «перетину» історії з біографією в суспільності[4] — соціолог повинен показати, якими шляхами історичні події та процеси передаються у впливи й наслідки для осіб і груп.

Здавалося б, що такий поділ праці між історією та соціологією ясний і що суть його не загрожує ані автономії обох ділянок, ані шуканню наукової правди. На жаль, усе ще поширені деякі «міти», що представляють контраст між ними, як щось абсолютного і тим помножують труднощі співпраці й взаємного розуміння. Один такий міт представляє історію «ідіографічною» дисципліною, яка, мовляв, зацікавлена лише описом і хронологією неповторних конкретних подій, в той час, як «номотетична» соціологія аналізує й узагальнює.[5] Насправді ж і одна і друга мусять насамперед вибрати певну ситуацію чи ряд фактів для дослідження, хоч кожна вживає властивих собі критеріїв: соціологія сприймає факти, впорядковує й оцінює їх у світлі тої чи іншої теоретичної схеми, а історія, як каже Галперн, у світлі «остаточної події»,[6] тобто тієї, яка являється завершенням ланцюга пов'язаних подій або процесу, що його історик намагається відтворити. Що ж до наступного кроку, то соціолог не може починати аналізи без «описового» знання фактів;[7] знову ж історик не лише потребує аналітично-концептуального підходу, щоб запевнити своїм фактам знаменність і пов'язати їх між собою,[8] але повинен остаточно праг-

---

3 Там же, стор. 11. Очевидно, що є безліч дефініцій як історії, так і соціології, і вони не завжди погоджуються; тут вибрані підкреслюють може найменше спірні моменти. Розуміється, що можна додати ще деякі інші елементи.

4 C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*. New York, 1961, p. 6.

5 Поділ наук на «ідіографічні» й «номотетичні», як і обстоювання неможливости узагальнення в історії, знаходимо у німецьких філософів XIX ст. Ріккерта й Віндельбанда. Див. Lewis A. Coser, *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*. New York, 1971, pp. 245—246.

6 Ben Halpern, «History, Sociology and Contemporary Area Studies». *American Journal of Sociology*, LXIII, 1957, pp. 4—5.

7 Також у ролі консультанта, щоб передбачити й оцінити майбутній розвиток або наслідки певних рішень, соціолог мусить знайомитися зі ситуаціями, що мають унікальні, неповторні прикмети. Див. Barrington Moore, Jr., «Sociological Theory and Contemporary Politics», *American Journal of Sociology*, LXI, 1955, p. 110.

8 Henri Pirenne, «What Are Historians Trying to Do?» in Hans Meyerhoff, ed. *The Philosophy of History in Our Time*. New York, 1959, pp. 87—89. В суті те саме писав соціолог Зіммель ще наприкінці минулого століття. Див. Maurice Mandelbaum, *Simmel. The Problem of Historical Knowledge*. New York, 1967.

нути до зрозуміння, тобто до інтерпретації.[9] Неможливо писати історію чисто «ідіографічно»;[10] за словами Канмана й Боскофа «відповідальний опис це початок аналізи».[11] Аналіза ж — особливо порівняльна — може виявити питому вагу або повторність того чи іншого роду фактів, як теж зв'язки поміж ними та основні напрямки розвитку. Увесь цей процес природно завершується узагальненням, а врешті формуляцією теоретичних питань, що ними дослідник намагається насвітлити знайдені закономірності.[12]

Другим, близько спорідненим мітом є погляд, що історія це гуманістична дисципліна, а соціологія належить до точних наук (science).[13] Походить він частково з нерозуміння поділу наук на Geisteswissenschaften і Naturwissenschaften, уведеного Вільгельмом Дільтеєм та популярного серед німецьких істориків доби романтизму.[14] В наші часи підкріпив його нехотячи Ч. П. Сноу своїм контрастом між «двома культурами» — гуманістичною й природничо-науковою,[15] а утримувало при житті це непорозуміння бажання декого зі соціологів запевнити свою вищість (мабуть на те, щоб надолужити почуття неповноцінности тих же соціологів супроти фізики або хемії). У свою чергу, деякі історики критикували шукання за спільними знаменниками в людській поведінці, як викривлення людської природи, бо вона по суті свобідна й неповторна. Якщо поминути вартостево-емоційний арґумент, мовляв, науковий підхід дегуманізує людину та її світ, то залишається питання: чи знання, здобуте «гуманістичними» методами (інтроспекція, інтуїція, уява, «безпосереднє» зрозуміння суті чи мотивації — те, що в німецькій традиції від Дройзена аж до Макса Вебера називали «Verstehen») може рівнятися з об'єктивними вислідами, що ними чваняться природничі науки?

---

9 Французький історик Февр просто каже, що функцією історика є «faire comprendre». (Lucien Febvre, *Problème de l'incroyance au XVIe siècle.* Paris, 1947, p. 10.

10 Halpern, «History, Sociology...», p. 10.

11 Cahnman and Boskoff, «Sociology and History: Reunion...», p. 4.

12 Це цілком покривається з концепцією історії, що її висувають Ю. В. Бромлей і О. І. Шкуратан у статті «Про співвідношення предметних галузей етнографії, історії та соціології», *Народна творчість та етнографія,* ч. 6, 1979, стор. 6.

13 Тут слід відразу зазначити, що й поміж істориками і поміж соціологами існує поділ на «гуманістів» і «науковців» (scientists). Гозеліц говорить про початок наукової історіографії в XIX столітті. Див. Bert F. Hoselitz, *A Reader's Guide to the Social Sciences.* New York, 1959, p. 56. Про соціологію див. Margaret M. Poloma, *Contemporary Sociological Theory* (New York, 1979), де представлений контраст між «натуралістичною» та «інтерпретативною» соціологією.

14 Див. напр. Coser, *Masters of Sociological Thought,* p. 245.

15 Кажу «нехотячи», бо метою Сноуа було позакати трагічні наслідки такого двоподілу в сучасному світі. Див. C. P. Snow, *The Two Cultures and the Scientific Revolution.* Cambridge, 1961.

На нашу думку, найкраще на це відповідає таки Дільтей: пізнання людського духа й культури таке ж леґітимне й об'єктивне, як знання матеріяльного світу, але набути його можна лише «зсередини» і тому методи природничих наук, які спираються на «зовнішні» спостереження, непристосовані до досліджування історичних проблем.[16] Потрібний підхід знаходимо, на покоління раніше, у Дройзена, а ще перед тим у В. фон Гумбольдта, який уважає, що історик повинен зорганізувати свої дані у цілісну інтерпретацію (Gestalt) за допомогою творчої уяви так, як це робить мистець або поет.[17] Щодо соціології, то один з найвизначніших її сучасних представників, Роберт Нісбет, звертає увагу на те, що на початку, у XIX столітті, її дійсний modus operandi (якщо не її офіційні програми й маніфести) стояв куди ближче до інтуїтивного підходу творчого мистецтва, ніж до канонів природознавства, що їх старалися наслідувати економія чи психологія.[18]

Ще один міт — чи радше непорозуміння — відноситься до кордонів предмету досліду. По-перше, свого часу було модним казати, що історія вивчає минуле, а соціологія — сучасне. Це не лиш нелогічно (бо ж кожна подія вже минула в тому моменті, коли її починають студіювати), але й неправдиво, бо за останніх п'ятдесят а то й більше років щораз більше істориків описують і аналізують «ще теплі» події (наприклад, відома книжка Шайрера про Третій Райх), а рівночасно є соціологи, що займаються проблемами ближчого або дальшого минулого. До речі, вже між будівничими соціології XIX ст. було немало таких, що мали солідну підготовку до історичних студій, як от Тиніс чи Макс Вебер, а перед ними Маркс та де Токвіль. Під цю пору, особливо в Північній Америці, успішно розвивається галузь, що її так і звуть «історичною соціологією».

По-друге, багато людей ще досі ототожнює історію з навалом непов'язаних дат, або з розповіддю про військові подвиги чи політичні махінації. Відповідно, соціологію дехто вважає за нудну дефіляду статистичних цифр, або за апотеозу банальностей про вплив групи на індивіда. Ці уявлення не то, що неправильні, але передусім завузькі. Бо в дійсності історія й соціологія подібні одна до одної (і до антропології) якраз тим, що — у відрізнення від економії, політичних наук, чи психології — вони всеобіймаючі своїм діяпазоном: у принципі можна збудувати соціологію чи історію «майже чогонебудь». Але тоді, як

---

[16] Wilhelm Dilthey, *Gesammelte Schriften*. Leipzig, Berlin, Stuttgart, 1921—1960, Band V, S. 253. Цікаво, що Ріккерт і Віндельбанд погоджуються з ним щодо потреби окремого підходу до проблем людини, але признають, що деякі аспекти поведінки приступні для методів природничих наук. (Див. Coser, *Masters* . . . p. 246). Знов інший погляд обстоює, напр., сучасний філософ-епістемолог Гемпель, для якого нема суттєвої різниці між знанням «Geisteswissenschaften» і «Naturwissenschaften».

[17] J. G. von Droysen, *Grundriss der Historik*. Leipzig, 1858; Wilhelm von Humboldt, *Über die Aufgabe des Geschichtschreibers*. Gesammelte Werke. Berlin, 1841, Band I.

[18] Robert A. Nisbet, *Sociology as an Art Form*. New York, 1976.

антропологія універсальна своїм обсягом просто тому, що її завдання — скаталогувати всі прояви людського життя, соціологія й історія примінимі до кожної суспільної ситуації як виразні перспективи розуміння, як особливі способи аналізи; говоримо про «історичний аспект», «соціологічний кут зору».

Деякі різниці

Занотувавши цих кілька помилкових «вірувань» щодо взаємовиключности історії й соціології, погляньмо, чим саме вони справді різняться одна від одної.

Перш за все, кожна має характеристичні для неї зацікавлення не так субстанціяльного, як аналітичного порядку. Це виразно показує наступна таблиця:[19]

	Одиниця аналізи	Спосіб упорядкування одиниць	Фокус (центр уваги)
ІСТОРІЯ	подія, ситуація	послідовність в часі	«великі люди», надрядні форми солідарности, тенденції розвитку
СОЦІОЛОГІЯ	конфіґурація взаємодій	інституціоналізація, трансформація	суспільні чинники, динаміка

Історик вибирає подію або ситуацію в часі й просторі; тоді пробує визначити її місце в історичному процесі через хронологічне пов'язання з іншими подіями або ситуаціями, інколи шукаючи причинових зв'язків; він зосереджує свою увагу то на знаменитих постатях, то на цілих колективах (напр., держава, етнічна чи соціяльна група, орда), або ж на напрямках розвитку чи переміни. Соціолога цікавлять конфіґурації взаємодіяння (patterns of interaction) між суспільствами або їх складовими частинами — індивідами, групами, установами, тощо; він намагається збагнути їх порядок, функції, повторність, спостерігаючи їх у рамках інституцій[20] даного суспільства або стежачи за їх перетвореннями; осередком уваги є суспільні «сили», чинники, умовини, які впливають на прикмети, поведінку, чи долю осіб і груп.

Крім цих різниць аналітичного наголосу існують теж різниці в технічному підході соціологів та істориків до свого предмету. Історіографи від самих початків плекали стиль і цікаву розповідь, якими мож-

---

[19] Матеріял до цієї таблиці завдячую частинно цитованій уже статті Канмана й Боскофа.

[20] Тобто прийнятого способу життя, випробуваних організаційних форм.

на би полонити слухача, а згодом читача; соціологи часто це занедбують. Історики надають вирішальної ваги писаним джерелам (хоч саме тепер зростає зацікавлення т. зв. «усною історією»), уважно розглядаючи їх значення. Соціологи значною мірою стремлять до квантифікації як ідеалу наукової «форми» і з тією метою винаходять щораз новіші, більш рафіновані методи; це деякі історики їм закидають, а інші пробують наслідувати. Під цю пору чи не найбільш знаменним для соціології є те, що кожний соціолог намагається або безпосередньо докласти свою цеголку до будови «систематичної» теорії, або визначити відношення своєї праці до якоїсь теоретичної течії, або принаймні користуватися в своїх дослідах і формуляціях поняттями, прийнятими в його професії. Це не лише підкреслює зобов'язання соціології прямувати до узагальнення, але передусім уможливлює порозуміння серед соціологів, а тим самим кумуляцію здобутків знання.

До відмінностей загального підходу й специфічних методів треба ще додати, що історики й соціологи подекуди зустрічаються з відмінними методологічними проблемами, особливо, коли історія заходить у давнє минуле. Можливості історика обмежені наявним матеріялом, зокрема доступністю писаних джерел. Нерідко він мусить відтворити «духа» даної культури чи доби на підставі мінімальних даних, а то й спекулятивно заповняти прогалини поміж фактами. Проблема соціолога звичайно якраз протилежна: розсудливо вибрати з надміру даних лише те, що дійсно потрібне для наміченої праці і що піддається його технічним засобам.

Це наводить на гадку ще одну проблему, зв'язану з традиційним поділом праці в часовому вимірі. В історії довгий проміжок часу між подією та її дослідженням створює ілюзію «перспективи», що, здавалося б, улегшує інтерпретацію. Насправді ж чим довший час, тим більша правдоподібність, що затерлися сліди, а ті скупі дані, що їх час пощадив, можуть бути випадковими або не мати історичного значення. Зате більшість соціологів — та й ті історики, які вивчають події, зближені до сучасности — стоячи перед масою невпорядкованого матеріялу, примушені шукати теорії, яка допомогла б їм відділити суттєве від неприченого, чи пак «історичне» від незнаменного.[21] Це великою мірою виясняло б нетерпеливість соціологів у відношенні до атеоретичности істориків.

Багато дискутоване питання об'єктивности в суспільних науках набирає особливої пікантности, коли порівняти соціологію з історією, знову таки у зв'язку з довшою перспективою останньої. Історик віддалений від свого матеріялу, якщо не місцем, то часом; він має до діла з доконаними фактами, супроти яких легше затримати безсторонність. Соціолог розглядає вчинки, ідеї, вартості й опінії живих людей, часто у своєму власному суспільстві, а й сам буває перенятий біжучими контроверсіями. Це не значить, що історик автоматично звільнений від упереджень, або, що соціолог не може здобутися на

21 Halpern, «History, Sociology...», pp. 2—3.

певний рівень об'єктивности, чи бодай свідомости свого упередження; говоримо тільки про загально дані можливості.

Нарешті, завдання історика, правдоподібно, важче, якщо йде мова про вияснення чи зрозуміння людської поведінки. Від нього вимагають насвітлення мотивів поодиноких осіб, чи походження унікальних ситуацій, та він, як правило, не може спертися на дедуктивну теорію, яка допомогла б пояснити конкретний випадок на підставі загальних принципів. Соціолог навіть під цю пору вже може, хоч тут і там, числити на таку допомогу, а зрештою його завданням часто буває інтерпретувати або передбачити статистичні тенденції, а не окремі випадки.

Точки зближення

Вказавши на деякі більш або менш істотні розбіжності між історією та соціологією, слід зазначити, що в них також напрочуд багато спільного. Передусім само походження, первісний поштовх до розвитку обох дисциплін, не зважаючи на різницю віку (принаймні два тисячоліття!), подібні: обидві були реакцією на драматичні події, що цікавили й хвилювали громаду. Історики завжди цінили добру фабулу; соціологи, хоч ставили собі за амбіцію творення загальної теорії, то, будучи членами свого суспільства, зовсім природно вибирали предметом дослідів його життєві проблеми. Що ж до загального напряму їх зацікавлень, то традиційний погляд, наче б то соціологія мала вивчати структуру, а історія — процеси переміни, не згідний з досвідом, особливо в останньому часі. Справа в тому, що, як одна, так і друга мусять у кінцевому розрахунку вміти показати, як певний (спрецизований описово, або аналітично) стан даної системи — назовім його «стан 1» — з часом перемінюється в інший «стан 2»; приміром стан французького суспільства перед і після 1789 р., або стан робітничої родини в час повного затруднення, а тоді — під час безробіття. Отже обидві дисципліни хоч-не-хоч мають до діла і з структурою і з процесом. Якщо до цього додати, що під цю пору декотрі історики виказують зацікавлення пошуками загальних «моделів» чи вияснень, а багато соціологів під впливом світових подій та потрясень кинулися студіювати причини й наслідки суспільних змін, то стає ясним, що напрями їх дослідів далеко не протилежні.

Ще більш наочним прикладом споріднення наших дисциплін є те, що навіть специфічна тематика часто-густо та сама, хоч і бачена з іншої перспективи. Як в історії, так і в соціології основним являється питання генези суспільного життя, чи то початків цивілізації.[22] Другою інтриґуючою темою історичних розвідок є соціяльна стратифіка-

[22] Дивись, напр., William G. Sumner, *Folkways. Boston, 1906;* Михайло Грушевський, *Початки громадянства: Ґенетична соціологія.* Відень, 1921; Rushton Coulborn, *The Origin of Civilized Societies.* Princeton, 1959; Talcott Parsons, *The Evolution of Societies.* Englewood Cliffs, N. J., 1977.

ція,[23] хоч сама проблема по суті соціологічна; але навіть дехто зі соціологів підходить до неї з історичної перспективи.[24] Ще один предмет спільного зацікавлення це імміґрація — згадати б із соціологів Томаса й Знанецкого, Парка, чи нашого таки Симиренка, а з істориків Гансена, Гендліна, або Барбару Міллер Саломон.[25] З ряду дальших тем пригадаймо ще лиш історію та соціологію революції з ключевими працями Брінтона, Едвардса, Сорокіна й Дейвіса, а передусім де Токвіля, що в нього у небуденній мірі поєднані історичний змисл і соціологічний вгляд у закономірності людської поведінки.[26]

Ми вже бачили, що історія й соціологія різняться значною мірою своїм підходом і методами досліду. Все таки і тут є важливі подібності. Перша це користування порівняльною методою, що без неї, здається, не може обійтися жодна наука. Різні наслідки можуть мати різні причини; але й буває, що одна причина має ряд наслідків, і т. д. Наприклад, у Південній Америці індіянські племена легко піддавалися білим завойовникам; зате в Північній вони ставили опір, що вплинуло на вироблення певних психологічних рис — самодостатности, готовости до конфлікту — серед білих поселенців, а також певного типу організації, пожвавленої участи в місцевій громаді. Другий методологічний засіб, що вживається в обох дисциплінах, це творення типологій. Явище А можна пробувати вияснити таким самим чином, як і Б або В, якщо тільки А підходить під той самий «тип», що Б або В; якщо ж ні, то маємо до діла з різними видозмінами, що з них кожна має свої прикмети й закони. Соціологи особливо любуються типологіями — як от Gemeinschaft і Gesellschaft у Тиніса, механічна й органічна солідарність у Дюркгайма, три роди авторитету в Макса Вебера,

---

23 Добрими прикладами є Elinor G. Barber, *The Bourgeoisie in Eighteenth Century France*. Princeton, 1955; J. Jean Hecht, *The Domestic Servant Class in Eighteenth Century England*. London, 1956; Tung-tsu Ch'u. "Chinese Class Structure and Its Ideology" (in Cahnman and Boskoff, *Sociology and History*, pp. 218—235).

24 Так, наприклад, Pitirim A. Sorokin, *Social Mobility*. New York, 1927; Gerhard E. Lenski, *Power and Privilege*. New York, 1966.

25 William I. Thomas and Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*. 5 vols. Chicago, 1918—1920; Robert E. Park, *The Immigrant Press and Its Control*. Westport, Conn., 1922; R. E. Park and Herbert A. Miller, *Old World Traits Transplanted*. New York, 1921; Alex Simirenko, *Pilgrims, Colonists and Frontiersmen*. New York, 1964; Marcus Lee Hansen, *The Immigrant in American History*. Cambridge, Mass., 1940; Oscar Handlin, *The Uprooted*. Boston, 1952; Barbara Miller Salomon, *Ancestors and Immigrants: A Changing New England Tradition*. Cambridge, Mass., 1956.

26 Crane Brinton, *Anatomy of Revolution*. New York, 1938; Lyford Edwards, *The Natural History of Revolution*. Chicago, 1927; Pitirim A. Sorokin, *The Sociology of Revolution*. Philadelphia, 1925; James C. Davies, "Toward a Theory of Revolution." *American Sociological Review*. 27, 1926. pp. 5—19; Alexis de Tocqueville, *The Old Regime and the Revolution*. Transl. by John Bonner. New York, 1956.

— але й в історії їх не бракує, бо ж це добрий спосіб зафіксувати, наприклад, перехід з однієї історичної конфіґурації (типу) в другу. Отже знаходимо у Шпенґлера контраст між історичними цивілізаціями та безісторичними народами, у Бльоха дефініцію февдалізму як типу суспільно-політичного ладу, що може «повторятися» в більш, ніж одному суспільстві, і нарешті в Маркса пророцтво переходу з капіталістичної в соціялістичну стадію економічної організації.

Не вільно теж забувати, що до деякої міри історія і соціологія вживають у своїй практиці тих самих джерел, якщо й не в однаковій пропорції. Маємо на увазі всякого роду писані документи, біографічні матеріяли, листування, літературу, а останнім часом ще висліди виборів і референдумів, переписи населення та різноманітні статистичні дані. Також матеріяльна обстановка — розміщення споруд у просторі, архітектура й домашнє устаткування, твори образотворчого мистецтва, одяг, предмети щоденного вжитку й знаряддя техніки — яка допомагає історикові відтворити атмосферу даної доби, чи порівнювати різні етапи соціяльного розвитку, часто буває або предметом соціологічної аналізи (як у соціології мистецтва, праці), або одним з елементів, що їх соціолог бере під увагу.[27]

До цих пунктів схожости треба ще додати взаємні впливи й запозичення. Соціологи, що вивчають процеси розвитку чи зміни, або такі явища, як конфлікт чи соціяльне розчленування, силою факту мусять бачити й упорядковувати свої дані в часі: незнання або порушення хронологічної послідовности утруднює, а то й унеможливлює розуміння, не говорячи вже про наукову точність. Деякі соціологи виказують цей «історичний змисл», а взагалі знання та відчуття історії кладуться в основу т. зв. історичної соціології, хоч закиди, що соціологія має тенденцію до неісторичности, не зовсім безпідставні. Щодо специфічних методів, то соціологи навчилися від істориків способів оцінки й аналізи особистих і державних документів, а також підходу до інтерпретації «значення» витворів мистецтва і культури взагалі. Крім запозичень кволітативної методики варто згадати теж такі винаходи соціологів, як Лязарсфельдова «panel technique» (порівняння кількісних даних, зібраних у двох або більше проміжках часу), що спирається на гострій свідомості змінливости історичного контексту, або статистична аналіза змісту образотворчого мистецтва Сорокіна. Про вживання даних, здобутих працею істориків, для соціологічної розробки говоритимемо дальше.

У свою черту історики можуть багато скористати через примінення соціологічного підходу, або й поодиноких понять, до проблем історичної

[27] Цікавим прикладом є відома «скаля» Чепіна, якою можна міряти (й порівнювати) клясову приналежність родини на підставі устаткування вітальні. Див. Stuart F. Chapin, *Contemporary American Institutions*. New York, 1935, Chap. 19.

інтерпретації.[28] Ми вже згадували про те, що така інтерпретація неможлива без якогось об'єднуючого принципу;[29] перенаголошення «гуманістичного» підходу не дозволило історикам як слід розвинути загальної концептуальної схеми, то ж поняття, запозичені в соціології (або й деінде) нераз стають у пригоді. Так Брінтонова порівняльна аналіза чотирьох революцій завдячує свою проникливість тому, що автор послідовно зосереджується на клясовій структурі та взаємодії групових інтересів. Дальше, історик може знайти в соціології чимало придатних для себе складників наукової методики. Одним з них є прийнятий між соціологами звичай систематично прослідкувати відношення даного явища до цілого ряду змінних, предусім таких, що в минулому вже допомогли вияснити подібні ситуації. На іншому рівні є запозичення окремих методів чи технічних засобів для одержання матеріялу до історичних дослідів. Маємо на думці не лише техніку інтерв'ювання чи масових опитувань, але теж «аналізу змісту» (content analysis), скалі для міряння особистих опіній і реакцій та інші кількісні методи. Врешті, головно в зв'язку з останніми, історик має нагоду застосувати статистичну аналізу до зібраних даних.

Дотеперішнє співжиття

А. Висліди праці над спільними проблемами

Спорідненість соціології з історією, як і взаємозалежність, що походить з різниць поміж ними, найкраще задокументувати овочами їх співпраці та обопільного надхнення.[30] Почнемо від пророблeної проблематики, цитуючи по кілька прикладів у кожній категорії. Як і можна би сподіватися, чи не найбільш плідною та успішною ділянкою спільного зацікавлення є проблема *розвитку* чи то окремих суспільних аґреґатів, чи загальних їх типів (місто-село, громада, суспільство), а зокрема їх перемін в наслідок *індустріялізації й урбанізації*. Сюди належить передусім багато соціологічних монографій, присвячених описові й аналізі поодиноких місцевостей («community studies»); між ними праці Линдів, Уорнера й Голінґсгеда увійшли вже в клясику соціологічної літератури.[31] Ширші своїм розмахом (і переважно старші походженням) студії далекосяжних процесів переміни цілих су-

---

[28] Seymour M. Lipset, «History and Sociology: Some Methodological Considerations», in S. M. Lipset and Richard Hofstadter, eds. *Sociology and History: Methods.* New York, 1968, pp. 22 ff.

[29] Гофштадтер говорить про це у відношенні до «social history», див. Richard Hofstadter, «History and Sociology in the United States», in Lipset and Hofstadter, eds. *Sociology and History...*, p. 8.

[30] Цей огляд спирається частково на дискусії Канмана й Боскофа в редаґованому ними збірнику, який тут уже був цитований. Порівняй прим. 1.

[31] Robert S. Lynd and Helen M. Lynd, *Middletown.* New York, 1929; *Middletown in Transition.* New York, 1939; W. Lloyd Warner and Paul S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community.* New Haven, Conn., 1941; August B. Hollingshead, *Elmtown's Youth.* New York, 1949,

спільств у вибранні епохи, як напр. досліди Мейна, Моньє, Фюстеля де Кулянжа, а в наші часи Пірена, Леві, чи МекКельві.[32]

Окреме місце в літературі обох наук займає проблема «схоплення» *духа часу* даної доби, пояснення її динаміки на підставі характеристичних рис культури або панівного етосу. Тут дали визначний вклад, між іншими, Якоб Буркгардт (з наголосом на зріст індивідуалізму), де Токвіль (еґалітаризм), Гойзінґа, а недавно Кастро та Рісман і його співробітники.[33] Особливу увагу для соціології має монументальний (на жаль недокінчений) проєкт порівняльної аналізи світових релігій Макса Вебера.[34] Варто зазначити, що соціолог Г. Л. Бекер, який майже сам поставив на ноги історичну соціологію в США, сформулював засади цього роду досліджень.[35]

Природною темою для соціолога є проблема *взаємовідношення поміж інституціями того самого суспільства*. Для історика вона набирає цікавости через те, що ці відношення змінюються з часом, а зміни їх у свою чергу впливають на біг подій у суспільстві. Клясичним прикладом в історіографії є обслідування зв'язків поміж релігією, родинним устроєм, і громадсько-політичним життям у старинному Римі Фюстель де Кулянжа (який, до речі, був учителем Дюркгайма); треба теж згадати славнозвісну монографію Вебера про ролю кальвіністичної етики в розвитку модерного капіталізму та ним же надхненний цикл розвідок Мертона про відношення між релігією, наукою, технікою й економікою в Англії XVII ст.[36]

На цьому аж ніяк не вичерпується список спільних проблем, але тут додаємо ще тільки одну рубрику: розгляд окремих суспільних *процесів*, як постання політичних чи соціяльних рухів або згадані вже стратифікація, іміґрація та зв'язані з нею міжгрупові контакти, і врешті сама генеза організованого життя між людьми.

---

32 Henry S. Maine, *Ancient Law*. New York, 1864; René Maunier, *L'Origine et la fonction économique des villes*. Paris, 1910; N. D. Fustel de Coulanges, *The Ancient City*. New York, 1956; Henri Pirenne, *Medieval Cities*. Princeton, 1925; Marion J. Levy, Jr., *Contrasting Factors in the Modernization of China and Japan*. Economic Development and Cultural Change, 1954, pp. 161—197; Blake McKelvey, *The Urbanization of America: 1860—1915*. New Brunswick, N. J., 1963.

33 Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Leipzig, 1925; Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*. 2 vols. New York, 1942; Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*. London, 1937; Américo Castro, *The Structure of Spanish History*. Princeton, 1954; David Riesman with Reuel Denney and Nathan Glazer, *The Lonely Crowd*. New Haven, Conn., 1950.

34 Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. 3 Bände. Tübingen, 1920—1921.

35 Howard L. Becker, «Culture Case Study and Greek History», *American Sociological Review*, 23, 1958, pp. 489—503.

36 Fustel de Coulanges, *The Ancient City;* Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London, 1930; Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, Ill., Chapters XVIII, XIX.

Б. Форми наукової взаємозалежности

Мабуть найбільш наочним доказом можливостей симбіози історії з соціологією є випробувані вже форми співпраці між ними. Тут на першому місці стоїть конструкція *суспільної історії* (social history), тобто писання історії з особливою увагою до соціологічних — у відрізненні від політичних, економічних, культурних чи ідеологічних моментів. Цей стиль досліджень, практикований головно істориками, дав уже чимало цікавих результатів, як от праці Трруп або Гехта про аспекти стратифікації в Англії, Тирнера про американський «фронтір», Гендліна про імігрантів у США, та врешті подивугідна історія мистецтва Гаузера.[37]

Другою формою співпраці являється *використання соціологічних понять або перспектив для кращого зрозуміння історичних подій.* З боку соціології прикладами можуть послужити спекуляції Гоманса про ролю груп у цивілізації[38] ну й, розуміється, праці історичних соціологів, як напр., порівняльний огляд розвитку міст Комера й Канмана.[39] З боку історії приходять на гадку, попри вищезгаданого Брінтона, студії Елінор Барбер (про французьку буржуазію XVIII ст.) і Г. Моллера (про середньовічних трубадурів), а також історія українського селянства Дядиченка та його колеґ.[40]

Подібно можна говорити, з черги, про *прийняття історичного підходу при аналізі специфічних соціологічних явищ* або суспільних ситуацій, звичайно самими соціологами. Ідеться тут перш за все про свідомий вибір хронологічних рамок, що в них розглядаються дані факти та процеси — як напр., у працях подружжя Линд, у виборчих розслідах Лязарсфельда і його групи, або в студії професійної мобільности (зміни занять між поколіннями) Наталії Роґоф.[41] По-друге, соціологи часто зацікавлені походженням суспільних рухів або процесів, хочуть знати, як дійшло до даного рішення чи події. Тут треба доходити «по нитці до клубка», що остаточно може вести до запозичення

---

[37] Sylvia L. Thrupp, *The Merchant Class of Medieval London, 1300—1500.* Chicago, 1948; J. Jean Hecht, *op. cit.;* Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American History.* New York, 1920; Oscar Handlin, *op. cit.;* Arnold Hauser, *The Social History of Art.* 4 vols. New York, 1957—1958.

[38] George C. Homans, *The Human Group.* New York, 1950, Chap. 18.

[39] Jean Comhaire and Werner J. Cahnman, *How Cities Grew.* Madison, N. Y., 1965. З інших, крім уже згаданих Беккера й Сорокіна, тут особливо вирізнився Сіґмунд Даємонд. Див., напр., Sigmund Diamond, «From Organization to Society: Virginia in the Seventeenth Century», *Amer. Jour. of Sociology,* LXIII, 1957—58, pp. 457—475.

[40] Brinton, *op. cit.;* Elinor G. Barber, *op. cit.;* Herbert Moller, «The Social Causation of the Courtly Love Complex», *Comparative Studies in Society and History,* I, 1959, pp. 137—163; В. А. Дядиченко й інші, *Історія селянства УРСР.* 2 томи. Київ, 1967. Варто завважити, що марксистська історіографія з принципу зосереджується на соціяльній структурі.

[41] Lynd and Lynd, *op. cit.;* Paul F. Lazarsfeld, Bernard Berelson and Hazel Gaudet, *The People's Choice. 2nd* ed New York, 1948; Natalie Rogoff, *Recent Trends in Occupational Mobility.* Glencoe, Ill, 1953,

окремих історичних методів, але в першу чергу підкреслює потребу історичного способу бачення. Це добре ілюструє Парсонсова теорія походження суспільної стратифікації, як теж цитовані Ліпсетом досліди над історичними причинами розбіжностей ідеологічного розвитку між Канадою і США.[42] По-третє, здається, щораз то більше соціологів свідомі того, що події та долю осіб чи груп легше зрозуміти, поставивши їх у контекст історичної доби, її подій та проблем. Цей вгляд може найкраще висловив Ч. Райт Міллс, але він проявляється у мисленні й науковій практиці таких відмінних соціологів, як Маркс, Сорокін, а навіть Ґуд.[43]

Ще інший спосіб співжиття практикують автори обох дисциплін, які *вживають історичні ситуації чи то, як матеріял для ілюстрування соціологічних принципів,* чи *як евіденцію для перевірки соціологічних гіпотез та узагальнень.* У першій категорії відзначаються Веберова типологія підстав авторитету, есеї Зіммеля, порівняльна характеристика суспільних систем Парсонса, та спроба Едвардса накреслити схему розвитку революції.[44] До другої належать намагання Сорокіна доказати циклічність культурних перемін, а дальше Міхельсів «залізний закон олігархії», висновки Петерсена про демографічні особливості Голляндії, і, останніми часами, чимало інших.[45]

З точки погляду соціології мабуть найбільш приманливою формою співпраці з історією є *використовування історичних даних як матеріялу для будови загальної соціологічної теорії.* Прекрасним зразком може бути робота арабського вченого XIV ст. Ібн Халдуна.[46] Він, спираючись на порівняльне знання історії, не лише зумів залишити по собі ряд блискучих загальних спостережень про групову солідарність, зміни політичного устрою й кругообіг еліт, залежність поведінки від чинників оточення, тощо, але й визначив основи нової науки про суспільне життя, які, до речі, нагадують концепцію соціології Дюрк-

---

42 Talcott Parsons, «A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification», Chapter 19 in his *Essays in Sociological Theory, Pure and Applied.* Rev. ed. Glencoe, Ill, 1954; S. M. Lipset, "*History and Sociology...*" in Lipset and Hofstadter, eds., *op. cit.*, pp. 33 ff; p. 54, fn. 29.

43 Щодо останнього, маю на думці William J. Goode, *World Revolution and Family Patterns.* New York, 1963.

44 Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization.* Glencoe, Ill., 1947, pp. 324—392; Georg Simmel. "On the Significance of Numbers in Social Life"; "Superordination and Subordination". In Kurt H. Wolff, transl. and ed., *The Sociology of Georg Simmel.* Glencoe, III., 1950, pp.87—177; 181—303; Talcott Parsons, *The Social System.* Glencoe, III., 1951, Chap. V, pp. 177—200; Lyford Edwards, *op. cit.*

45 Pitirim A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics.* 4 vols. Rev. ed. Totowa, N. J., 1962; Roberto Michels, *Political Parties.* Glencoe, III., 1949; William Petersen; *The Demographic Transition in the Netherlands.* Amer. Sociological Review, 25, 1960, pp. 334—347.

46 Див. прим. Ibn Khaldun, *The Muquaddimah: An Introduction to History.* Transl. by Franz Rosenthal, 3 vols. New York, 1958.

гайма. Зі зростом теоретичної свідомости й вироблености в соціології кількість дослідників цього типу (якщо й не завжди того калібру) збільшується. В усякому випадку маємо тут до діла з традицією, яка сягає назад, через Бекера й Парсонса, до Макса Вебера, і ще далі принаймні до Конта й де Токвіля. З новіших соціологів варто тут згадати ще й Маннгайма, а з істориків Джейкобса та Кулборна.[47]

З усього цього видно, що історія й соціологія одна з одною не конкурують, ані не можуть одна одної замінити просто тому, що їхні підходи себе взаємно не виключають. Це дві окремі науки споріднені передусім спільним духом — духом цікавости й заклопотаности світом людини, точніше взаємовідносин між людьми. Історик і соціолог багато в дечому можуть один одному допомогти.[48] Соціолог може лише виграти набуттям часової перспективи, і для власного добра повинен наслідувати притаманну історикам увагу до подробиць і до акуратного, а заразом грамотного, опису. Історик може надати своїм даним нових вимірів ужиттям соціологічних категорій мислення і збагатити свої інтерпретації застосуванням загальних теорій. Для обох взаємний контакт і співпраця в найкращому випадку несуть збудження думки, поширюють засяг джерел, збільшують репертуар методологічних засобів — словом, помножують потенціял творчих досліджень.

[47] Karl Mannheim, *Ideology and Utopia.* New York, 1951; Norman Jacobs, *The Origin of Modern Capitalism in Eastern Asia.* Hongkong, 1958; Rushton Coulborn, *op. cit.* (прим. 22).

[48] Дуже придатне коротке зведення вимірів цієї взаємозалежности знаходиться в цікавій статті Вольфа. Див. Kurt H. Wolff. «Sociology and History; Theory and Practice», *American Journal of Sociology,* LXV, 1959, pp. 32-38.

Історична документація

Юрій Бадзьо

ЗНИЩЕННЯ І РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В СОВЄТСЬКІЙ УКРАЇНІ

(Закінчення)

Для епохи, коли не існувало засобів масового понадіндивідуального спілкування (як сучасні радіо, кіно, газети, книговидавнича справа), а широкі економічні контакти обмежувалися рамками невеликого району, фізична відособленість окремих груп східньослов'янської людности, в тому числі, зокрема, й російсько-українське територіяльне розмежування важкопрохідними лісами, означало, що державне об'єднання східніх слов'ян не могло бути вирішальним чинником в інтеграційних процесах, які виходили з окремих центрів, — не могло спрямувати ці процеси в бік загальносхідньослов'янської єдности. Населення деяких великих міст — найперше тут треба назвати Київ — не було етнічно однорідним, у спільні походи ходили дружини з різних територій,в українських прикордонних степових містах селилися, з волі київських князів, вихідці з російської півночі, торгівля й адміністративна великокнязівська служба також сприяли міжетнічним контактам, але все це утворювало тільки острівки в широкому морі східньослов'янського суспільства — сільської людности, яка жила своїм відособленим життям. Міста були ще тісно пов'язані з селами, їхнє населення в своїй переважній більшості займалося сільським господарством. Щодо міграцій населення, то вони, з погляду східньослов'янської етногенези, також мали системний характер і не спричинялися до витворення одного етносу, адже в 9 — першій половині 13 ст., коли нібито формується «ДН», східньослов'янська колонізація була вирішальною мірою стихійною, «повзучою», тобто істотно не порушувала територіяльної цілости історично виниклих південної (української), північної (білоруської) і північно-східньої (російської) частин східньослов'янської території. Полочани розширюють свою землю в напрямку до дреговичів, з якими вони стикаються вже в 11 ст. Новгородська земля в другій половині 9—10 ст. формується як об'єднання словен і кривичів, новгородці в 12—13 ст. рухаються далі на північ і північний схід. З українського Подніпров'я — Київщини та Переяславщини — населення йде в Галицько-Волинську і Чернігівську землі, заходячи й далі на північ — у Муромо-Рязанську й Володимиро-Суздальську землі (див. Историческая география СССР, стор. 65—66). На основі антропологічних даних Алексєев робить висновок про те, що «великі маси слов'янського населення переселилися на територію Білоруси і в

центральні райони Росії після XII ст.» (В поисках предков, стор. 298) — знову ж таки рух був лінійно-напрямний, однобічний, а не хаотичний.

Таким чином, уся сукупність історичних свідчень не залишає сумніву в тому, що для витворення східньослов'янської етнічної спільности не було ніяких об'єктивних підстав — ні в другій половині I тисячоліття, ні в епоху Київської держави, що концепція «ДН» — не наукова теорія, а політична доктрина, яка породжена російським великодержавним націоналізмом і покликана невтралізувати, притлумити історичну самосвідомість українців та білорусів, створити науковоподібну теоретичну основу для психологічної підготовки до остаточної політичної асиміляції Росією України та Білоруси (звідси — дедалі гучніші декляраці: «возз'єднання в єдиній державі» росіян, українців та білорусів і про «єдину державу» сучасних радянських народів).

І все таки, на чому тримається демагогія про «єдину ДН»? По-перше, вона як політична доктрина не підлягає в нас критичній аналізі. По-друге, «ідея «ДН», не будучи по суті науковою проблемою, не має, цілком логічно, й поважної наукової літератури. В курсах з історії народів СРСР, навіть у багатотомних академічних виданнях «ДН» зовсім не розглядається як історичне явище, тут вона існує лише як декляраціяія, як догма. Відповідні праці П. Н. Третякова та І. І. Ляпушкіна стосуються етнічної ситуації в Східній Слов'янщині перед утворенням Київської держави, хоч і декляpують існування «ДН», насправді не аналізують цю ідею по-науковому. В. Мавродін довший час цікавиться питанням «ДН», видав кілька книжок на цю тему, але всі вони мають характер грубо тенденційної публіцистики, автор якої не дуже й приховує, що українці та білоруси для нього — тільки етнографічні гілки «единого русского народа» від Карпат до Волги чи до Тихого океану. Українські історики А. Козаченко та В. Довженок виступили зі статтями про «ДН» під гаслом політичної кампанії з приводу 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією і переслідували тенденційну мету якнайрішучіше підкреслити етнічну монолітність «руського народу». Політичними мотивами викликана й великодержавною тенденцією пройнята стаття П. П. Толочка «Этническое и государственное развитие Руси в 12—13 веках» (Вопросы истории, 1974, 2) — з'явилася вона в умовах різкого погіршення національно-політичної ситуації в Україні після 1972 року. Єдина в радянській історіографії праця, в якій ідея «ДН» розглядається по-науковому, — це дослідження Михайла Брайчевського «Походження Руси», але саме тут концепція «ДН», по суті, заперечується, спростовується, хоч на словесному рівні вона, з політичної необхідности, й декляpується.

Нарешті, демагогія про «єдиний руський народ» 9—13 ст. доповнюється спекулятивним витлумаченням історичних фактів—це й створює ілюзію предметної розмови про «ДН». Підкорення Київською владою земель літописних «племен» називається «територіяльною єдністю» «руського народу», байдуже, що ця «єдність» щоразу розпадалася, як тільки послаблювалася влада Києва. Певна уніфікація культури під

упливом таких факторів, як вирівнювання соціяльно-економічного розвитку різних частин Східньої Слов'янщини, витворення дружинно-військового ладу, прийняття християнства і, відповідно, поширення єдиних зразків матеріяльної й духовної культури, наприклад, архітектури тощо, видається за культурну єдність «ДН». Патетично говориться про «общерусские» об'єднавчі тенденції в першій половині 13 ст., але красномовно промовчується, що тут маємо справу з новим етапом етнічної консолідації всередині кожної з трьох східньослов'янських груп, а не всього східнього слов'янства як одного етносу. Називаються мовні риси, якими східні слов'яни починали відрізнятися від західніх і південних слов'ян, або риси, не характерні для церковнослов'янської мови, і це тлумачиться як формування «давньоруської мови», як витворення мовної єдности «русского народа киевских времен», — книжна мова видається за живе мовлення людности, хоч, коли говориться конкретніше, нібито й не заперечується, що народні російська, білоруська та українська мови виникли на основі відповідних племінних говірок, а не внаслідок розпаду єдиної мови єдиного народу.

Писемні східньослов'янські пам'ятки 11—13 ст. зафіксували діялектні мовні особливості, які є виразно специфічними для сучасної української мови, але сьогоднішня радянська історична наука (до речі, на відміну від практики 1920-их років) чомусь не вважає за можливе говорити про українську мову до 14 ст. Навпаки, радянська історіографія, всупереч науковим даним, дедалі гучніше декляруе етнічну монолітність «русского народа киевских времен», договорюючись до того, що «давньоруська народність одна з перших в Европі стала на шлях консолідації в єдину націю» (зазначена стаття Толочка, ст. 55). Висловлюється жаль з приводу того, що об'єднавчі процеси в «древнерусских землях XII—XIII вв.» були насильно перервані татаро-монголами, тобто що перервався процес утворення «єдиної нації», тобто що на білому світі, крім «единого русского народа» з'явилися ще якісь українці й білоруси. Толочко у згаданій статті так і пише: «К сожалению, объединительные процессы . . .» (стор. 62). Та це ж глибока моральна деґрадація, справжня психічна патологія — жалкувати, що серед інших народів існує й твій народ! Це ганебне знущання з елементарної людської та національної гідности українців і білорусів, знущання з пам'яті борців проти соціяльного та національного гноблення народів у дожовтневій російській імперії! Та хай Толочко, Мавродін та інші «інтернаціоналізатори» в галузі радянської історіографії трохи вгамують свою «об'єднавчу» нетерплячку: «історія» на догоду їм та їхніми руками виправляє «історичну несправедливість» і відновлює «единство русского народа», спочатку в теорії (психологічна підготовка), а потім і паралельно з цим — і на практиці. Задля цього й була висунена концепція «ДН», через те й проведено суворий поділ «спільної спадщини»: росіянам — усі історичні реалії східньослов'янської історії 6—13 ст., українцям і білорусам — демагогічна фраза про «спільного предка», «колиску» та «єдиний корінь». Через те радянська історіографія й ототожнює поняття «восточнославянский» і «русский», через те вона й

говорить про «единый русский народ», про «русских», про «национальное самосознание древнерусского народа» (Вопросы истории, 1974, 2, стор. 59), про «национальное самосознание в Древней Руси» (так називається одна з книжок академіка Д. С. Ліхачова), про «выработку русского национального стиля» в 12 ст. (12-томна «История СССР», т. 1, стор. 676) і т. д.

Відколи існує доктрина «ДН», росіяни постійно не тільки не відмежовують своєї історії від епохи Київської Руси (на відміну від становища, в якому перебувають українці та білоруси), а дедалі частіше вживають слово «Росія» на означення Східньої Слов'янщини 9—13 ст. Наприклад, 1978 року в російському академічному видавництві «Наука» вийшла книжка Б. В. Сапунова під назвою «Книга в России в XI—XII вв.». Звичайно, в творі мова йде про всю східньослов'янську територію, а не тільки про російські землі.

Ототожнення Київської держави з Росією, навіть формальне, словесне, остаточно розкриває політичний сенс ідеї «ДН». Та крапку над «і» тут ставить термінологічна й концепційна мова радянської історіографії подальших періодів історії українського та білоруського народів, — мова, у якій поняття «український» та «білоруський» мають, по суті, лише етнографічний зміст. Ідеться, передусім, про широке й дедалі послідовніше вживання терміну «великоруський», «Великоросія», поряд із яким терміни «український», «Україна» («білоруський», «Білорусь») стають відповідниками дореволюційних формулювань «малоруський», «Малоросія», тобто означають лише етнографічні частини одного етносу, однієї державної території. Закріплює такий зміст понять «український» і «білоруський», виводить його із підтексту в текст теоретична логіка ідеї «возз'єднання». боротьби проти так званого «українського буржуазного націоналізму» (далі — УБН), «непорушної дружби» народів Російської імперії тощо.

Концепція «возз'єднання» України та Білоруси з Росією не тільки психологічно спирається на доктрину «ДН», — вона сама несе в собі ідею єдиного народу, одного етносу, адже возз'єднуватись можуть лише частини одного цілого, населення, яке усвідомлює свою етнічну єдність. Якраз таку чорносотенну мету — заперечити саме існування українців і білорусів як окремих етносів — і переслідували автори «ДН» та «возз'єднання». Не знаю, хто складав текст лихозвісних і лиховісних «Тез про возз'єднання України з Росією», але їхніх літературних батьків відшукати не важко: це дореволюційна великодержавна російська історіографія, дореволюційні російські чорносотенці, погромники української культури, цькувачі українських патріотів. Це вони говорили про «единый русский народ Киевских времен», про «мать городов русских», про «первую русскую столицу», про «начало русской государственности», про загарбання «западнорусских земель» Угорщиною, Польщею, Литвою, про «древнерусскую народность» і «воссоединение русских земель». Автори 2-го тому 12-томної «Истории СССР» пишуть про Н. М. Карамзіна: «Час Івана III він уважав за *період відновлення* (підкреслення моє — Ю. Б.) державної єдности Росії, порушеної татаро-

монгольською навалою й князівськими сварами (смутами)» (стор. 63). Алеж сучасна радянська історіографія говорить те саме! У «Вступі» до цього ж тому читаємо, що 13 — середина 17 ст. — це був час *«відродження* (підкреслення моє — Ю. Б.) з попелу могутньої російської держави й її подивугідного піднесення й територіяльного поширення» (стор. 7), що на початку 13 ст. в Галицько-Волинському та Володимиро-Суздальському князівствах — «самых крупных русских княжествах» — виявилася тенденція до об'єднання «разрозненных русских земель» — процес, який був перерваний «страшным ударом орд Чингис-хана и его наследников» (стор. 7). «*Західньоруські* землі не могли зберегти свою самостійність. Загроза поневолення Золотою Ордою змусила *розташовані тут* (?) руські князівства в XIV столітті піти на об'єднання з литовським князівством або підпорядкуватися Угорщині. Це зумовило роз'єднання єдиного народу й *створило передумови* (?!) для формування *великоруської,* білоруської і української народностей» (стор. 8, підкреслення мої — Ю. Б.).

Заперечуючи «українським буржуазним націоналістам», радянські історики люблять цитувати висловлювання акад. Грекова: «Історія давньоруської держави — це не історія України, не історія Білоруси і не історія Великоросії. Це історія держави, що дала можливість достигнути й вирости і Україні, і Білорусі, і Великоросії» (Киевская Русь, стор. 11). Мовляв, он який твердий інтернаціоналіст академік Греков! Алеж гляньте на його текст, придивіться до змісту його мови! Виявляється, поняття «український» та «білоруський» вживаються автором лише в одному ряду з терміном «великоруський»; замінником термінів «Україна», «Білорусь», «Великоросія» є узагальнене поняття «Росія», тобто мова йде про три *етнографічні частини* одного етнографічного цілого, про невизнання українців та білорусів за окремі народи.

Одверто й послідовно обмежуються етнографічним змістом поняття «український» та «білоруський» в статті відомого літературознавця Г. Н. Голеніщева-Кутузова «Украинский и белорусский гуманизм», написаній 1963 р. І Греков у статті «Идейно-политическая направленность литературных памятников феодальной Руси конца XIV в.» (зб. «Польша и Русь». Москва, АН СССР, 1974) ставить собі за мету «виявити взаємозв'язок між процесами консолідації руських земель і розвитком посталої тоді історично-публіцистичної літератури» (стор. 378); він пише про Русь, Польщу та Литву; України та Білоруси для нього не існує — їх він називає «западнорусскими землями», «Литовской Русью», «Литовско-русским государством». До речі, в радянській російській літературі часто говориться про те, що державною мовою Литовського князівства був «русский язык», — нібито історики й не знають, що «руська мова» в Литовському князівстві — це не «русский язык», а українсько-білоруська літературна мова того часу. Греков, по-великопанському кинувши зневажливу репліку про «методу» М. С. Грушевського «и его последователей» («метод искусственной усеченности», — стор. 385), тобто розгляд східньослов'янської етногенези як походження трьох народів, а не «единого русского народа», пише про «ме-

ханическое разъединение частей Русской земли», про боротьбу за «подолання поліцентризму Руси, за консолідацію всіх етнічних однорідних східньослов'янських територій», за «відтворення єдиного східньослов'янського державного організму» (стор. 385). Автор, знову й знову заявляючи про «искусственность разобщения русской земли» на окремі частини (стор. 390), цілком солідаризується з політичною програмою тих феодальних сил російського суспільства 14—16 ст., які прагнули відновити «единство русского народа», єдність «Киевской Руси» як, звичайно, російської держави. Російський радянський історик декляруе, що в 30-их роках 14 ст. «повною мірою зберегла свою життєздатність і програма відновлення етнічно однорідної держави на спільноруській основі» (стор. 394), і «програма відновлення цілісности давньої Руси» (стор. 395).

Можна було б назвати подібні публікації політичним ляпсусом, шовіністичною вихваткою безвідповідальної особи, якби... якби така сама концепція не стала в останні роки офіційною, загальноприйнятою в радянській історіографії. Неймовірно, але факт: сучасна радянська історіографія повністю солідаризується з російською феодальною державою, яка провадила політику «собирания русских земель». Навіть відповідну фразеологію відновлено! Звичайно, така політика «онароднюється», видається за прагнення народних мас. У брошурі «Великий історичний акт» (мова йде про «возз'єднання») український історик Сергієнко пише: «На Україні та в Білорусії народні маси прагнули до возз'єднання з Російською державою, яка прихильно ставилася до цього руху і провадила політику збирання руських земель» (Київ, 1978, стор. 12). Автори 12-томної «Истории СССР» докоряють «историкам прошлого» за те, що вони «часто забували про головних героїв збирання Руси, приписуючи створення Московської держави мудрій волі князів» (т. 2, стор. 106). «Ідея Київської спадщини, — читаємо далі в томі, — лягла в основу зовнішньої політики російської держави в кінці XV — початку XVI ст., метою якої було *повернення* Києва й Смоленська, українських і білоруських земель» (стор. 132, підкреслення моє — Ю. Б.). І жадного слова докору, жадного слова про великодержавний, антиукраїнський та антибілоруський сенс такої політики! Та й який може бути докір, коли сучасна офіційна історіографія й пропаґанда дружньо говорить про «споконвічну мрію» українського та білоруського народів «возз'єднатися» з Росією, при чому «возз'єднатися» в «єдиній державі». Усі народи світу прагнули й прагнуть до незалежности, в тому числі й політичної, державної, і тільки українці й білоруси випадають із цього загальноісторичного процесу — мріють «возз'єднатися з російським народом в єдиній *Російській* державі (Т. Сергієнко. Великий історичний акт, стор. 22, підкреслення моє — Ю. Б). Слухайте, панове вчені, та яким же чином сталося, що українці та білоруси, всупереч своїм «споконвічним мріям» створили раптом свої суверенні держави добровільно об'єдналися (об'єдналися, а не возз'єдналися!) з Росією у федеративний союз республік і залишили за собою право вільного виходу з Союзу РСР? Чи ви, панове «інтернаціоналісти»,

ніколи не чули про право націй на самовизначення — принцип, що його проголошували Ленін та більшовики? Чи ви, називаючи свою методологію марксистсько-ленінською, ніколи не чули думки Леніна, що кожний національно-визвольний рух має тенденцію до створення незалежної держави? Вам не доводилося читати в Леніна про те, що більшовики розглядають Україну та Білорусь як території анексовані, загарбані російською державою? І взагалі — як же тоді пояснити національну ідеологію й практику великої Жовтневої соціялістичної революції, якщо вже була здійснена «мрія» народів «возз'єднатися» в «єдиній російській державі»?

«У єдиній державі»! Та це ж нахабне спотворення не тільки загальноісторичної правди, а й формального характеру подій! Адже існують історичні документи про те, що Україна входила в російське підданство на певних умовах: вона обумовлювала собі дуже широку політичну автономію. Йшлося, отже, про дипломатичний акт, який мав забезпечити *державне* існування українського народу. Сучасні державно-партійні балачки про «возз'єднання» в «єдиній російській державі» означають не що інше, як заперечення права українського та білоруського народів на окремі самостійні держави, як грубе порушення конституційних норм, як зраду ідеалів Жовтневої революції. «Возз'єднання» України та Білоруси з Росією розглядається теперішньою офіційною наукою як об'єктивна закономірність східньослов'янського історичного процесу і як відновлення єдности «ДН». За теоретичною логікою все це означає невизнання українців та білорусів за окремі народи. Звичайно, покищо сучасні російські шовіністи не можуть одверто проголосити гасло своїх дореволюційних ідеологічних побратимів: «Не было, нет и быть не может», але вони дедалі більше розширюють термінологічний та концепційний терен «единого русского народа», все менше й менше залишаючи місця для українців та білорусів, все більше й більше відновлюючи мову й концепції дореволюційної великодержавної історіографії. Мета відома: вона зафіксована в назві книжки Н. С. Державіна, виданої в Москві 1944 року. Книжка називається так: «Происхождение русского народа — великорусского, украинского, белорусского». Як тут не згадати слова С. Щоголева, відомого київського дореволюційного чорносотенця, автора грубезної книжки «Украинское движение как современный тип южнорусского сепаратизма». Ми, казав Щоґолев, не проти милозвучних термінів «український», «українець», але вороги Росії вкладають у ці поняття політичний зміст.

Оцей національно-політичний зміст понять «Україна», «український»», «Білорусь», «білоруський» і намагаються знищити сьогоднішні «возз'єднувачі» України, Білоруси та Росії в «єдиній російській державі». Без нього, цього змісту, українці та білоруси й перетворюються на етнографічну масу «единого русского народа».

Грубою фальсифікацією історичної правди, підлим глузуванням з історичної долі українського народу, виявом реакційної методологічної позиції є твердження радянської історіографії про те, що «возз'єднан-

ня» сприяло економічному та культурному зміцненню України. Насправді, чим більше Україна «возз'єднувалася» з Росією, тобто втрачала свою політичну автономію, тим більше вона втрачала свою економічну й культурну самостійність, перетворювалася на провінцію російської держави, дійшло до заборони української мови, до невизнання українців та білорусів за окремі народи. З країни широкої грамотности Україна під російською владою перетворилася на культурну провінцію з дуже низьким % грамотности населення. Українська національно-визвольна війна в середині 17 ст. була водночас і антифеодальною боротьбою, феодалізм в Україні в ході війни був істотно підірваний, перед Україною в разі здобуття політичної незалежности відкрилася перспектива буржуазного розвитку. Це могло мати поважні добрі наслідки і для соціяльної долі російського та білоруського народів — могло зміцнити їхні сили в боротьбі проти феодальної експлуатації, послабити російський феодалізм та його загарбницьку політику. «Возз'єднання» перешкодило такому розвиткові історії, відновило в Україні кріпосницькі порядки і справді зміцнило російську державу, державу царя і поміщиків. Дивовижно, але радянські комуністи-історики нібито й не чули про Марксову теорію комунізму, про комуністичний погляд на державу, нині хваляться зміцненням російської держави 17—18 ст., тлумачать його як проґресивний, позитивний результат «возз'єднання». Така методологічна позиція означає не що інше, як реакційний альянс з феодалізмом проти буржуазного, проґресивного тоді шляху суспільного розвитку, альянс з російським царизмом проти трудящих верств населення.

У сфері національного життя концепція «возз'єднання» означає зраду принципу права націй на самовизначення, справи національного визволення народів Російської імперії. Логічним наслідком її є фактичне виправдання великодержавної політики Росії, національне гноблення неросійських народів, адже не визнається законно, справедливою й проґресивною національно-визвольна боротьба *проти Росії,* за створення неросійськими народами імперії незалежних від Росії держав, як і в розмові про «ДН», українцям і білорусам і тут залишають лише голі фрази про «гніт» і боротьбу за національне «визволення». Наукові й публіцистичні видання на історичну тему буквально затоплені демагогією про «дружбу» й «співробітництво» народів імперії, предметно не розглядається ні великодержавна політика Росії, ні національно-визвольний рух неросійських народів. Щодо всіх народів уважається закономірним, що буржуазія очолювала цей рух, отже, була разом із народними масами борцем за національну свободу, — і тільки в українській та білоруській історії буржуазія, з волі радянських «возз'єднувачів» відігравала реакційну ролю, «зраджувала національні інтереси народу». Всупереч елементарній теоретичній логіці, порушуючи власні ідеологічні принципи й конституційні норми, радянські історики називають ідею самостійности Української держави націоналістичною, а прихильників державної незалежности України таврують як . . . зрадників і «ворогів» українського народу! І це мовиться про

народ, який нібито має свою суверенну державу і залишає за собою право вільного виходу з Союзу РСР! Створивши страшидло-міт про так званий «український буржуазний націоналізм», російський шовінізм ось уже кілька десятиліть веде проти українського народу, проти української національної свідомости справжню психологічну війну, яка супроводжується фізичними репресіями проти національно свідомих українців. Безперервно видається великими тиражами велика кількість літератури про «УБН», автори її мовби змагаються, хто намалює найстрашніший образ «зрадників»-«націоналістів», які «продають» Україну, «торгують» інтересами українського народу, звичайно, «ненавидять усе російське». Доходить до того, що, наприклад, не тільки безвідповідальні журналісти, а й історики-професіонали не соромляться називати «зрадником» і «ворогом» українського та російського народів нашого великого історика М. С. Грушевського, який наприкінці 19 — на початку 20 ст. зробив дуже багато для російсько-українського взаємопорозуміння.

Для виправдання антиукраїнської пропаґанди (під прикриттям міту про «УБН») зфабриковано теорію «українського націоналізму». Її основним постулятом уважається ідея безбуржуазности української нації. Алеж денаціоналізація панівних соціяльних верств українського суспільства 16—19 ст. — історичний факт; такий стан переживали й інші підкорені народи. Подруге, і це основне, з названої ідеї не робилися націоналістичні висновки, тобто не висловлювалися якісь претенсії на політичні чи духовні привілеї для українського народу. Так само не має такої тенденції й думка про демократизм українського народу: мова йшла про те, що історичні обставини зумовили більш демократичний характер, порівняно з Росією, українського суспільства, і це справді було так. Коли називається націоналістичною ідея відриву України від Росії, вимога незалежної від Росії Української держави, то тут залишається тільки руками розвести: а хіба Україна не відірвалася від Росії? Хіба український народ не має права на самостійну державу?

Радянська історіографія та пропаґанда ділить українських діячів минулого на «проґресивних» і «реакційних», чи навіть «зрадників», залежно від ставлення до «возз'єднання», тобто до великодержавних політичних інтересів Росії. Хто за «возз'єднання» — той проґресивний та «інтернаціоналіст», хто проти — той «зрадник» і «ворог». Національнополітична позиція українських революційно-демократичних діячів, яких не під силу зарахувати до «ворогів», просто фальсифікуються. Чорним по білому пишеться, що Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський виступали за «возз'єднання», тоді як насправді ці люди ніколи не ґоворили ні про яке «возз'єднання», вони прагнули надати українському національно-визвольному рухові політичного характеру й одверто висловлювалися за незалежність України від Росії. Тарас Шевченко був членом Кирило-Методіївського братства ,яке мало в своїй програмі ідею створення федерації рівноправних слов'янських республік. Він не вважав російський гніт кра-

щим за польський, він кинув Богданові Хмельницькому гіркий докір за «возз'єднання». Іван Франко недвозначно проголосив ідеал самостійної України. Павло Грабовський у «Листі до молоді української» (1894) писав:

> «Державна відрубність (так званий сепаратизм) — то мрія, для здійснення котрої у нас немає ні сил, ні навіть далекої надії. (. . .) Крайова незалежність у всіх появах життя — то наші реальні вимоги. Ми віруємо в можливість, чи краще сказати — конечність тієї незалежности, аби вона стала свідомим проводом громади і (. . .) народу, в його принаймні передовому осередку. Виробити такий осередок — то первісна задача наша!». (П. Грабовський. Твори в 3-ох томах. Київ, 1960, стор. 52).

Леся Українка активно працювала — як митець і як громадський діяч — над створенням українських *політичних* сил, вона практично займалася справою формування окремої української соціял-демократичної партії. На жаль, через брак часу я не маю можливости розкрити весь теоретичний спектр офіційної ідеологічної боротьби проти «УБН», тобто проти української національної свідомости, на конкретних прикладах показати, до якого теоретичного абсурду, безцеремонної брехні, до якого українофобства доходять автори писань про «УБН». Зроблю на закінчення лише два зауваження.

Поперше, щодо «УБН» мова йде не лише про наукові критерії, про методологічні принципи радянської історіографії — тут маємо передусім справу з тривалою політичною кампанією, з актуальною ідеологічною дійсністю, тобто йдеться про офіційно актуальну боротьбу проти «націоналізму» в українському радянському суспільстві. З наукового погляду тут знову таки виникає історична загадка: український націоналізм є, а російського шовінізму немає — не говориться про останній ні слова, не кажучи вже про ширшу ідеологічну боротьбу з ним. Навпаки, радянське політичне повітря густо насичене пропаґандою особливого інтернаціоналізму росіян. Алеж націоналізм не виникає без причини, націоналізм завжди в історії породжувався великодержавним шовінізмом, був реакцією на національний гніт. Такий націоналізм має історичне, суспільне виправдання, але я вважаю, що в сучасному українському суспільстві його немає — як усвідомлення ідеологічної течії або ширшого громадського настрою. Є тільки певний опір русифікації, деякі вияви українського патріотизму. Офіційна боротьба проти «УБН» і є боротьба проти українських патріотичних почувань, є психологічним тиском на українську національну свідомість. Ви, історики-професіонали, зрадивши наукову об'єктивність, берете активну участь у цій ганебній реакційній справі. В умовах української дійсности, у якій панує російська та російськомовна політична й культурна атмосфера, зокрема в умовах значною мірою зрусифікованих східньоукраїнських міст, «український буржуазний націоналіст» ототожнюється в свідомості загалу просто з українцем, з україномовною людиною, не кажучи вже про патріотично настроєних людей. Так виникає інтелектуальна й психологічна ситуація, яка протиставляє росіян та українців,

підриває довір'я між ними, витворює атмосферу українсько-російської неприязні. Точнісінько такий самий наслідок мала й дореволюційна шовіністична боротьба проти «южнорусского сепаратизма», проти «мазепинців» і «сепаратистів».

Ви, сучасні професійні адепти «древнерусской народности» і «воз'єднання», творці сьогоднішнього варіянту «мазепинства» — «українського буржуазного націоналізму», активно слугуєте реакційній справі послаблення і знищення російсько-українського взаєморозуміння, взаємоповаги, сприяєте політиці національного гноблення українського народу. Щоправда, і в цьому полягає друге моє зауваження, — ви, присягаючись на вірність Ленінові, ґрунтовно забуваєте його висновок про те, що національна політика російської держави породжувала розбрат і ворожнечу між народами Російської імперії, зокрема, між ними та російським народом — ви забули про це, щоб конкретно історичний розгляд дійсности замінити демагогією про «дружбу» народів царської Росії, щоб ототожнити національно-визвольний рух проти Росії з націоналізмом, тобто, по суті, щоб виправдати великодержавну політику російських февдалів та буржуазії. Так перекидається ідеологічний і політичний місток між царською Росією і Радянським Союзом, коріння «нової історичної спільности» шукається в «давньоруській народності», в національно-історичній дійсності февдальної та февдальнобуржуазної Росії. З погляду наукової методології це абсурдно й дивовижно, але за політичною логікою — закономірно й правильно, адже «ДН», «единый русский народ киевских времен» і «єдиний радянський народ» — це ідеологічні близнюки, ланки одного політичного ланцюга, два кінці — ретроспективний і перспективний — однієї політики, політики русифікації неросійських народів СРСР. Тепер цю політику офіційно називають «інтернаціоналізацією» радянського суспільства. Ви активно їй сприяєте, і це означає зраду проґресивних традицій російсько-українського наукового співробітництва, традиції тих передових дореволюційних учених Росії, які захищали національну самобутність українського народу, підтримували його боротьбу за національну свободу, стояли на висоті історичних потреб суспільного проґресу.

Індивідуальна самосвідомість людей та історична самосвідомість народів — запорука демократичного розвитку суспільства. Історична наука може й покликана відіграти тут проґресивну ролю. На жаль, сучасна радянська історіографія історії України творить атмосферу, у якій понижується рівень людської гідности, послаблюється дух взаєморозуміння між людьми і народами. Не все залежить од вашої професійної волі, але й політична воля, яка виступає од імени «загального», також не може існувати поза сукупністю індивідуальних воль, кожна людина несе відповідальність за умови суспільного життя. Наука — авторитетна сфера дійсности, її сила в історії — велика. Спрямуйте ж цю силу на службу людській справедливості і свободі!

Лютий 1979 року.

Грушевськіяна

Любомир Винар

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Починаючи з 1965 року автор цих рядків збирає архівні матеріяли про життя і діяльність Михайла Грушевського з надією опрацювати монографію, присвячену нашому найвидатнішому історикові і провідному суспільно-політичному діячеві найновішого періоду української історії. Рівночасно, в «Українському Історику» систематично друкуються матеріяли, присвячені М. Грушевському, а в 1966 році УІТ відзначило 100-ліття з дня народження Михайла Сергійовича окремим ювілейним випуском «Українського Історика». Також започатковано нове серійне видання УІТ «Грушевськіяна». Отже зроблено доволі багато в ділянці «Грушевськознавства», яка, на нашу думку, є доволі занедбана українськими і неукраїнськими вченими і науковими установами.

Матеріяли до вивчення життя М. Грушевського доволі скупі. В автобіографіях історика з 1906 і 1926 років знаходимо короткі і неповні згадки про його родинне життя, суспільно-політичну діяльність і творчість. Це саме відноситься до інших друкованих праць М. Грушевського з автобіографічним підкладом.[1] Значна частина архівних матеріялів історика заморожена в архівних установах УРСР,[2] а на Заході, за вийнятком УІТ, ніхто спеціяльно цею справою не цікавився і не займався. Отже у 1966 році ми вирішили оживити ділянку «Грушевськознавства» і у зв'язку з цим звернулися до цілого ряду знайомих і співробітників М. Г. з проханням допомогти нам у збиранні важливих матеріялів. Зокрема ми їх просили відтворити епізоди їхньої співпраці чи знайомства з Михайлом Сергійовичем. Наші заходи увінчалися частинним успіхом. Автор цих рядків одержав деякі важливі матеріяли, а також цінні листи, в яких подано важливі дані про різні ділянки діяльности і життя історика. Деякі з цих листів друкуємо тепер на сторінках «Українського Історика» з відповідними коментa-

---

[1] Докладніше про автобіографічні праці М. Грушевського в нашій розвідці *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчости.* Нью Йорк, 1974, стор. 5—7.

[2] Архівні матеріяли М. Грушевського зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві. Посилання на ці матеріяли вперше знаходимо в статті Ф. П. Шевченка, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», *Український Історичний Журнал,* ч. 11, 1966, стор. 13—30.

рями. Не можемо не помітити, що ці листи писані «з перспективи часу» і деколи виявляють певні ідеологічні настанови їхніх авторів. Саме тому до даної документації треба ставитися критично, а деякі інформації треба перевірити і порівняти з іншими матеріялами. Не зважаючи на цю обережність, а з методологічного аспекту, нормальну процедуру відносно вивчення історичних джерел, ми віримо, що опубліковані листи являються цінним джерельним причинком до вивчення життя М. Грушевського.

Лист о. Н. Вояковського від 2. III. 1966 містить важливі дані про родинне життя історика, зокрема про його дружину Марію Грушевську з дому Вояковських. Також автор подав цікаві замітки про настанову історика до релігії. Кость Паньківський (1894—1974) у своєму листі від 28. X. 1966 подає цінні вістки про Марію Грушевську і деякі дані про родину Грушевських. Проф. М. Чубатий (1889—1975), учень М. Грушевського, пише у своєму листі від. 8 X. 1967 про перебування історика в Галичині і його конфлікт з деякими галицькими колами перед вибухом Першої світової війни. Михайло Єреміїв, колишній Секретар Української Центральної Ради, подає цікаві інформації про діяльність М. Грушевського в 1917 і 1918 роках. Усі листи писані до автора цих рядків. Листи друкуються вперше, зберігаючи правопис їхніх авторів. Біографічні інформації про авторів листів можна знайти в *Енциклопедії Українознавства.*

1. Лист о. Николая Вояковського

о. Николай Вояковський — Дня 2 Березня 1966.
198 - Онтарйо вул.
Коговз, Н. Й. 12047

До Високоповажаного Пана
Др. Любомира Винара
в Бовлінґ Ґрін, Огайо, 43402

Високоповажаний Пане Доктор!

Вибачте, що доперва сьогодні відписую на Ваше цінне письмо з дня 30. I. ц. р., але я був так дуже зайнятий, що — вірте мені — помимо найліпшої волі, не міг найти ані хвилинки, щоби скоріше відписати Вам. Та хоч спізнено, то однак щиро сердечно дякую Вам за Ваш лист, а зокрема в імені родини Вояковських-Грушевських — дякую Вам, що постановили одним числом Укр. Історика пошанувати память Михайла Грушевського.

В першій мірі хочу вияснити: в якому родинному відношенні я є до Михайла Грушевського. Отже жінка проф. Грушевського була рідною сестрою мого покійного батька о. Сильвестра Вояковського. В Києві мою тітку звали не інакше як Марія Сильвестровна, а це тому, що мій дідо а батька мойого батька також на ім'я о. Сильвестер Вояковський був рівнож батьком і тітки Марії — і звідси: Марія Сильвестровна (Дідо був парохом в Підгайчиках повіт Зборів — церква св.

Отця Николая з 1737 р.). Дідо умер в молодому віці і залишилося четверо дітей: 1) полковник австрійської армії Еміліян Вояковський. 2) Олімпія жінка о. Константина Левицького, пароха Скали над Збручем. 3) Мій батько о. Сильвестер Вояковський — довголітній парох (52 роки) Богданівки повіт Скалат. 4) Марія жінка проф. М. Грушевського.[3]

Написати спогад про родинне життя Михайла—Марії Грушевських не знаю чи сьогодні це мені під силу зробити. Вправді я дуже багато знав про це, деякі епізоди ще з молодих літ затямив, бо Грушевські кожного року були гістьми в нашому домі, але час покрив мою память серпанком забуття. Ще деякі епізоди запам'ятав, але чи з цього можна б зробити якусь статтю — сумніваюся. Що найбільше моглоб Вам може трошка допомогти у насвітленні деяких нігде не друкованих епізодів з життя вуйка. І про віденський період та поворот на Україну ще дещо памятаю. Мені було надзвичайно прикро, коли я в минулому році прочитав в католицькому місячникові «Світло» що виходить в Торонті статтю п. Моха, його бутьтоби вуйко Михайло був масоном... Це вже така неправда, що на мою думку, кличе о месть до неба. Читав я нераз і иньші критичні завваги деяких людей, начеб вуйко відносився до релігії обоятно. Це рівнож кривдяча неправда. Вуйко Михайло був православним, глибоко віруючим чоловіком. Одно що було дісгармонією в його глубокій релігійності це ця обставина, що в тому часі майже всьо вище Духовенство Православної Церкви було московське, і на Україні не було виїмку — там рівнож вся Церква була обмосковлена. А це зовсім зрозуміле, що українцеві, віруючій людині ця казьонна московська церковщина мусіла бути дуже разячою дісгармонією у релігійних ніжних почуваннях. З книжок Михайла Грушевського маю: «З історії релігійної думки на Україні»,[4] що вийшла була у Львові в 1925 з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Не знаю, з чийого дозволу якийсь пан Др. Дмитро Куликовський видав в 1962 році «друге удосконалене видання» З історії релігійної думки на Україні» старанням Укр. Єванг. Обєднання в Північній Америці?.. Маю враження, що в цьому удосконаленому виданні нарушено погляди автора цеї книжки. А однак чомусь з наших істориків ніхто в цій справі не забрав голосу. Маю ще «Історію України», що вийшла окремою відбиткою накладом Канадийського Фармера у Вінніпеґу; рівнож маю з Великої Історії України том І (Львів 1904), і том VI. Київ—Львів 1907. Та думаю, що вище згадані книжки — Ви Пане Докторе напевно маєте в своїй бібліотеці.

---

[3] Про родину Марії Грушевської з дому Вояковських знаходимо дуже мало матеріялів. Цікаво згадати, що знимка М. Грушевського серед родини його жінки поміщена у *Вістнику Союза Визволення України*, ч. 67 (з грудня) 1916, стор. 779.

[4] У другому виданні праці М. Грушевського (1962) знаходимо деякі бібліографічні доповнення Дмитра Куликовського, редактора даного видання. Також редактор узгляднив доповнення М. Грушевського, які не увійшли в перше видання.

Отже, будьте ласкаві написати, чи ще актуальна була б моя інформація порушена у Вашому письмі, та евентуально до котрого дня Ви хотіли б мати мій інформативний лист.

Остаюся з глибокою пошаною о. Николай Вояковський.

2. Лист Костя Паньківського

Скаттсдейл, 28 жовтня 1966.

Вельмишановний Пане Професоре!

Дякую за Вашого листа з 22 ц. м. Дуже приємно було мені довідатися, що хочете присвятити моїм спогадам не тільки згадку Лева Юхимовича Биковського, про що він мені згадував у листі, але і статтю д-ра Каменецького. Ще більше зрадів я привітанням Вашого Вш. Батька, як кажете, мойого співробітника у Львові. Я згадав у своїх спогадах про Вашого Батька одним словом, бо більше писав про «свої» справи, зокрема «політиканство». Шкільництво це була велика ділянка праці і завжди згадуватиму роботу наших робітників в цій ділянці, між якими скромний директор Винар[5] був одним з перших.

Прикро мені, що я не можу допомогти Вам у справах Грушевського тим, чим Вам було найцінніше: відомостями з уст Марії Сильвестрівни про останні роки життя і смерть.

Наша розмова у Києві мала своїм предметом давні часи. І про те Вам напишу, хоч воно до Вашої теми не відноситься.

В перших роках 1890-их жили близько і приятелювали у Львові три жінки-учительки: найстарша Йосифа Федак, роджена 1866 року, потім пізніше замужем Паньківська, моя мама, середня Марія Вояковська, роджена около 1870 року, пізніше Грушевська, наймолодша Ольга Барвінська, донька гофрата Олександра, роджена 1874 року, пізніше Бачинська.

Щоб бути в тому часі, коли ще шкіл було небагато, у Львові учителькою треба було мати протекцію. За протекцією кардинала Сильвестра Сембратовича учительками новоствореної «Школи вправ при ц.к. учительській дівочій семинарії» були Федак, бо її брат Степан був синдиком Митрополії, і Барвінська бо її батько був тоді передовим громадським і політичним діячем, і стояв близько кардинала. В якій школі учителювала Вояковська, донька священика, не вмію сказати.

Мій батько Кость[6] був в 1894 році з одного боку членом і то дійовим членом «виділу» НТШ по ділянці господарства і фінансів. З другого боку мій батько якраз був в стадії одруження з панною Федак.

---

[5] Іван Винар (1891—1972), директор дівочої гімназії Рідної Школи у Львові, згодом референт шкільництва при Українському Допомоговому Комітеті у Львові. Кость Паньківський згадує про свої спогади *Роки німецької окупації*, Нью-Йорк 1965.

[6] Кость Паньківський (1855—1915), член-основник НТШ, видатний громадський діяч в Галичині. Коротка біографія поміщена в *Енциклопедії Українознавства*, Словникова част., т. 5, стор. 1939.

Тоді то появився у Львові Михайло Грушевський. Першими людьми з якими він зустрівся були Барвінський і Паньківський, бо він зразу почав діяти в НТШ. Першими особами жіночого роду, з якими зустрівся у Львові були три вище згадані пані. При вінчанні мого батька 16 лютого 1895 свідками були: Грушевський і Федак Степан. Вінчав старий кацап о. Павликів, але тоді ще були часи в яких не було католицько-православної ворожнечі.

В короткому часі Грушевський одружився з Марією Сильвестрівною. А в грудні 1897 року народився я. Моїми «цьоцями», які мене на руках носили і бавили, були дві приятельки мами Марія і Оля.

Яких два-три роки пізніше народилася Грушевським доня Катерина-Колюся.[7] Але швидко мій батько розійшовся з Михайлом Сергієвичем, не вмію сказати чому. Грушевський був прикрої натури. Про це мені говорила нераз «цьоця Оля», яка дожила в Торонто до 80 року життя і померла в хаті доньки Міки і зятя професора Зеленого. Мій тато був також гострий і нелегкий до життя, чи там співжиття. Мій батько помер у Києві 16. IX. 1915, отже я батька знаю ще як дитина і юнак. Моя мама померла в 1934 році, і з нею ми деколи згадували про Грушевських. Після такого вступу приходять відвідини у Марії Сильвестрівни в Києві під кінець серпня 1942 року.

Я їхав в справі переїзду мого дядька Северина Федоровича, якому захотілося вмірати у Львові і бути похованому з братами на Личакові. При цій нагоді мені передав пок. Володимир Вікторович Дорошенко гроші для всіх жінок Грушевських, тобто вдовиці по Михайлі, вдовиці по Олександрі[8] і сестрі пані Шамрай.[9] І я їх відвідав. Мене попередили люди, не пригадую хто, що вони живуть у ворожнечі і що гроші треба дати кожній окремо. Першу відвідав я Марію Сильвестрівну і коли сказав їй, хто я такий, вона так розплакалася, що дуже довгий час не могла успокоїтися. І що вона говорила? Тільки й те, які то часи були, як вони приятелювали всі три, як вона мене на руках носила, як вона живе тільки тією думкою, що Катруся[10] повернеться і

---

[7] Катерина Грушевська (1900—1953?), дочка Михайла Грушевського, видатна дослідниця української етнографії. Досі невстановлено точної дати (місяць і день) народин Катерини Гр., ані дати її смерти.

[8] Олександер Грушевський (1877—?), брат Михайла, історик і дослідник історії української літератури. Його дружина, Ольга Грушевська з дому Парфиненко, у 1920-их роках була співробітником історичних установ М. Грушевського в ВУАН.

[9] Ганна Грушевська-Шамрай (—?—), сестра Михайла Грушевського, історик, співробітниця ВУАН. Досі не усталено точної дати народження і смерти Г. Ш.

[10] Катерина Грушевська, за даними Н. Полонської-Василенко, була заслана в 1937 році «в один із найстрашніших концтаборів, Ногайську бухту. В 1941 році мати її, Марія Сильвестрівна, дістала повідомлення, що вона в Москві і має незабаром прибути до Києва». Н. Полонська-Василенко, «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, т. 173, 1962, стор. 45. Немає вісток про повернення Катерини Г. під

вона її таки побачить. Я передав її привітання від Олі Барвінської-Бачинської, яку я відвідував завжди у Львові і навіть в Торонто. Про Михайла не згадували ми.

Питаєте про побут Грушевських в 1942 році. Вони всі три жили при вулиці Паньківській. Кожна з них, бо я всіх відвідував, мала простору, чисто утриману кімнату. Життя в Києві було дуже важке. Боротьба за кусочок хліба це все, чим старші люди жили. Нерви знищені, втрата всіх чоловіків і синів, а навіть доньки, відбивалися жахливо. Ось і все, що я Вам сказав, щоб якось відповісти на Вашого листа. Ще хочу сказати, що дані про народження Марії Грушевської Вояковської (1860?) в Енциклопедії Українознавства гасловій вповні незгідні. Вона напевно народилася аж в ранніх 1870-их роках. Я про це писав проф. Кубійовичеві, як тільки дістав Енциклопедію.

Ще справа членства в Укр. Істор. Т-ві, про що Ви згадали. Я не заперечую. Я є членом УВАН-у і НТШ, першого від 1949 року вже в США, другого ще зі Львова, як став адвокатом 1931. Я не вчений і не історик, а тільки щоб дати 10 долярів, бо смутно мені дивитися, як мало наші люди дають на наукові товариства, яких потреба і вага така велика.

Ще раз поклін Батькові Вашому, а Вас вітаю із щирою пошаною

Ваш Кость Паньківський.

3. *Лист Миколи Чубатого*

Вельми Шановний Пан
Др. Любомир Винар
Бовлінґ Ґрін, Огайо

3 жовтня 1967

Вельми Шановний Пане Докторе!

На Ваш ласкавий лист відповідаю Вам негайно, бо боюся, що серед моїх занять поставлю його на бік та забуду. Відповідаю по черзі:

Ад 1). Доповідь мою перебудови НТШ М. Грушевським я говорив з памяти на основі тільки записаних точок. Тому рукопису я не маю. Одначе на мене натискає др. Стецюк, щоб я ту доповідь таки списав, бо він її хоче мати конечно до Збірника, яке видає АНТШ десь в осени. Хоч я з теперішньою Управою НТШ не працюю, бо це не є вже наукова установа, то все таки як мабуть ще одинокий учень Грушевського живучий хочу накреслити заслуги Грушевського над реорганізацією одинокого справді наукового Товариства.

Ад 2). На тему відношення М. Грушевського до проф. Томашівського треба треба писати цілу статтю. Це не було тільки розходження поміж Томашівським та Грушевським, але розходження поміж біль-

---

час німецької окупації України. Можливо, що вона повернулася із заслання до Києва в 1945-6 роках. Донеслися неперевірені вістки, що Марія і Катерина Грушевські померли в Києві у 1953 році.

шою групою членів НТШ та Грушевським десь біля 1910 року.[11] Знаю з памяти, що до тої опозиційної групи належав також географ проф. Степан Рудницький та другі. Томашівський не був дуже брилянтного характеру, але таким був Рудницький, великий ідеаліст та патріот.[12] Різниці були наукові та політичні. Створивши з НТШ справді академію наук Грушевський оперся на групі молодших (мало що не моїх ровесників) їх він окремо протеґував стипендіями, висилкою за границю та тощо. Натомість в НТШ став поступати автократично. Тямлю, що йому закидали, що доволі задовільні фінанси НТШ (з державних та краєвих субсидій) використовував для себе особисто. Його Історія виходила поодинокими томами, як Збірники Філософічно-Історичної Секції, очевидно вповні коштом НТШ. Відкинувши перші дві сторінки та додаючи нові випускав як свою власність на ринок, Історію тільки надруковану. Хоч не ґарантую за певність тих розходжень. Я був ще тоді студентом жовто-дзюбом та не мав глибшого вгляду в ту справу. Десь в 1911 р., долучилися глибокі розходження поміж Грушевським та офіціяльною політикою Української Парляментарної Репрезентації у Відні і Народним Комітетом у Львові. Грушевський написав брошуру «Наша політика»,[13] в якій сильно скритикував українську політику в Австрії, що вона не є славянофільська. Конкретно пішло о це. В 1911 р. Австрія (Відень) підготовляв аннексію до Австро-Угорщини двох провінцій — Босні та Герцоґовини,[14] які 30 років передше відібрані від Туреччини, все ще вважалися як території окуповані. Тепер Відень хотів проголосити їх повну аннексію. Справи тих двох провінцій заселеними сербами (православними та мусулманами) завідувало окреме парляментарне тіло, так звані Делеґації. До тих Делеґацій висилали по рівному числу послів — парляменти Австрії та Угорщини. Делеґації збиралися що року на коротку сесію, а в 1911 на порядку нарад було вирішення справи Босні та Герцоґовини, себто аннексія їх до Австро-Угорщини, як спільної власности тих двох держав. Річ природна, що проти міжнародної зміни тих двох сербських провінцій з усеї душі була мала тоді (5 мільйонова) Сербія, але також її могутний протектор царська Росія. Віденський уряд, щоб перед світом показати, що не всі словяни є проти анексії Босні та Герцеґовини, вибрали до Делеґації того року українця посла до віденського парля-

---

[11] Розходження М. Грушевського з деякими членами в Товаристві почалися ще в 1901 році, коли він перший раз зрезиґнував з головства в НТШ. Докладніше про ці справи в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930*. Мюнхен, 1970, стор. 50—51.

[12] Степан Рудницький (1877—?), видатний український географ, учень М. Грушевського. Належав до опозиції в НТШ і разом з С. Томашівським старався скинути його з головства в 1913 році.

[13] М. Грушевський, *Наша політика*, Львів, 1911.

[14] М. Чубатий помиляється в хронології анексії Боснії і Герцеґовини, яка відбулася в 1908 році. Про ролю українського парляментарного клюбу в справі анексії див. Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців*, Львів 1926, стор. 505, 509—510.

менту Окуневського. Та не тільки, що його вибрали, але прохали його бути внескодавцем на Делеґаціях прилучити Боснію та Герцеґовину до Австро-Угорщини. Пос. Окуневський виконав цю просьбу Відня і перед світом вийшло, що українці не попирають політики Сербії та Росії. Очевидно віденський уряд з вдячністю дав там якісь політичні концесії Українському Клюбови.

Грушевський таку політику Українського Парляментарного Клюбу у Відні на Народного Комітету у Львові сильно осудив, як зраду Словян в користь німців та мадяр. Немає сумніву, що Грушевський все був славянофілом та таки прихильником зреформованої Росії.

Від того часу різниця між Грушевським та галицькою політикою поглибилася. Не тільки Томашівський, але й другі члени НТШ (яких імена мені менше знані) але також галицькі українські патріоти, які все пильно дбали, щоб НТШ діставало постійну доволі велику субвенцію від віденського уряду, від галицького сойму на українську науку.

Після того Грушевський цілий свій інтерес переніс вже до Киева. Частіше побував в Росії та то що.

Тої прославянської та проросійської політики тримався Грушевський дальше, тому перед війною в останнім році він перестав бути головою НТШ[15] Коли вибухла війна то Грушевський через Відень і Швайцарію таки виїхав до Росії, а не за границю, як для прикладу чеський самостійник професор Масарик, де він став на чолі визвольного руху.[16]

Усіх деталів не знаю. Знаю одначе, що в перших роках війни хтось подбав, щоб Грушевського поставити у Відні перед военний суд заочно. Томашівського покликали на свідка русофільства Грушевського. Деталів не знаю, але памятаю, що до моїх ушей доходили вістки дуже ненеприхильні для Томашівського відносно його зізнань перед военним судом. Як тямлю, то военний суд (позаочний) у Відні виправдав Грушевського. Хоч він був російським громадянином все, то всеж таки мав австрійську державну посаду на університеті за окремим дозволом з Відня завдяки старанням посла Барвінського.

Ад 3). Посилаю Вам критику проф. Галецкого на мою Історію. Не знаю чи Ви вже це завважили.

Кінчу з глибокою пошаною для Вас

Ваш М. Чубатий.

---

[15] М. Грушевський був різким критиком політики галицьких послів, як політики уступок. Рівночасно він був ворогом московського централізму і його «слов'янофільство» саме було основане на цій настанові. Цікаві думки в цій справі висловив Грушевський в статті «В балканськім антракті», *Л.Н.В.*, т. 61, 1913, стор. 102—106.

[16] М. Грушевський повернувся в Україну в 1914 році під впливом заклику його однодумців з Товариства Українських Поступовців (ТУП). Докладніше про причини виїзду Грушевського в нашій статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914», *Український Історик*, чч. 3—4, 1969, стор. 103—108.

4. Лист Михайла Єреміева

Вп. П. Др. Л. Винар Женева, 12 жовтня 1967
У. І. Т.

Високошановний Пане Докторе!

Дістав Вашого ласкавого листа, як раз тоді, коли сів за машинку, щоб Вам писати і вибачитися за мою довшу мовчанку, яка має дуже поважні причини. По перше, як Вам писав, перенесення на інше помешкання з моїми поважними архівами та бюровими приладами коштувало мені дуже багато часу і прикростей. Це ще не зовсім закінчилося, бо ще маю процесуватися зі старим власником будинку, але це вже менше з тим бо не відбирає часу. Тому прошу не гніватися, що в нашому листуванні, яке для мене дуже цікаве, запала така довга мовчанка.

«Волю» я маю повний комплект і деякі інші публікації 18/20 рр., але там про Грушевського пишеться скорше негативно, а в тому часі і я, дав сатеричний матеріял. Б. Мартос, хоча сам тішився, але мені докоряє, а я не жалую, бо нічого не перебільшував.

Я, і вся Рада дуже шанували Грушевського, коли він був безпартійний, бо він, дійсно, був у нас одинокий політичний діяч міжнародного маштабу і Дорошенко дуже влучно зауважує, що з його приїздом український рух «зразу відчув досвідчену і авторитетну руку свого керівника».[17] Він був надзвичайно привітний і ласкавий до всіх, але сходився злюдьми дуже мало. До себе майже нікого не запрошував і нікого не виділяв із свого оточення. Я думаю, що був його одиноким конфідентом, бо я писав сатиричні фейлетони в «Робітничій Газеті», які звернули його увагу, бо він сам мав сатиричний хист. На засіданнях я часто сидів поруч з ним і він користався, щоб з під руки робити дотепні характеристики промовців. Памятаю, що він прозвав Шелухина «Одеською балаболкою» і завше мені шепотів: «О, приїхала одеська балаболка — не буде діла» — що було дуже влучно, бо той вічно говорив доречи і недоречи. Він сам не був великим промовцем, бо говорив суховато і завше до діла, а тоді мали успіх більш запальні та артистичні промовці. Зате, він завше вмів сказати дуже просто та що треба. В Ц. Раді він майже ніколи не промовляв, а лише робив зауваження, або резюмував промови, щоб направити дебати в певне корито. Він більше виступав по за Ц. Радою: говорив на першій українській маніфестації разом з Винниченком і зі мною, на Військових та Селянських зїздах і на Конгресі. Промовляв також частенько до військових відділів, які відвідували Ц. Раду. Я не знаю дати його впи-

---

17 Єреміїв має на увазі думки Дмитра Дорошенка, які він висловив в *Історії України 1917—1923*, т. І., мовляв «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг з ним щодо загально признаного авторитету», (стор. 44).

су до С-Р., але це було довкола III Універсалу.[18] Як мені це сказали, я не йняв віри, але потім сам побачив його сиву бороду на засіданню есеровської фракції десь в задньому ряді, під головуванням Аркадія Степаненка. Це для мене був великий удар, але я всеж не втратив до нього поваги, аж до виїзду закордон, коли він дійсно змішався з натовпом і конкурував з хлопчаками. Але, коли він покинув політику то ця жужель з нього спала і він знов став тим Грушевським, якого я глибоко поважав і, якому був глибоко відданий. Повторюю, що, маючи сатиристичний хист, я ставився критично до всіх наших діячів і, як член Ц. Комітету С.-Д. партії, мав поважний вплив на зміни та призначення наших Ген. Секретарів та Міністрів і заважив на відсунені декого з них, а щодо Грушевського в мене ніколи не було жадних сумнівів, ані критики, аж до вступлення його до есерів, себто в бігу багатьох місяців. Я знав його матеріяльне зацікавлення, чого не було ні в кого (майже) з чільних діячів, але мимо того і зараз вважаю його за головного майстра будови незалежної України. Винниченко був скорше балаболка, а Петлюра зробився Петлюрою тільки на полях боїв, як я це сконстатував в Камянці в жовтні 1919 року. Це вже не був той товариш Петлюра, якого я знав в Київі і якого трактував нарівні з іншими, а може і нижче декого, а правдивий Провідник Нації, до якого нещаслива Україна тулилася, як хвора дитина до батька. І так думав не лише я, а і всі, кого я тоді бачив, не виключаючи і членів Директорії.

Здається, що тим часом відповів на всі Ваші запитання, а тому закінчую, залишаючися з глибокою пошаною

Ваш Мих. Єреміїв.

5. *Уривок з листа Михайла Єремієва*

Женева, 25 липня 1967

Вельмишановний та дорогий Пане Докторе!

Ваш милий лист з 21 б. м. зробив мені велику приємність, бо ствердив моє перше враження, що маю справу з живою людиною, а не з нашими дундуками, які спочивають на лаврах (саморобних) та на субсідіях . . .

Грушевський тішився в Ц. Раді загальною та незрівнаною повагою і я не знаю його ворогів в перший період нашої праці. Тоді ми всі тягли в один гуж і Грушевський був нами всіма визнаний Отаманом. Ми всі ставилися до нього з захопленням, бо він в усіх галузях, був на голову вищий за самих розумних та освічених з нас. Він був дуже добрим політиком та дипльоматом і як такий багато спряв втягненню національних меншин до Ц. Р. В усіх таких історичних явищах, як

---

[18] Михайло Грушевський у 1917 і 1918 роках ніколи формально не записався до партії українських соціялістів-революціонерів. Його участь в їхніх нарадах не є рівнозначна з його вступленням до партії.

наша революція, велику ролю грає заздрість, але тут я можу ствердити, що за 10 місяців праці на чільних становищах (Секретар, гол. Редактор «Вістей», член Ц.К. С-д партії, Завідуючий Канцелярією, господарством і т. д.) я ні разу не чув нарікань на Грушевського, який, як жінка цісаря, стояв вище критики. Приймаючи під увагу, що не ми керували подіями, а нас несла революційна течія, не думаю, щоб старші громадяни могли давати поради Грушевському, бо вони самі йшли за водою і спинитися — значило втопитися. Д. Дорошенко не складав жадного вийнятку з загального правила і голосував за всі наші соціялістичні реформи, бо ми були увесь час під загрозою фізичного винищення, а наше винищення перекреслило б всі можливости національного відродження . . .

Ще до його впису до есерів, що було цілком ненормально, то моє пояснення є, що він це зробив, через докладне знання історії, бо він знав, що в революціях партія це все, а безпартійні залишаються на боці. Тут він очевидно помилився, бо наші обставини не були подібні до інших, бо головну ролю грав національний елемент. Лишаючися безпартійним, він заслужив би собі (вічну славу і) зробивби значно більше. Можливо, що його песимістична оцінка своєї ролі з ніби то виправданням його збочення. Не зважаючи на це я підтримував з ним дружні стосунки ще закордоном, бо високо цінив його геройське становище при розгоні Ц. Ради і мені вдалося його врятувати перед гетьманською розвідкою, але коли справи пішли на розколи та взаємну колотнечу, я написав на нього гостру сатиру і з того часу вже його не бачив. За сатиру я не каюся, але ніколи не критикував його повороту на Україну і не вважаю це за велику помилку. До большевиків він таки не пристав і вони його не використали, як використали Винниченка . . .[19]

Про Христюка напишу пізніше.

З щирою пошаною Мих. Єреміїв

[19] Роля В. Винниченка і М. Грушевського відносно большевицької влади на Україні різна. Винниченка дійсно використали, і він доволі по-дитячому оцінював свою участь в українському большевицькому уряді. Грушевський, після повороту на Україну у 1924 році, не заломився і на жадні уступки відносно національного питання не йшов.

Дискусія

Олександер Домбровський

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Під таким наголовком опублікував на сторінках «Свободи» (29 липня — 5 серпня 1980, числа 165—170) наш видатний учений, проф. Ом. Пріцак, довгу статтю, прочитану перед тим під час Наукової Конференції 30-ліття УВАН у США. Стаття без сумніву дуже цікава своєю тематикою та виказує місцями непересічне знання предмету й ерудицію шановного автора. Але в ній находяться також деякі погляди принципово-дискусійного характеру в площині історизму, на які саме хочемо звернути увагу, щоби була представлена в світлі наукового об'єктивізму й «друга сторінка медалі» даної проблематики.

Перші короткі розділи статті цікаві з'ясуванням початкових етапів розвитку філософічної інтерпретації історизму з приматом основних політичних факторів, які творять державну організацію. В даному випадку історіософія виступала з насвітленням з позицій політизування історичного процесу в протилежність до напрямку соціологізування того ж процесу на фоні інтерпретації марксизму. Добрим є також уступ про М. Грушевського та його намагання придбати право громадянства в тодішньому світі науки своїй новій схемі східньоевропейської історії.

Інтерпретація явищ, подій і фактів, а вже тим більше поодиноких фаз історичного процесу взагалі, а в тому й на території України, диспонує різними критеріями наукової думки, а з тим і досить численними варіянтами насвітлювання й історіографічно-історіософічної оцінки самих факторів і дій історизму, залежної здебільша від світогляду науковців. До речі буде пригадати, що ідеологічний фактор у парі з методологічним підходом до справи може не раз міняти мериторичну сторінку тої, чи іншої історичної проблематики, тобто та сама проблема, представлена в світлі різних світоглядових аспектів, може виступати в поодиноких варіянтах розв'язки даного питання, а навіть на перший погляд у діяметрально протилежних мериторичних вислідах студійних зусиль. Як не як, а історія належить до домени політичних наук і тим самим більше чи менше підлягає критеріям політично-світоглядового мислення. На жаль (а може й на щастя у аспекті збагачування досягнень і напрямних наукової думки!) така многогранна діялектика можлива в домені академічних дискусій і полемік. У вільному академічному світі немає такого явища, щоби всі науковці грали в одну дудку.Навпаки , в умовах академічної свободи приходять до

голосу різні погляди, які в атмосфері свобідної, але конструктивної дискусії при взаємному, льояльному ставленні одні до одних дискутантів доповнюють себе, породжуючи не раз нові концепції. Тому спроби конфронтації наших поглядів з деякими поглядами проф. Пріцака належить розглядати з позицій академічної свободи й змагань до висвітлення як найповніше історичної правди в атмосфері взаємної пошани поглядів та конструктивно-льояльної дискусії.

Зупиняючися на історіософічній інтерпретації історичного буття народів і держав та схиляючися до концепції Гегеля про примат політичної історії, а в дальшій консеквенції і про так звані «історичні» й «неісторичні» народи, проф. Пріцак старається пристосувати дану концепцію до історії Руси-України. По перше, історичне минуле Руси-України зі своєю специфікою історизму східньоевропейського формату не підходить до стандартних рямців інтерпретації в дусі західньоевропейської бувальщини та ідеологічно-студійних напрямних західньоевропейської історіографії. Історія Східньої Европи має свої специфічні критерії оцінки історичного процесу, не завжди вповні зрозумілі представникам історіографії Заходу. А дальше, концепція Гегеля була своєрідним історіософічним відгомоном західньоевропейського історизму, а в тому й тодішніх імперій, в рямках яких існували різні народи й суспільства, як предмет імперської політики чи то в стилі просвітленого абсолютизму, чи конституційної монархії в ширшому розумінні цього поняття. На самому верху тієї імперської піраміди стояв монарх, який панував при допомозі державної верхівки, отже тодішньої суспільної еліти в стилі L'état c'est moi Людовіка XIV, або англійської Magna charta libertatum. Хиба ж в патримоніяльній системі пануючий не опирався більше, чи менше на верхівці? Погляд про не-патримоніяльну, католицьку Західню Европу середньовіччя може бути дискусійного порядку. Порівнювання паралельного існування під час наших Визвольних Змагань Української Народньої Республіки (Київ) і Української Соціялістичної Совєтської Республіки (Харків) з княжими часами: Рюриковичі (Київ) і Половці (Харків) — мабуть не зовсім вдале.

Та часи докорінно змінилися, а з ними й напрямні історіософічно-історіографічного мислення, оцінки й інтерпретації історичного процесу як у цілому контексті світової історії універсального засягу, так і окремих культурних кругів, чи врешті окремих народів, суспільств і держав. Історична наука не є незмінним догматизмом, а чинником проґресивної думки, що не стоїть на місці, а допасовується на поодиноких етапах свого розвитку до нових, що раз то кращих досягнень на полі дослідів, до нових обставин історичного процесу й більш удосконалених студійно-історіографічних напрямків у дусі науково-дослідного емпіризму й витонченого прагматизму. Непогоджуючися з концепцією народництва М. Грушевського, яку він поклав в основу своїх історичних дослідів, а в тому й у своїй синтезі історії України-Руси, Ом. Пріцак протиставить, як він висказується, «фетишизації народу» Грушевського, концепцію примату держави В. Липинського,

ідеолога українського монархізму. Заходить питання, чи висказ «фетишизація народу» не може викликати шляхом реакційно-дискусійного порядку бумеранговий висказ — «фетишизація держави». В зв'язку з вище сказаним насувається само собою акутне питання: хто з них має рацію — історик,соціолог, народник Грушевський, чи історик, соціолог, монархіст (ідеолог нашого Гетьманського Руку) Липинський? На це питання відповідаємо без вагання: і один, і другий мають рацію, кожний з позицій свого світогляду, при чому одна концепція (можливо на перший погляд парадоксально протилежна другій) не мусить зараз виключати другої, або обидві мають свою рацію й логічно — історичні основи, а також здоровий ідеологічний підхід як у світлі наукового об'єктивізму, так і в аспекті модерної націології на русько-українському ґрунті. А абсолютна рація, абстрагуючи від ідеологічних позицій, лежить десь приблизно «по середині», бо як нарід, так і держава є основними чинниками на фоні історичного процесу. Обов'язком представників модерної української історіографії є випрацювати й науково сформулювати компромісову розв'язку даної проблеми, еманциповану від ідеологічних екстрем, згідну перш за все з науковим об'єктивізмом і історичною правдою та з другої сторони по лінії етноцентричної системи в історіографії й заразом з узглядненням важливости державного чинника з позиції ідеології українського державництва. Отже, науково-дослідний наголос повинен бути на етносі й на державній організації, а не виключно на державі, як пропонує шановний автор рецензованої нами статті. Бо згадані два основні чинники взаємно себе доповнюють на фоні історичного процесу. При тому треба пам'ятати, що в історичному процесі діють перш за все три універсально-основні фактори: час, простір і людина як в індивідуальному, так, тим більше, в колективному аспекті (індивідуум, родина, рід, плем'я, нарід). А така, чи інша форма державної організації від примітивно-племінних початків пра- чи ранньоісторичної доби до модерного поняття держави являється в засаді феноменом культурно-світоглядово-соціо-політичних і волюнтаристичних спрямувань дій людського колективу. При чому підхід до оцінки пра- й ранньоісторичних явищ, подій і фактів з ідеологічних, чи історіографічно-історіософічних позицій сьогоднішнього дня й сучасної інтерпретації фактологічних даних історичного процесу являється нігілістичним підходом до історії, як науки в досліджуванні минулого.

Людський колектив племінно-етнічного формату творив державну організацію й вдержував її при допомозі своєї провідної верстви, державної еліти, при чому поняття тої еліти, звичайно, дуже широке й залежне від культурних, економічних, соціо-етнічних і історично-геополітичних обставин,так само як і процеси виникнення державних організмів у мультифактологічному й мультиперспективному аспекті на фоні довговікового історичного процесу серед різних антропогеографічних і геополітичних обставин (тобто при співдії етнічного й географічного масиву в економічно-соціо-культурних умовинах). Отже народи видавали зі себе провідні одиниці й верстви, які в свою чергу

вдержували державну керму. Особливо в більш демократичних умовинах людський колектив — етнос мав більший, чи менший вплив на кермування державною організацією через витворену ним провідну верству — державну еліту. Бо різні види державної організації — це форма (більше, чи менше «досконала»), а людський колектив, етнос — це таки основний зміст, тенор історичного буття, очевидно, без обнижування вартости провідної верхівки, чи навіть пануючих одиниць.

Існує слушний закид, що, читаючи розділ про Хмельниччину в Історії України-Руси М. Грушевського, бачимо там передусім народні маси, а зате далеко менше постать гетьмана. Але існує й друга екстрема в історіографії, де подибуємо самих цісарів, королів, князів, полководців та визначних політиків, а не видно народнього масиву з його окремими верствами та многогранним життям. Обидві згадані екстреми не виправдують себе, особливо на сторінках модерної історіографії з імперативом максимально-всесторонньої уваги історика для цілого етнічного колективу в можливо всіх виявах його історичного життя.

У старій Русі-Україні й пізніше форми державної організації основувалися на загал на демократизмі (іноді занадто великому, як на ті часи й історичні обставини, та зі шкодою для держави!). Русько-українська народня спільнота ставала повністю предметом у рямцях державної організації, тобто була спихана під колеса історії, в умовах чужих окупацій і власної недержавности. В загальному державна організація потребувала все етнічне ядро, а великодержавні організми при наявності занадто малого етнічного ядра звичайно корчилися й згодом розпадалися. Візантійська імперія може тут послужити наявним прикладом, бо грецьке національне ядро було рішучо замале в порівнанні з «варварськими» (у грецькому розумінні слова -го барбарос) елементами імперії. Як відомо, Візантія була християнською, римською державою грецького народу з дуже численною домішкою «варваризмів», отже при своєрідній синтезі римської державної ідеї, грецької культури, християнізму й варваризмів, орієнтальних і слов'яно-ґерманських. На тому тлі й виросла ідея ойкуменічного універсалізму державної організації й духовности Візантії, яка перетривала около тисяч років — від розвалу західньоримського цісарства до часу останнього цісаря Візантії — Константина XI Палеолога. На фоні майже цілого тисячоліття візантійська імперія корчилася територіяльно, бо відосередні рухи були завеликі й історично-динамічні, а етнічне ядро (гелленське) було замале й кволе, щоби вдержати імперію у її первісних територіяльних кордонах. Ту поступову й зростаючу політичну агонію завершили турки 1453 року. Таких прикладів в історії є більше. Австро-угорська монархія — імперія мала також занадто мале етнічне ядро й скорчилася після Першої світової війни до малої Австрії. На жаль, російська, а тепер советська імперія, має велике етнічне ядро панівного московського народу й тому як одинока колоніяльна великодержава-імперія вдержалася дотепер. Але й там у про-

цесі демографічних відносин московський елемент — ядро поступово маліє, що є завдатком розвалу імперії у слушний час.

А поза тим скільки було в історії національно-визвольних рухів (нехай і керманих одиницями, бо ж інакше неможливе!), де народи скидали одну форму правління й замінювали її другою, або проганяли зайдів-окупантів зі своєї території. Чи це не промовляє за тим, що людський колектив — етнос може бути підметом історії, а державна організація предметом, очевидно, в залежності від обставин, бо нераз держава ставала всевладним підметом в умовах автократизму й імперської політики. Тут хочемо виказати, що далеко не завжди етнос засуджений лише до ролі предмету й пластеліни, з якої можна ліпити різні коники, соціо-культурно-політичні монстри вправними руками здібних політиків-жонґлерів на сцені світової історії. В світлі вище сказаного історик, а тимбільше історик-соціолог не сміє «недобачувати» у своїх дослідах людського колективу — етносу, як все ж таки основного, або принайменше на рівні з державним чинником важливого фактора на фоні історичного процесу.

На сучасному етапі пра- ранньоісторичних та історичних дослідів (історичний процес у своєму універсальному засягу в часі й просторі пов'язаний органічно окремими етапами розвитку від палеолітичної людини до модерної людини доби атому) етнічний чинник на своїй споконвічній території являється основним предметом дослідів як у аспекті етногенетичного процесу й автохтонізму, так і пізніших фаз у поступовому проґресі завершування соціо-етно-політичного розвитку на фоні організованого, державного й навіть недержавного, але вищого соціо-економічно-культурного й політичного життя. Той же етнічний фактор, який змагається за свою культурно-історично-національну ідентичність, особливо на старому своєю історичною традицією европейському ґрунті при европоцентричному напрямку історичного процесу (нарід старої европейської цивілізації!), являється без сумніву основним фактором історичного процесу. Коли це державний нарід, він є офіційним підметом в історії, коли ж недержавний, але борець за свою державність (особливо з історично-державною, але перериваною традицією) — він як неофіційний підмет історії скорше чи пізніше стане офіційним при догідних обставинах, або шляхом революційних дій. В тому аспекті концепція примату політичної історії з вирізненням державного чинника тратить принайменше частину свого історіографічного наголосу на річ етносу.

Що державний чинник є важливий, в цьому немає сумніву, але він не може одержати монополії у світі об'єктивної науки на домену цілого універсального історичного процесу в мультиперспективному й многогранному аспекті людського буття, бо це могло б рівнятися спрощуванню, а тим самим вульгаризації історичних студій, завданням яких є можливо якнайвірніша й найповніша реконструкція цілого контексту історичного процесу з усіма варіянтами його факторів і явищ.

З цілого майже контексту статті проф. Пріцака пробивається його концепція політично-державного розуміння нації приблизно в стилі

американізму, де нація являється різношерстим конгломератом різних рас, народностей, культур і релігій. Тобто громадянські папери вирішують приналежність до американської нації, яка, до речі, є і ще довго буде in statu nascendi в історично-соціологічно-культурному аспекті. В останніх часах самі провідні кола Сполучених Штатів і Канади мабуть зрозуміли, що політика творення спільного американського перетоплюючого казана в розумінні засади e pluribus unum не є зовсім реальною й тому погодилися з думкою існування різних етнічних груп у американському суспільстві (власне суспільстві, а не нації у клясичному, европейському розумінні). Бо поняття нації в американському розумінні чуже на европейському ґрунті, де існують довгими століттями, а то й тисячоліттями поодинокі народи — етнічні твори з власною мовою, культурою й довгою історичною традицією.

Українству, як европейському, довговіковому етнічному творові з праісторичними коренями етногенетичного процесу, автохтонізму й прастарої хліборобської культури високого рівня, поняття нації в стилі американізму — чуже. Етно-психологічна структура русина-українця з ментальністю довговікового автохтона — хлібороба та етно-культурою- цивілізацією чорноморсько-середземноморської полоси з її геллено-візантійською специфікою різьбилася віками антропогеографічними й геополітично-культурними факторами в вирі схрещування культур евразійських і малоазійських впливів. Ми маємо вироблений віками свій власний стиль соціо-етно-культурно-історичного життя, свої вікові традиції й не потребуємо хапати живцем чужих, іноді проблематичної вартости, взірців. Очевидно, можна іноді користати й з чужого досвіду та обережно пересаджувати його на український ґрунт, але раціонально й у гармонії з власними духовними надбаннями.

До речі буде звернути увагу на погляд шановного автора, згідно з яким він намагається інтеґрувати живцем чужоетнічні елементи до русько-українського історизму. Правда, історик ex officio свого звання повинен об'єктивно й вірно реєструвати чужоетнічні явища й події на території в даному випадку України, але при тому всьому історіографічним принципом повинен бути принайменше примат ієрархії етнополітичних понять у аспекті автохтонізму, хронологічного діяпазону етногенетичного процесу на даній території та культурних надбань і врешті вкладу крови й поту народу як колективної біологічної субстанції й духовного потенціялу на своїй споконвічній землі, якщо вже відкинути «вузький» русько-український патріотизм, як можливо колідуючий чинник ідеологічного порядку з максимою наукового об'єктивізму. Слова шановного автора, що «. . . татари це не дикі зайди грабіжники — а нарівні зі Запорожцями — наші предки» (sic!), найшли мабуть належну етнопсихологічну реакцію у читачів і без наших коментарів. Те, що А. Кримський і М. Туган-Барановський були татарського походження, не міняє суттєво справи. Ми не думаємо, що згадані, зрештою без сумніву видатні вчені можуть бути еквівалентом тих жахливих втрат, які русько-українська національна спільнота зазнала від татарського лихоліття на протязі століть, почавши від ни-

щівного удару Київській Державі. Ми далекі від культивування анти-татарських ресантиментів, але називати татар «нашими предками», та й ще до того «нарівні зі Запорожцями» — це таки фраза без історично-фактологічного покриття.

Автор у згадці про спільну оборону руських князів з половецькими перед монголами підкреслює, що їх разом лучив територіяльний патріотизм (власне територія!). Таке явище було й раніше, коли анти (автор згадує про всіх включно з аварами, але ні слова про антів!) разом з напів осілими, чи вчасно осілими іранськими племінними групами боронилися перед іншими наїздниками, отже захищали русько-українську територію саме в ім'я територіяльного патріотизму. У шановного автора територія далеко щось більше від поняття географічного фактора, це своєрідне гео-соціо-ідеологічне надхнення, нагадуюче шляхетсько-«поміщицьке» підсоння з «Листів до братів хліборобів« при підкресленні гео-соціо-націо-політичного примату провідної верстви — шляхти.

В даному випадку погляд О. Пріцака може бути особисто близьким чуттєвому наставленню автора цих рядків, пов'язаного з гербово-шляхетським родом і симпатизуючого з ідеологією В. Липинського (за висловом Ом. Пріцака автор цих рядків є також «політичний українець», бо походить з польської шляхти — гербу Єліта — представники якої прийшли з польської території на українські землі й тут частинно акліматизувалися). Але обов'язком історика є піднятися понад особисті симпатії (і антипатії!) та потрактувати історичний процес з мультиперспективного й многогранно-фактологічного становища, де основною віссю є таки етнос, а не одна, хоча б і провідна верства, яка зрештою є дуже важливою в історії народу.

Елітарний підхід до справи має радше соціо-ідеологічне забарвлення й не дає повної історіософічно-історіографічної розв'язки даної проблематики. Дискусійний характер важливої без сумніву статті проф. Пріцака в тематично-методологічній та історіософічній площині полягає в тому, що він пішов по лінії екстреми й поклав наголос виключно на значінні держави на фоні історизму, поминаючи цілком етнічний чинник. Тим часом і одне й друге — і етнос, і держава є важливими чинниками, які себе взаємно доповнюють у многогранному вирі історичного процесу на тлі часу й простору, отже території з її антропогеографічними, культурними й геополітичними властивостями.

Дальше шановний автор твердить, що не homo sapiens, лише homo politicus творить історію. Це доволі дискусійний погляд. По перше, саме поняття «політичної людини» є дуже широке. Засадничо кожний нормальний homo sapiens є більше, чи менше homo politicus у ширшому розумінні цього терміну. Далеко не кожний з вищої верстви є homo politicus у вужчому розумінні й з другої сторони «політичну людину» в громадсько-державницькому аспекті можна найти й серед суспільних низів. Ми подибуємо не раз у рядах вищої верстви й так званої інтеліґенції «шевців» та навпаки — між шевцями не раз «політиків». Не раз звичайний селянин, чи робітник є більш інтеліґент-

ний від не одного інтеліґента з титулом, бо фахове знання набуте, а інтеліґенція вроджена.

В історії Руси-України мала своє місце подивугідна містерія Відродження народу, що, залишений своєю провідною верствою, догорав на смертному ложі історії. Але згодом приходив наглий «закрут історії» і нарід відживав немов той мітичний фенікс з попелу історичного напівбуття. Перед таким типово русько-українським феноменом, майже безпрецедентним у історії інших народів, капітулює людська мудрість. Тут хіба треба шукати розв'язки в джерелах метафізики. Специфіка історичного процесу на території Руси-України, тої Матері-Страдальниці, «Чайки-Небоги», положеної на грані двох світів велетенського, евразійського — територіяльного масиву «при битій дорозі» евразійського номадизму від доби кіммерійців до часів печенігів, половців і татар, позначилася іноді жахливими етно-політичними катаклізмами, що їх русько-український етнос все таки пережив у своєму довгому розвитку етногенетичного процесу, виказуючи тим самим свою біологічно-історично-національну відпорність та політичний розум у тактиці поступовання з кочовими ордами (sic!).

Той етнос показався дійсно homo politicus-ом у колективному аспекті. Тому власне серед різних народів русько-український етнос заслуговує на особливу увагу об'єктивного й вдумчивого історика. Залишений власною провідною верствою, русько-український етнос витворював серед несприятливих собі умовин новий доробок інтеліґенції, новоформованої інтелектуальної й громадсько-політичної еліти — провідної верстви, доводячи до культурного, а згодом і політичного ренесансу. Як у такому аспекті можна порівнювати такий етнос, виказуючий у несприятливих, іноді фатальних умовинах подивугідний, назвім це — самозаховавчий інстинкт, потенціял культурного й громадсько-політичного життя та динамізм змагань за вдержання не лише біологічної субстанції, але й духа нескореного народу, з якоюсь аморфно-інертною, етнографічною масою, здібною лише бути погноєм інших, вищих культур, чи «історичних» народів?

Як уже сказано, державність являється без сумніву дуже важливим критерієм при оцінці приналежности до історичних, чи неісторичних народів, але вона не є одинокою. Важливим критерієм при такій клясифікації є також чинник культури й етно-політичної відпорности. Вавилон записався краще в історичній пам'яті людства, чим Асирія, мимо того, що великодержавна експансивність Асирії була далеко динамічнішою. В даному випадку культурна експансивність Вавилону взяла верх над політичною експансивністю Асирії. А гелленський світ і після втрати своєї політично-державної незалежности в користь Риму так і залишився історичним народом завдяки генієві своєї високої культури. Стародавній Китай закріпився в історичній пам'яті людства радше своєю високою культурою, чим статусом державного народу. Жиди на протязі своєї три й пів тисячолітньої історичної традиції (від часу здобуття Ханаану) мали свою державність приблизно 500—600 років, а около трьох тисячоліть були бездержавним народом.

До того після здобуття й знищення Тітом Єрусалиму в 70 році нашої ери вони були в розсіянні по світі понад вісімнадцять століть. Але вони все ж таки зачисляються до історичних народів (ану, спробуйте зачислити їх до неісторичних народів, то побачите, як зареаґує світове жидівство, а зокрема жидівська наука!). Колись поневолені римлянами греки творили культуру в Римі.

Аналогічно до того до речі буде пригадати, що представники «неісторичного» народу русько-українського Півдня йшли на московську Північ до «історичного» народу й там творили культуру, помагали розбудовувати імперію та московське церковно-освітнє життя в ім'я універсалізму східньоевропейського православ'я. А згодом та сама Північ закріпила за собою поневолення Руси-України, присвоюючи собі її, тобто Руси-України, найстарший період історії, її культурні надбання й навіть її національну назву. Історія повторилася недавно, коли збаламучені «наші» люди співпрацювали з червоною Москвою (іноді навіть проти своєї української влади) в ім'я універсалізму утопічних «соціялістичних ідей», замість співпрацювати зі своїми державними чинниками (Центральна Рада, Уряд Гетьмана Павла, а згодом УНР).

Того роду жалюгідні «універсалісти» подібні до тої нерозумної жінки, яка йде «з доброго серця» помагати в чужі хати, не дбаючи про власну хату й засмічене подвір'ячко. До тих «універсалістів» належали деякі «наші» люди з провідної верстви, які, побачивши згодом голу правду, накладали на себе руку або були ліквідовані «північними універсалістами» менше в ім'я світового комунізму, а більше ради збереження московсько-російсько-советської імперії, де панівним етнічним ядром є московський нарід. Як Рим у античній добі імпонував брутальною силою римських леґіонів і перфідною політикою divide et impera, а розфілософована Геллада ґенієм своєї культури, так московська Північ застосовувала й застосовує дальше підступ і силу, а Русь-Україна пишалася своєю культурою. Чужинці, які відвідували Росію, бачили наглядну різницю в аспекті культури між московською Північчю й русько-українським Півднем. Недаром Гердер назвав Україну Степовою Елладою, яка черпала дослівно тисячоліттями свої духові сили з культурних резервуарів чорноморсько-середземноморської полоси від доби грецьких факторій, а згодом колоній античного, північного Причорномор'я до доби Візантії включно. До того всього той «неісторичний» нарід Руси-України захищав своїми грудьми століттями «історичні» народи Західньої Европи перед ордами евразійських номадів. Тобто, під охороною «неісторичного» русько-українського народу, «історичні» народи раннього середньовіччя у Західній Европі будували й закріплювали свої держави, як один з основних чинників історичности народу та творили свої культурні надбання, дальший важливий чинник історичного народу. У висліді всі вони є «історичними», а русько-український нарід так і залишився «неісторичним». Чи це не є своєрідне contradictio in adiecto в аспекті логіки історизму?

Ще інший парадокс історизму: «історичні» народи грабували й присвоювали собі культурні надбання «неісторичного» русько-українського народу, бо їхня культура була далеко нижча. Ефіяльт, який зрадив ганебно греків на користь персів, і Герострат, який спалив святиню Діяни в Ефезі, (саме тому, щоби стати «історичним»!) — це також історичні постаті, які особливо закріпилися в історичній пам'яті людства й доходять до нашої пам'яті після багатьох століть. Арістід, Солон, Марк Аврелій є також історичними постатями. Цікаво з психологічного боку, що різні ефіяльти, герострати й нерони утвердилися більше в людській пам'яті, чим деякі позитивні типи історичного персонажу.

Гуни, вандали й згодом їм подібні етнічні колективи також утвердилися більше в історичній пам'яті людства, чим деякі більш мирні й культурні народи. Пересічний ученик середньої школи знає більше про гунів, чи вандалів, чим про старовинний, культурний нарід вірменів, а пересічний евро-американський «спец» східньоевропейської історії знає далеко більше про Росію, чим про Україну. І ще один брутальний парадокс історизму на канві новітньої історії: в наслідок занику колоніялізму виникли після Другої світової війни на Чорному континенті держави й куці державки, де ще вчора траплялися нерідкі випадки канібалізму (а може ще й сьогодні трапляються?!). Африканські суспільства й народики стали тим самим протягом кількох змін мандруючого по небі місяця — від ріжка до повні — «історичними народами». Що за трагікомічне явище в аспекті понять історичної Немезиди! Невже ж русько-український нарід з прастарими коренями етногенетичного процесу, автохтонізму й, порівнюючи, високої культури ще з епохи Трипілля й Мікенської доби та згодом грецької колонізації античного, північного Причорномор'я й врешті візантійських впливів, не має історично-культурно-етно-леґітимних підстав бути історичним? «Важко тут не писати сатири»!

Як бачимо, історичність і неісторичність — це скомпліковані поняття, з якими треба бути обережним при клясифікації того, чи іншого народу, а особливо на европейському терені при наявності старих культурних народів, пов'язаних зі стародавніми цивілізаціями середземноморського басейну, а до того при схрещуванні різних культур з різних цивілізаційних центрів евразійсько-малоазійського географічного діяпазону.

Як же ж у світлі вище сказаного представляється питання історичности, чи неісторичности русько-українського народу? До речі, тепер на території України існує «своя» державна влада, завуальована апокаліптичною назвою — «УРСР», а Україна належить офіційно до членів Об'єднаних Націй. Чи той факт (маємо, мовляв, «свою державу»!) робить наш нарід більш історичним? Український нарід набув свою історичність неймовірною ціною зложених гекатомбів жертв, морем пролитої крови й поту, чим просякла русько-українська Земля, власне територія, якої значення підносить в парі з державою наш шановний Колеґа у своїй цікавій статті. Хто знає, чи інший нарід

Західньої Европи з реклямовою маркою «історичного» був би видержав і встоявся на місці русько-українського народу й не був би стертий історичними явищами й подіями з етно-культурно-політичної мапи Европи? Хай критично думаючий читач дасть собі сам відповідь на поставлені питання. Ми далекі від дешево-пустословного «патріотизму» й стараємося розглядати ті проблеми критичним зором строго об'єктивного історика. Бо в світлі наукового об'єктивізму й змагань до зглиблення історичної правди, основних принципів історіографії, чорна правда є далеко краща від рожевого забріхування себе самого й свого суспільства.

Називати нарід літературно-романтичною величиною — це таки аж ніяк не годиться у світлі історії, як об'єктивної науки. Того роду погляд може бути небезпечним прецеденсом на сторінках історіографії у напрямі нігілістичного відношення до етнічного чинника й його ролі на фоні історичного процесу, а тим самим спрощуванням методологічних основ історичних дослідів та вульгаризуванням історичної синтези, позбавленої одного з головних факторів того ж історичного процесу. Історія Руси-України, мовляв, це не історія русько-української етнічної маси, а політично свідомих спільнот (зложених з політичних українців). Але ж цікаво, що згадані політично свідомі спільноти, їхні державні твори, їхні носії й цивілізації зійшли майже безслідно з історичної сцени, або стопилися у русько-українському субстраті, а русько-український етнос (за словами проф. Пріцака — «літературно-романтична величина»!) перетривав усе лихоліття та став панівним протягом останніх двох століть на всій території України. Отже в даному випадку етнічний і географічний фактор доповнили себе на фоні останніх століть історичного процесу (людський колектив — етнос і простір), а час, як хронологічний фактор, дав можливість визріти тому процесові. Чи той факт не свідчить самий за себе і не послаблює історичної позиції згаданих «політично свідомих спільнот», які зійшли з історичної сцени в стилі «погибоша аки обри» й не залишилося майже слідів по них? Це ж наявне contradictio in adiecto в логіці історизму й цікаве питання для контемпляційних розважань у сфері філософії історії з її відомими й невідомими в даному випадку не математичного, а історіософічного рівняння. Отже в даному випадку хто ближчий до поняття «літературно-романтичної величини» — реально існуючий по сьогоднішній день русько-український нарід, що пережив іноді геєнну історичних явищ, подій і фактів в антропогеографічно-геополітичних умовах евразійського територіяльного масиву й на початку нашого століття, а згодом у часі Другої світової війни посягнув на державну керму на своїй споконвічно території, чи згадані «політично свідомі спільноти» минулого, що розвіялися в тумані — нірвані історичного небуття, залишивши по собі лише спомин як раз у стилі... літературно-романтичної величини, якою так серйозно перейнявся шановний керівник українського Гарварду. Ми стараємося його частинно розуміти: він, як український державник, наголошує в нашій історії державні моменти. Стан нашої недержавности так уже

нам надоїв, довговікове перебування під колесами історії так уже нам остогидло, що в наслідок історіографічно-психологічної реакції чіпаємося іноді екстрем, задивлені в державний чинник, і переочуємо важливість етнічного чинника. Та затрата історіографічно-історіософічного «балянсу» штовхає у даному випадку українського історика виключно в напрямі поняття держави й території, бо, мовляв, русько-українська національна спільнота не виявила себе активно на фоні історичного процесу.

Таким чином принципи всестороннього й всеобіймаючого, мультиперспективного й мультифактологічного ґравірування історіософічно-історіографічної думки при інтерпретації цілого можливо контексту історизму захитані та унапрямлюють історика лише до деяких шляхів науково-дослідних розшуків, замість досліджування цілости. Того роду напрям діє зі шкодою для повного розуміння об'єктивних закономірностей історичного процесу при ліквідаторських концепціях у відношенні до етнічного фактора.

Тим часом не так русько-українська національна спільнота, як радше видвигана шановним автором суспільно-політична верхівка — еліта, від доби княжих крамол, через століття нескоординованости наших провідних сил козацько-гетьманської доби, включаючи новітній час, коли провідні кола договорювалися з нашими противниками іноді з трагічними наслідками для щойно повсталої, молодої української державности, не показала себе на висоті завдання. Замість іти з народом і підготовлювати його до великого «завтра», наші провідні кола — «політично свідома спільнота» з різних часів нашого історичного минулого видирали один у одного владу з рук, залишали нарід і переходили на сторону окупанта, де одержували потвердження своїх шляхотських привілеїв зі сторони польського короля та лятифундії, або входили в ряди дворянства з царської ласки. Звичайно, не всі з них зривали з українством. Було б примітивним ґенералізуванням і упрощенням справи думати, що всі з рядів «малоросійського шляхетства» були зрадниками національних інтересів України. Але ж скільки їх було типу gente ucrainus, natione russus, які в парі з українським етнографізмом (пісня, танок і вареники та шаровари з вишиванкою) були патріотами російської імперії з усіма дальшими консеквенціями та вірнопідданими «авґустейшого» государя?

Процес росту національної свідомости мав свої глибші причини історично-соціо-етно-культурного й психологічного порядку головно післянаполеонської доби й «весни народів» та поступав зі Заходу на Схід поволі, але поступово й певно з невмолимістю історичних законів, що не могло поминути провідної верстви тодішньої України. А потенціял українських народніх мас зі своїми етно-соціо-побутовими й культурно-психологічними властивостями та історичною традицією сприяв цьому ренесансові, par excellence в добі Шевченка й кирило-методіївців, пов'язаних більше чи менше з ідейними слідами попередньої епохи. На марґінесі: ані Шевченко в Східній, ані Франко з Західній Україні не вийшли з рядів «політично свідомої спільноти», шлях-

ти чи інтелектуально-суспільно-політичної еліти, а з тої «літературно-романтичної величини» — народніх мас, суспільних низів. Їхній вклад у наше культурне, а згодом і політичне відродження, очевидно, дуже значний. Зрештою не вони самі походили з народніх мас, таких було далеко більше, які згодом ввійшли в пантеон української культури, чи громадсько-політичного життя. Отже етнос являється таки реальною величиною історизму, а не «літературно-романтичною».

Наші воїни з княжих дружин, козацьких полків, армії УГА, УСС, УНР, УПА й бойовики з УВО, ОУН, з рядів наших сучасних борців в умовах підсовєтської дійсности в Україні і т. д. — це таки здебільшого сини русько-українських народніх мас. Те, що нарід не був підготований у нашому столітті до Визвольного Чину, — друга справа. Україна була приспана довгими століттями злими й лукавими людьми й, окрадена з державницької традиції, була в огні збуджена за словами поета-пророка. Глибші причини лежали перш за все в геополітичних умовинах Східньої Европи, а дальше в провідній верстві, а вже найменше в народніх масах, обезголовлених від свого інтелектуально-культурного та громадсько-політичного ядра.

Щоби поставити крапку над «і» в заголовковому питанні: що таке історія України, треба перш за все усвідомити собі, що Україна являється синтезою трьох фундаментальних понять: — етнічного, географічного й історичного (етнічний колектив у просторі й часі). Зроджений шляхом етногенетичного процесу в специфічних для своеї території, антропогеографічно-культурних і геополітичних умовинах на сцені історизму з питомими своїй племінно-етнічній душі побутовими декораціями, той етнічний колектив стає поступово скристалізованим індивідуумом з власним соціо-етно-культурним обличчям та національно-історичною ідентичністю. Територія, замешкувана племінно-етнічним колективом на протязі довгих віків, набирає поступово в свідомості споконвічних автохтонів напів-містичне поняття географічно-топографічного індивідуума, відмінного від інших, чужих територій (генеза територіяльного патріотизму). Таким чином русько-українська природа й краєвиди дістають в розумінні народу русько-українську специфіку як «рідна сторона». В тому аспекті відчуваємо поетові «лани широкополі і Дніпро, і кручі» та вважаємо, що «немає другої України — немає другого Дніпра» в світі мимо того, що ліси, гаї й поля України по суті не різняться від таких же на чужій території, вода в Дніпрі має приблизно такий самий смак як у Рені, Дунаю, чи Амазонці, а в руському «синьому морі» можна так само втопитися як у Тихому океані. Третій фактор — хронос, пасивний у порівнанні з двома попередніми (людиною й територією) оживлюється, виповнений ідеальним змістом історичного процесу. Зливаючися з історизмом, він творить третій, абстрактний ідивідуум, позначений століттями й тисячоліттями, які пливуть до океану вічности. У той час, коли два перші фактори є представниками фізики історичного процесу, то хронос — час є незнищенний і репрезентує метафізику. Людина й територія (не мішати з ідеальним простором космосу!) можуть бути зни-

щені космічним катаклізмом, а час залишається як абстрактне поняття вічности й пливе безупину від віків in saecula saeculorum як ідеальний зміст панкосмічної містерії, де царює Найвищий Підмет історії. Отже хронологічний фактор, в абстрактно-ідеальних рямцях якого діє історичний процес на території України, прибирає більш конкретні познаки русько-українського історизму й як своєрідний, ідеальний, індивідуум у розумінні бувальщини народу, ділиться на поодинокі етапи розвитку етнічного колективу над Дніпром—Дністром від, скажімо, Трипілля до найновіших століть нашої історії. Це якраз ті три основні фактори, які складаються на вічно живу — невмирущу синтезу поняття України. Невмирущість і цілість тої синтези була оплачувана впродовж багатьох століть кров'ю відомих і безіменних борців, їм же ність числа.

Коли ж виелемінувати з тої синтези етнічний чинник, то синтеза стає неповною і тим самим менш вартою. Це приблизно подібне до того, якби хтось захотів вибрати з людського організму складник, потрібний для функціонування біологічної субстанції. До того ж етнічний фактор являється тенором тотального історичного життя згаданої синтези — України від перших проявів індивідуального, а згодом організованого буття, до модерних форм і змісту життя народу. Поняття «літературно-романтичної величини» є справою поетів, письменників (і то далеко не всіх!), композиторів і може ще етнографів. Життя народів, а особливо нашого народу, є позначене на шляху століть твердим і невмолимим реалізмом боротьби за існування і за вдержання себе на поверхні як приватного, так і громадсько-політичного буття в умовах різних переживань в обличчі кочових орд, а відтак займанщини. Тому максимальним принципом в історіографії є фотографічна реконструкція можливо цілого контексту історичного процесу на даній території й серед даного народу.

На питання, що це таке історія України, можуть бути досить численні варіянти відповіді в залежності від розуміння й підходу до історії, як науки, в парі з напрямком історіографії. Автор рецензованої нами статті самий виказав своїм індивідуальним підходом до справи можливість різних відповідей. Історію України можна здефініювати як науково впорядковану, класифіковану й висвітлену всесторонньо summa summarum історичних явищ, подій і фактів у контексті многогранного життя цілого народу на тлі простору й часу від праісторичної людини до нашої доби, при інтерпретації пов'язаних ланцюгом кавзальности одних з одними окремих фаз історичного процесу та в історіософічному насвітленні шляхом науково-дослідного емпіризму, витонченого прагматизму й націологічного підходу до етнічного фактора як автохтона, господаря й суверена своєї не лише етнографічної, але й історичної території. Така може бути приблизна дефініція історії України при умовному прийнятті поданої тут термінології. При тому до речі буде пригадати, що подана тут приблизна дефініція історії Руси-України являється радше стандартною розв'язкою питання, яку в загальному можна примінити до історії кожного іншого на-

роду. А історичне минуле Руси-України являється ще характерним своєю особливою специфікою, питоменною східньоевропейському, особливо південно-східньоевропейському історизмові, який надає особливого обличчя історії України в розумінні окремого гео-етно-культурно-історичного індивідуума з властивими йому рисами соціо-політичного життя.

Антропогеографічно-геологічні умовини українського чорнозему, гідрографія території й її степовий характер, геополітичне положення України на грані двох різних світів евразійського географічного масиву при довговіковому симбіозі осілого життя з номадизмом, особливі умовини автохтонізму, потрібного для нормального етногенетичного процесу, клясичний феномен схрещування культур і впливів на території України й в кінці культурно-геополітичне відношення між східньоевропейським Півднем і Північчю, тобто ірано-слов'янським Причорномор'ям — територією Руси-України й з другої сторони монголо-фіно-слов'янською Прибалтикою — московською територією — це важливі дані специфіки історичного процесу Руси-України з його окремим змістом і стилем історизму, мабуть неповторного в інших географічних точках нашої планети. Тому самий стандартний підхід до історіографічно-історіософічної оцінки бувальщини русько-українського народу далеко не повний і тим самим не видержує критики в академічній дискусії. Шановний Колеґа Професор аналізував, своїм індивідуальним підходом до справи, поодинокі проблеми з історії України, але остаточно не закінчив своєї праці відповідною дефініцією, чи історіографічною формулою — що таке історія України. Але немає зла, щоби не вийшло добре, як каже приказка. Ми в своїй скромності постаралися доповнити його статтю між іншим і в тому аспекті.

Все ж таки цікаву й місцями цінну статтю Проф. Пріцака треба щиро привітати як намагання одного з наших істориків шукати відповідної, на його думку, найближчої до історичної правди розв'язки даного питання — що таке історія України — в цілі, як з одної сторони уточнення поодиноких проблем зі студій над історією України, так з другої — закріпити на сучасному етапі дослідів певні методологічно-мериторичні принципи, як підходити до дослідів і творення історичної синтези в аспекті минулого України з позицій строго наукового об'єктивізму й світогляду модерного українства.

Автор цієї статті не має претенсій на абсолютну рацію у своїх поглядах і можна сподіватися, що проф. Пріцак, як досвідчений науковець, також не має претенсій на абсолютну рацію. Наука без дискусії й полеміки не може існувати. В тому аспекті як з одної сторони статтю проф. Пріцака, так з другої — й нашу статтю треба оцінювати об'єктивно як дискусійний матеріял, який більше чи менше наближає світ української історичної науки до остаточної розв'язки даної проблематики, не виключаючи ще інших фахових голосів при академічній дискусії. Заторкнена нами тематика входить в домену філософії історії, де значну ролю відограють світоглядові моменти, які є джерелом різних поглядів на справу, що іноді породжує перманентні дискусії у світі

науки з різними, пропонованими розв'язками. Згідно з філософічною концепцією геґеліянізму теза проф. Пріцака викликала нашу антитезу, а вони обидві можуть сприяти синтезі, тобто компромісовій історіографічно-історіософічній формулі — що таке історія України.*

При цій нагоді до речі буде зайняти становище ще до одної статті Ом. Пріцака, яка своїм нігілістичним підходом до пра- й ранньоісторичної тематики провокує до відповіді. В журналі «Сучасність» (вересень 1981, ч. 9) та в «Америці» (3—10 грудня 1981) появилася стаття того ж самого автора п. н. «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», яка, як і попередня, обговорена нами стаття, вносить деякі хибні поняття до інтерпретації ранньоісторичного процесу на території Руси-України. Ці статті тим більше шкідливі, бо вони, публіковані на сторінках журналу, чи преси, доступні ширшому читачеві, який, не маючи виробленого науково-критичного змислу в історіографічному аспекті, схильний приймати за добру монету все, що написано, тим більше, коли стаття підписана прізвищем відомого науковця. Не можна сказати, що стаття Ом. Пріцака зовсім невдала, але вона є контроверсійного характеру, тобто автор у дечому має без сумніву рацію, а в дечому таки помиляється. Знаючи перфідну політику червоної Москви в відношенні до України, ми аж ніяк не думаємо, що висунення окупантом питання 1500-літнього ювілею Києва має на меті ґльорифікування історичного минулого нашого народу. Аж проситься тут перелицювати знану античну пословицю на: Timeo moscovitos et dona ferentes. Як здається, автор схопив досить вірно дійсні інтенції ворога, який висуненням питання ювілею Києва хотів би сторпедувати всенаціональне відзначення 1000-ліття християнізації Руси-України. І в тому всі ми погоджуємося з поглядом Ом. Пріцака. Але з другої сторони він непотрібно змішує поняття: згадавши про перфідні інтенції червоної Москви, він виладовується по суті на... проблемі хронологізації ґенези Києва й на археології (де червоний Кремль, а де археологія!) так, немов би розумне, культурне й сяк-так політично вироблене суспільство не було в стані відзначити гідно обидва ювілеї. Виглядає, що автор, перестерігаючи інших перед комплексами, сам не вільний від них. Та ж відзначення одного ювілею аж ніяк не колідує з відзначенням іншого. І в тому сенсі треба би вести роз'яснювання та діяти, якщо, очевидно, існують дійсно ранньоісторичні підстави до такого відзначення ювілею Києва. Поняття міста широке — від перших, видних етапів урбанізаційного процесу аж до його завершення. Тут Ом. Пріцак, здається, сам собі перечить. В одному місці каже, що «поодинокі поселення були далеко раніше... палеолітна Кирилівська стоянка датується приблизно двадцять або п'ятнадцять тисяч років перед Христом». А в другому місці каже, що «немає ніяких серйозних доказів на існування поселення в Києві у 5-му столітті». Червоною ниткою тягнеться у статті автора його нігілістичне відношення до ар-

* Наукова доповідь, виголошена з рамени Секції Античної Історії УВАН та Українського Історичного Товариства 7 грудня 1980 р. в приміщенні Академії, як антитеза до тези проф. Ом. Пріцака.

хеології, як науки (визнаної у цілому науковому світі нашої планети!). У нього археологи оперують «німими» джерелами, бо «археологічні знахідки німі (горшки, черепки, кості і т. п.) не говорять і не мають ніяких «усталених текстів». Така арґументація з нігілістичним відношенням до пра- і протоісторичного минулого гідна невігласів або американізованих, чи советизованих «також істориків», з яких перші визнають «дійсну» історію від доби Вашінґтона, а другі від Жовтневої революції. Археологічний інвентар розкопаних могил і поселень є «німим» лише для «глухих» — неповновартних дослідників, які не стараються вчутися у гуркіт мотору пра- і ранньоісторичного процесу та не бачать феноменів його дій, бо не розуміють мови ремanентів матеріяльної культури пра- і протоісторії. Радимо дружньо шановному авторові — директорові українознавчих студій при Гарварді — не признаватися до таких поглядів, бо цим він компромітує не лише самого себе, але й установу, яку репрезентує. Археологічний матеріял належить також до документальних джерел і має свою вартість для школи історичного документалізму, важливість якої наголошує Ом. Пріцак. А позатим шановний автор мабуть забув, що не ввесь археологічний матеріял «німий». Крім «німих» горшків і костей є ще багатомовний епіграфічний матеріял, який часто доповнює писані джерела. І ще одна дивовижа — історіографічна увертюра до неонорманізму: у Ом. Пріцака анти... «неясного походження, мабуть, ґерманці» (sic!). Це вже, мабуть, вплив невдалої концепції Б. Струмінського. Ми вже зайняли становище до згаданої концепції в попередньому томі «Українського Історика» й не думаємо повторюватися. Автор непотрібно вдирається у відкриті двері, доказуючи, що «давність» як доказ леґітимности має своє значення тільки тоді, коли за тим, хто висуває арґумент «давности» стоїть влада й сила. Це загально відома річ. Але коли хтось без об'єктивно-наукової причини відпекується від тої «давности» лише тому, бо... «німі горшки й кости не говорять», він попадає в трагікомічне становище як неповажний партнер до академічної дискусії. Бо така «арґументація» далека від критеріїв наукового думання. Ми стараємося розуміти шановного автора: він хотів би дати від себе щось оригінального для науки, свого власного, але воно не виходить, бо колідує іноді з елементарними принципами розуміння й інтерпретації історичного процесу. До того шановний автор забирає авторитетно голос у ділянці (пра- — протоісторія), яка не входить до компетенції його спеціяльности. Самий дидактичний тон без «тонкого» знання предмету далеко не вистачає. До речі буде пригадати, що в Птолемея є згадка про Метрополіс, а на підставі мікроаналізи географічних даних у Птолемея, студій над тодішніми торговельними шляхами та при конфронтації з археологічними знахідками на території Києва є об'єктивні підстави льокалізувати Метрополіс на терені, що відповідає розташуванню Києва. Вдаряючи слушно по перфідній політиці червоної Москви, Ом. Пріцак при тій нагоді вносить науково неправильні й національно шкідливі ідеї з нігілістичним підходом до старших діб історії Руси-України при допомозі жонґлювання патріотичними фра-

зами в зв'язку з 1000-літнім ювілеєм християнізації Руси-України. При чому критерії псевдоісторіографічного мислення зовсім не помагають даному ювілеєві. Маємо шану пригадати авторові, що такі його вислови, як «український анальфабетизм», «примітиви», тощо не мають нічого спільного з академічним тоном та... можуть бути бумеранґовими епітетами, зверненими в сторону тих, які з дон-кіхотським завзяттям «крушать копіє» у ілюзорних змаганнях з «німими» горшками, й кістками. Бо 1000-літній ювілей християнізації Руси-України можна відсвяткувати гідно й урочисто без неповажних випадів проти... археології. До речі, Брайчевський наразився на критику властьімущих головно тим, що, замість держатися невільничо описового діла археологічного інвентаря (що дозволено київським ученим), почав робити немилі москалям висновки, на які мають патент московські й ленінградські дослідники.

Надіймося, що в згаданих конфліктах історіографічних принципів наступить світоглядово-наукова еволюція у проф. Ом. Пріцака згідно з компромісовим постулятом: ліпше пізно, як ніколи.

Рецензійні статті

Марко Антонович

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ ГУРІ

Ukrainian Harvard Studies. Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Edited by Ihor Ševčenko and Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk. Volume III—IV 1979—1980. PartI, p. XIV+496. Part II, p. (VI+) 497—972.

Чергові два томи Українського Дослідного Інституту при Гарвардському Університеті є великим успіхом ГУРІ, а зокрема його голови проф. д-ра О. Пріцака і українська громада має всі підстави радіти з цього приводу, хоч дехто і зможе, не без підстав, дивуватися, чому журнал, теоретично присвячений українознавчим питанням, на цей раз більше ніж на половину заповнений сходознавчими статтями, які дуже часто не мають нічого спільного з українознавством. Та оскільки ювіляр визначний сходознавець, то й не дивно, що на його ювілей відгукнулися його учні, знайомі і колеґи — сходознавці.

Збірник складається із вступної частини, в якій поміщено спис жертводавців і передплатників, зміст двотомника, передмову І. Шевченка, біографію і бібліографію друкованих і недрукованих наукових (і публіцистичних) праць та рецензій Ювіляра, що їх підготував Любомир Гайда, а також 68 статтей англійською (55), німецькою (5), французькою (3), українською (3), польською (1) і турецькою (1) мовами.

Щоб обговорити адекватно і фахово такий різноманітний матеріял, треба було б бути або полігістором старої дати (яких уже не має), або надлюдиною (яких ще не має). За таке діло автор рецензії не береться і більшу, сходознавчу частину мусить обговорити хтось більше до того покликаний. Ми вкажемо лише на те, що в тих сходознавчих розвідках торкається України та українознавства.

Наперед ще одне зауваження: упорядники збірника краще зробили б, якби подали матеріял не формально — за абеткою авторів статтей, а в один том зібрали сходознавчий, а в другий слов'яно- і українознавчий матеріял. Таким чином можна було б розділити матеріял органічно на два збірники сходо- і українознавчий, чи славістичний (в найширших рамках). Це привітали б і сходо- і слов'янознавці, а так збірник трохи нагадує горох з капустою.

Спершу декілька слів про матеріял у сходознавчих статтях, який може зацікавити україніста;

Люї Базен (61—70) подає приклади раннього вживання терміну «атаман» (отаман — в перекладі українською мовою «старший») — з VII аж до XIV стол. у мусульманському світі.

У статті А. Беннігсена і М. Беріндея (71—91) подано огляд боїв за Астрахань (1587—1588). У цій бойовій кампанії татари не мали успіху з різних причин, а найважливішою з них — були постійні напади донських, а зокрема запорізьких козаків (маються, очевидно, на увазі походи Михайла Ружинського) на Крим і (Г. Голубка) на Волощину. Автори розвідки (86—88) правильно схиляються до думки, що дуже сумнівно, чи запорозькі походи були узгоджені з Москвою. Це був час незвичайної активізації козаків та їхніх нападів на турків і татар. Це й використав незабаром цісар Рудольф II, виславши (1594) посольство (Е. Лясота) на Січ.

Вплив запорозьких нападів на економічне виснаження кримських татар досліджує також Ален Фішер (215—226) у розвідці, присвяченій відносинам середини XVII стол. в Криму. Воно виявляється у сильному зменшенні чужоземців, що були поселені на Криму. Г. Інальчик (445—466) присвячує свою увагу внутрішньому устроєві Криму в першій половині XVI стол. та суперництву серед татар.

Як завжди солідна лінґвістична стаття О. Горбача про турецькі запозичення в діялекті озівських греків (421—444) важлива тим, що в його списку подано ряд слів, які ввійшли і в українську, або, навпаки, з української мови перейшли в турецький та грецький діялекти.

Для українознавців важлива стаття Н. Кононенко-Мойл «Гомер, Мілтон і Ашік Вейсел — леґенда про сліпого співця» (520—529) оскільки авторка бере як паралелю також бандуристів і присвячує їм багато уваги. З нею можна погодитись (522—523), що сліпота не має відношення до мистецького рівня виконавця (зрештою абсолютного мистецького рівня не існує, а що колись могло здаватися дуже добрим, на нас не зробить враження — і навпаки; авторка не бере до уваги зміни естетичного смаку). До цієї проблеми можна підійти і з іншого боку. Чи можна собі уявити молодого, здорового бандуриста по професії в XVII стол.? Він пішов би у козаки, навіть, якби добре співав і грав на бандурі, кобзі чи лірі. Він міг би рахувати лише на висміяння, а не на співчуття, як старий, немічний сліпець. За панщини його взяли б до праці. Крім того каліка на ноги не міг би ходити, а на руки — грати. Тож найприродніше стати бандуристом — сліпому. Зрештою сліпих музикантів і співаків ми зустрічаємо ще в старому Єгипті, були вони й інде — ще перед Гомером.

У дуже хорошій статті, яка стоїть поза рамками сходознавства, візантолог Ігор Шевченко з'ясовує, як візантійська провінція сприймала Константинопіль, поділивши територію на три сфери: найближчої околиці, середньої віддалі і периферії, яка опісля опинилася поза межами Візантійської імперії (712—747). Крім цієї статті ще дві мають, так би мовити, ширше, загальне значення: Флетчера (236—251)

про турко-монгольські монархічні традиції в Оттоманській імперії і стаття Фрая (252—257) на релігійні теми.

Польській історії присвячені три, або чотири статті, якщо сюди зарахувати і релігійно-історичну статтю Вільямса про «Схизматичну реформовану церкву в Дубецьку Френсіса Станкаро 1559/61—1570», оскільки дія її відбувається на українській території і пов'язана з реформацією, яка і в українській історії відіграла немаловажну ролю. Ця стаття є докладнішим опрацюванням події, яку Вільямс побіжно згадав у своїй ранішій статті в Harvard Ukrainian Studies. Він є чи не найкращим сучасним знавцем релігійних процесів цієї епохи в Східній Европі.

А. Ґейштор з'ясовує питання історичної свідомости в середньовічній Польщі (285—295), а В. Вайнтрауб досліджує походження терміну „Antemurale Christianitatis" (920—930), що можна було б вільно перекласти як «форпост християнства» (очевидно, католицтва). Цей термін походить з чужини, з середини XV стол., а самі поляки почали його до себе застосовувати геть пізніше. Взагалі «традиційна» вірність поляків католицькій церкві, явище пізнє — XVII стол. Перед тим вони «традиційно» боронилися від католицької Чехії і Німеччини та від німецького ордену. Майже ціле XVI стол. Польща мирно співіснувала з Туреччиною, чи, як це дотепно зазначає В. Вайнтрауб «вічний» мир Зіґмунда І з Туреччиною 1533 р. виявився «вічнішим», ніж такі мири звичайно бувають (926).

Стаття Й. А. Ґеровського про наслідки унії між Польщею і Саксонією в роках 1697—1763 (271—284) цікава тим, як співіснували різні традиції двох держав. Для української історії мають безпосереднє значення наслідки спаду ціни на сільськогосподарські продукти (273). Це зменшило прибутки шляхти, яка збільшила експлуатацію селянства, а це в свою чергу довело до зменшення сільськогосподарського виробництва. На Україні це сприяло ще й постанню гайдамацького руху.

З статтей, що мають відношення до русистики, згадаємо статтю Лунта про акання (595—608) і Р. Піччо з приводу новгородських текстів на березовій корі (650—661). Його дискусію про Гнездовську (Смоленську) знахідку 1949 р. (651), яку радянські дослідники відчитують, як «ґоруща» (Тихомиров-Авдусина) чи «ґорушна» (Черних) треба було б поширити на незгадану ним статтю: F. V. Mareš, Dva objevy starých slovanských nápisů, Slavia, 1951, p. 497—514. Мареш цей напис відчитує як «Ґорух пса» — Ґорух писав. У статті М. Пінсона мова про одну з хвиль болгарської еміґрації на Крим 1861—1862 рр., яка скінчилася зовсім неуспішно і викликала в певній частині болгарського суспільства антиросійські настрої.

Переходимо до обговорення українознавчого матеріялу. В першу чергу треба привітати рішення редакції збірника допустити нарешті на сторінки журнала україномовні статті, яких дотепер не допускалося, а трьох авторів (Ю. Шереха, Я. Падоха і М. Лесева, якого ре-

дакція чомусь перейменувала на Лесюф, хоч в українській пресі в Польщі він постійно пише як Лесів) за те, що дали свої статті по-українському і проламали кригу заборони української мови в україназнавчому журналі.

Три цінні статті бібліографічного характеру належать П. К. Ґрімстед, яка досліджувала львівські збірники рукописів та їхню долю (348—375), П. Р. Маґочі, який подав дані про українознавчі матеріяли в віденських бібліотеках, а зокрема помістив список української періодики в Австрійській Національній Бібліотеці (609—626) і Е. Касинцеві, який присвятив свій огляд І. Огієнкові, як збирачеві книжок (474—483). У статті Е. Касинця є декілька неточностей чи друкарських помилок. В. Дорошенко помер 1963, а не 1952 р., як сказано в статті (474). Ледве чи варто вживати слова «геджра» для виїзду І. Огієнка на еміґрацію (475). Згадуючи членів семінара В. Переца варто було згадати також інших, славніших членів. З другого боку не можна згадувати поряд із Ю. Меженком і О. Білецьким (як бібліофілом) М. Бажанського, які не були б його заслуги перед ГУРІ. Декілька неточностей знаходимо на стор. 483. Автором «Лекцій по історії українського права» є Р. Лащенко, а не Лященко, якщо йдеться про його брата, то він називався Вячеслав, а не Василь, брошурку в пам'ять Віктора Доманицького не могли видати в Подєбрадах 1925, бо він помер уже в США в 1962 р. Мова, мабуть про його старшого брата Василя († 1910 р.). Не зважаючи на ці дрібні помилки і недогляди праця має своє значення для української бібліографії.

Три розвідки присвячені українському мовознавству. Ю. Шевельов вказав на запозичення білоруського слова «веремія» українською мовою (760—767). Цим дослідник виправив сам свою попередню думку про часткове походження цього слова від Яреми (Вишневецького). В. Свобода (818—825) вказав на запозичення з української мови в їдціш, беручи за основу літеру г. А. де Вінценц дискутує з Я. Рудницьким щодо імени Петлюра (902—907). Рудницький виводив це прізвище від Петра, а Вінценц уважає, що воно походить від петля.

У демографічній статті про Київ як передове, основне місто України, Р. Шпорлюк вказує на труднощі, які постають у зв'язку з таким пріоритетом (843—849). З двох фолкльорних статтей М. Лесева про власні імена людей в українських загадках (541—558) та А. Б. Лорда видно обізнаність дослідників із своїм предметом.

Досліджуючи початкові сцени думи про Голоту і Андибера (569—594), Лорд приходить до правильного висновку, який має незвичайно широке застосування, а саме, що народна творчість, в даному разі дума, не мала якогось основного міродайного тексту, який міг би мати «клясичне» значення. Лише спільна канва, основна фабула, лишається, а кожне нове виконання даної думи буває змінене, кожний кобзар стає співтворцем, хоч всі кобзарі і використовують певні сталі форми, притаманні думам.

Це саме торкається всіх інших форм фолкльорної творчости: пісні, танцю, казок тощо. Щойно Авраменко на початку 1920-их років створив із певних елементів одну тверду форму українського народного танцю; на селах два «однакові» народні танці, навіть, коли їх виконують ті самі особи, не бувають ніколи тотожні. Збираючи коломийки на Закарпатті, автор цих рядків міг переконатися, що виконавці ніколи двічі не заспівали одної мелодії точно так само, а, коли їм було звернути увагу, казали, що «можна й так» співати. Зрештою, не інакше виконували і Іліяду та Одіссею, аж поки олександрійські учені не створили одного незмінного канону.

З літературознавчих праць одна присвячена докладній аналізі Д. К. Воґа полемічним творам І. Ґалятовського проти Ісламу (908—919), а друга — Ю. Грабовича Шевченковій «Тризні» (320—347). Не маючи зауважень до самої аналізи Воґа, — хіба крім того, що він цитує доповідь пок. К. Біди, але, мабуть, не знає його передмови до «Ключа Разуменія» (Рим 1975), зрештою про Алкоран там майже нічого не сказано, — ми маємо засадниче зауваження до цілої його концепції. Її видно з того, що на стор. 913 він пише про «тісні культурні зв'язки між Україною і Московщиною наприкінці 17 стол.». Про що говорить Воґ? Навіть послідовна підтримка московського курсу політики не може з Ґалятовського зробити людини близької до московської культури. Коли брати культурне становище України між Москвою і Варшавою в другій половині XVII стол., то навіть поверховне знайомство доводитиме до висновку, що Україна все ж таки ближче стояла до Варшави ніж до Москви тай цілий ряд творів своїх Ґалятовський писав по-польському!

Взагалі про послідовне намагання наблизити українське культурне життя до московського можна з українського боку говорити фактично щойно від М. Драгоманова та й у нього цей процес не проходив гладко і безболісно, а в XVII стол. — це ще повний анахронізм і дивно, що Воґ може цього не знати. Мазепа величезну частину свого гетьманування вів «промосковський» курс політики, але чи ж можна його назвати близьким культурно до Москви?

Ще більше зауважень у нас є до праці Грабовича (320—347). Він без сумніву багато знає, але часто говорить і про речі, про які його поняття дуже неясні, щоб не сказати більше. Він вигадує неіснуючі латинські слова: „magistrix" (322), коли кожний, хто ходив до гімназії чи до «гайскул» до кінця 1950-их років, вчився на самому початку латинського курсу слова „magistra, -ae" першої відміни.

Гірше, що голова Комісії Шевченкознавства при УНІГУ Ю. Грабович починає знов вводити думки, давно відкинені і з'ясовані, ділячи Шевченкову творчість на російськомовну і українську. Ще Кониський наприкінці минулого століття виявив, що оповідання і «Журнал» Шевченко писав тому по-російському, що йому взагалі було заборонено писати й малювати, а комендант Новопетрівського укріплення І. Усков дозволив йому, на власну відповідальність, писати, очевид-

но, лише по-російському. «Тризна» написана по-російському тому, що В. Рєпніна не знала української мови. Безпідставною вигадкою Ю. Грабовича є твердження, що, мовляв, П. Куліш і ще нібито якийсь невідомий перекладач переклали «Назара Стодолю» українською мовою (320). Такого не твердять навіть серйозніші радянські шевченкознавці! Можна дискутувати, якою мовою ця річ була спершу написана, але, навіть якщо прийняти, що перший оригінал був російською мовою, то й тоді немає сумніву, що сам Шевченко написав український текст. Куліш лише виправив в деяких місцях *російську мову ремарків.*

Та саме головне, що Ю. Грабович хоче психоаналізувати Шевченка на базі «Тризни». Ми не маємо місця тут глибше входити в причини написання цієї поеми. Не можна також нічого мати проти психоаналітичного розгляду творів Шевченка — треба лише сумніватися, чи для цього надається теорія З. Фройда. По-перше, його теорія oversexed, а, по-друге, він виховувався у дусі ідеї: одиниця проти суспільства. Таке виховання було поширене в XIX стол. Там, де ми маємо до діла з людьми не надто нормальними в сексуальному відношенні і людьми, що уважали себе чимось інакшим від суспільства, від громади і протиставили себе суспільству, там фройдівську теорію можна застосовувати з успіхом (пор. студію про «Вія» Гоголя Д. Ранкур-Ляферрієр Harvard Ukrainian Studies 1978, No. 2).

Там, де цього немає, як у Шевченка, там фройдівський підхід безсильний, а формальне застосування його концепцій доводить до зовсім безпідставних фантазій про гомосексуалізм Шевченка (стор. 336, прим. 27). Нічого сексуально ненормального у Шевченка ми не знаходимо від його першого кохання — Оксани Коваленківни, аж до останнього захоплення Ликерією Полусмаківною (див. зокрема його щирі записи в «Журналі»), а діяльна участь Шевченка і в Кирило-Методіївському Братстві і в Громаді та щира дружба з багатьма приятелями не дають підстав до протиставлення його суспільству. Ось чому до психоаналітичного вивчення Шевченка З. Фройд зовсім непридатний. Далеко доцільніше застосовувати для цього хоч би теорії його друзів А. Адлера (компенсація, єдність і неподільність особи), К. Юнґа (колективна підсвідомість) і хоч би О. Ранка (роля релігійних і естетичних традицій у формуванні підсвідомости). Шкода, що Грабович пішов шляхом Фройда чи популярного в США неофройдизму, бо в його праці є й дуже цінні і цікаві спостереження, які губляться в неправильній концепції.

Огляд статтей, що мають відношення до історії України, почнемо з статті Б. Струмінського, хоч вона формально мовознавча — присвячена етимології антських імен (786—796). Про її історичну необґрунтованість писав уже О. Домбровський. Додамо декілька міркувань філологічного характеру. На стор. 793 Б. Струмінський наводить ім'я Володимир, як суто слов'янське. Рецензент вчився у німецьких школах і для нього це назва германського походження (що означає сильний володар — valde i mer — Valdemar). Не забуваймо, що Володимир

і традиційно писався Владимер, або Володимер (до XIX стол. на Сході, а до XX стол. в Галичині). Та автор цих рядків не філолог і він не буде обстоювати правильности одної або другої етимології Володимира. Однак маємо тут яскравий приклад, як те саме ім'я можна виводити з слов'янських і германських корнів. Це саме торкається тих антських імен, які Б. Струмінський намагається всупереч ученим, що їх виводили із слов'янського корня, етимологічно пов'язувати з старогерманськими словами. Взагалі етимологічні висновки можна лише тоді приймати за певні, коли також всі інші дані їх підтримують, або принаймні не протирічать їм. Найвідоміший такий приклад у філології є ШЕУНЕ — коптське слово, яке означає зовсім те саме, що німецьке слово Scheune, себто клуня, стодола. Ніхто ж при здоровому розумі не буде з цього робити висновку про будь-яке пов'язання коптської з німецькою мовою, хоч націонал-соціялістична «наука» і до цього додумалася.

Звичайно, що ніякі інші дані не підтримують висновку Б. Струмінського, бо ж навіть, як би хтось і прийняв його етимологічні міркування, в чому ми сумніваємося, то й тоді це зовсім не буде доказом, що анти були германським плем'ям, так само як і княжі імена Олег, Ігор, Ольга та інші не можуть служити доказом, що київські носії цих імен були германці. Конґльомерат антських племен мав напевно в собі переважно слов'янські складники, міг, звичайно, мати й інші, хоч *найменше правдоподібно*, що між ними були германці. Науковій правді зовсім не допомагають паралелі, які Струмінський проводить між боями 370 і 1866 р. і ті ненаукові вправи пера, які знаходимо в останньому параграфі його розвідки. Від того чи анти були прапредками українців, чи ні — гордість теперішніх українців ні зменшиться, ні збільшиться, але наукова правда зазнає необережного викривлення.

У добре обґрунтованій статті А. Поппе, яка становить уривок із його більшої праці (684—689), він вияснює постання титулу «великий князь» і цим непрямо підтримує гіпотезу О. Пріцака, що «Слово о полку Ігореві» постало не пізніше 1201 р. П. Ґолден присвячує увагу федерації Куманських племен, відомих під назвою «половці дикії» (296—309).

Я. Пеленський вияснює різні традиції московських літописців, які писали про татарську руїну Києва 1482 р. (638—649). Як відомо, цей напад відбувся на спеціяльне бажання і прохання царя Івана III, якому відродження Києва було невигідне і він покористувався татарами, — що йому закидали церковні кола.

Ф. Сисин з'ясовує обставини, які довели до синодів 1629 р., що були спробою А. Киселя і Зиґмунда III вреґулювати відносини між православними і уніятами. Цю, дуже делікатну навіть ще тепер, тему автор з'ясовує незвичайно коректно і об'єктивно.

Я. Дашкевич вияснює відношення вірмен в Україні до повстання гетьмана Богдана Хмельницького (166—188). Вони виявилися природ-

ними союзниками козаків, а повстання Хмельницького сприяло і українцям, і вірменам, які могли втримати на довгий час свою етнічну окремішність, стримуючи денаціоналізацію.

З. Вуйцік пояснює події, які довели до обрання П. Тетері гетьманом Правобережної України після Ю. Хмельницького (958—972). Недоглядом треба, мабуть, пояснити те, що на стор. 972 говориться про лівобережного гетьмана Мартина Брюховецького. Має бути, очевидно, Івана. Мартин був його батьком.

У статті О. Субтельного пояснено розходження між підходом татар і козаків до угоди, укладеної в 1711 році (808—817). З. Когут подає три концепції автономії України у зв'язку з небезпекою, яка загрожувала від Катерини II, а зокрема докладно зупиняється на концепції Г. Полетики шляхетської демократії (507—519). Усі ці спроби не дали результатів, але вони виявляють, як наш провід XVIII стол. був багатий на інвенції, щоб рятувати, що можна. Не його вина, якщо ці всі спроби остаточно не дали наслідків. Третя стаття, присвячена XVIII стол., це публікація звіту з авдієнції Івана Ґудза, якого приймала Марія Терезія на авдієнції 26. II. 1775 (530—540). Автор статті, М. Лабунька, вказує на те, що звіт був уже відомий з польського і німецького перекладу, а на цей раз подано французький оригінал, який трохи відрізняється від обох інших текстів.

XIX стол. присвячені дві статті: І. Л.-Рудницького про Францішка Духінського (690—705) і П. Герліґи про грецькі купецькі родини у Одесі (399—420). Добре робить І. Л. Рудницький, що звертає увагу на польських українофілів, продовжувачів української школи в польській літературі (зокрема Терлецького, Духінського і Чайковського). Духінський мало відомий українським ученим, які не займалися М. Драгомановим. Драгоманов знав його з Раппельсвільської бібліотеки, куди він їздив і де, мабуть, і мав дискусії з Духінським. Він перейняв від тих поляків, які не любили Духінського термін «духінщина», яким Драгоманов христив залюбки всіх національних українців, які виступали проти його москвофільського курсу політики. Сумнівно, чи український націоналізм прийняв щось від Духінського, як думає І. Л. Рудницький. Уже за 1880-их років він був досить забутий. Тільки коли йому влаштували 1885 р. ювілей, то його знов освітлено було то як генія, то як маніяка і ретрограда. Одним із його критиків був молодий тоді Ян Бодуен де Куртене.

Стаття І. Рудницького в загальному досить правильна, інформативна, проте є в ній деякі недогляди. Після праць О. Оглоблина вже не можна писати, що «Історію Русів» написали коло 1820 р. — цю дату треба пересунути принаймні на два десятиліття назад (696). Щодо національних позицій Гоголя (принаймні до середини 1830 р.) Духінський не так уже й помиляється (696), хоч між Шевченком і Гоголем звичайно була різниця. Кониського ніяк не можна назвати послідовником Духінського (701), хоч це залюбки робив сам Драгоманов з практичних і політичних міркувань. Він же не ділив народи, так як Ду-

хінський і не заперечував слов'янського походження великоросів, а говорив про велику домішку фінської і татарської крови, але ж про це говорять також російські історики, напр. Ключевський...

Різниця між Кониським і Драгомановим була в тому, що перший знав простолюддя російське і був сам одружений з дочкою російського купця, а Драгоманов Росії не знав, зате був своєю людиною в колах російської інтеліґенції. Европу протиставив Росії Д. Донцов не перший. Данилевський, Мартен, Масарик та інші мають твори під назвою Росія і Европа, або навпаки. Видно, що це не аж таке «неіснуюче питання», хоч і розв'язують його по-різному.

Стаття Герліги подає багато першоджерельного матеріялу про багаті грецькі роди в Одесі. Р. Пайпс дав, подібно як і цілий ряд інших дослідників, одну главу із своєї великої праці про Струве, де він обговорює відносини П. Струве до української національної ідеї та культури (675—683). Стаття добра і корисна, тільки вона часом обмежена до чотирьох років (1911—1915), що й треба було зазначити в назві статті.

Стаття Б. Боцюркова про український автокефальний рух подає огляд тяжкої боротьби українських православних за відокремлення від російського православ'я на початку 1920-их років (92—111). Звичайно, автор правильно пише про те, що джерел автокефалії треба шукати в революції 1917 р. (94). А все ж таки і ці початки мають свою передісторію. Зв'язана вона з переселенням О. Кониського 1872 р. в Київ. Цей невтомний діяч зав'язував знайомства з питомцями Богословської Академії в тому місті і після довгих років праці від кінця 1870-их років йому пощастило там заснувати гурток свідомих українців (Липківський, Лотоцький, Яковлів, Чехівський, Червінський та інші — це вже була «друга» чи «третя» ґенерація учнів, над якими працював О. Кониський у Академії).

Наш огляд збірника Евхарістеріон закінчимо статтею Я. Падоха, присвячену пок. І. Борковському, молодшому колеґові Я. Пастернака і старшому О. Кандиби. Авторові пощастило зібрати напрочуд багато матеріялу про цього визначного українського археолога (627—637), хоч, ясно, що цей огляд не може уважатися вичерпним, зокрема, коли мова про вклад в українську науку.

В загальному обговорюваний збірник робить добре враження. Друкарських помилок небагато, однак на цей раз прикрі огріхи пороблено в деяких примітках: напр., на 598 стор. в тексті не зазначено, до чого відноситься прим. 6, на 959 стор. навпаки зазначена прим. ч. 2, якої під сторінкою немає, але все це дрібниці. В загальному обговорюваний збірник має свою цінність і ми можемо з приводу його появи щиро поґратулювати проф. О. Пріцакові та побажати йому здоров'я і дальшої працездатности.

Рецензії, огляди

Володимир Винниченко, *Щоденник, 1911—1920*. Редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. Том І. Едмонтон—Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, Комісія УВАН у США для вивчення публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. 499 стор.

Григорій Костюк, голова комісії УВАН для вивчення життя і творчости Володимира Винниченка, видатного українського письменника і контроверсійного політичного діяча, вже довгі роки вивчає «винниченківську добу». Він є, до певної міри, основником «винниченкознавства» — нової ділянки дослідів наукового і публіцистичного вивчення многогранного життя і творчости Володимира Кириловича. Щоправда в цій ділянці він майже єдиний — але початок зроблено і треба лише подивляти запал і працьовитість нашого літературознавця.

Видання першого тому щоденника-записника В. Винниченка за роки 1911—1920, подія замітна і важлива, якщо ідеться про нові джерельні матеріяли для вивчення В. Винниченка, його ближчого і дальшого оточення. Беручи до уваги, що Винниченко не писав своїх записок «для публікації», це видання відзеркалює його правдиві світоглядові настанови до різних ділянок українського життя, зокрема його діяльність у 1917—1920-их роках.

Щоденник видано дбайливо з відповідними бібліографічними відсилачами, ілюстраціями, індексом імен і вступною статтею Г. Костюка з короткою аналізою Щоденника, який опубліковано «без будь-яких цензурних скорочень, переробок, тощо» (стор. 8).

Для історика Щоденник В. Винниченка важливий, як непідфарбоване історичне джерело, яке показує політичного діяча таким, як він був і допомагає зрозуміти його світогляд та відношення до інших діячів того часу. Для літературознавців це цінна документація його літературного хисту, стилю і творчих задумів. Неможливо в короткій рецензії обговорити зміст Щоденника і сконфронтувати його з іншими джерелами. Це можна зробити лише в окремій розвідці і на основі прийнятих вимог історичної методології. У нашій рецензійній замітці обмежимося лише до деяких спостережень, наголошуючи політичний світогляд Винниченка, зокрема у 1917—20 рр. Григорій Костюк уважає Володимира Винниченка за «одного з найвидатніших політичних діячів українського національно-державного відродження і першого голови революційного уряду України» (стор. 7). Автор цих рядків не опрацював належної формули для міряння «видатности» або «невидатности» українських політичних діячів. Проте, на основі записок

В. Винниченка, можемо його уважати за одну з найбільш трагічних постатей в українській історії. Він справді відігравав провідну ролю в Центральній Раді і можливо, що тепер, дослідник визвольних змагань, на основі інтимних записок Винниченка, зрозуміє ролю Винниченка в народженні української держави у 1917/18 роках, а також причини її упадку. Із Щоденника виходить, що В. Винниченко «не дописав», як політичний провідник і один із будівничих української державности. Ця невдача безпосередньо в'яжеться з його нестійким державницьким світоглядом і можливо з його емоційною вдачею. Винниченко мав роздвоєну «політичну душу» і був із самим собою в постійній боротьбі. На увазі маємо боротьбу його доктринерського утопійного марксівсько-соціялістичного світогляду із його проблисками державницької ідеології зродженої національним українським відродженням. На увазі також маємо його політичну наївність і віру в московських «народних комісарів» і їхню «соціяльну революцію». Цю політичну наївність вже бачимо у 1917 році. Правдоподібно Винниченко знав свої інтелектуально-політичні спроможности і ограничення — чейже не йшлося про якийсь партійний мітінґ, а про молоде державне будівництво. І так 19. VII. 1917 року він писав: «І маю бути першим міністром України. І смішно, і дивно, і радісно. І знов та сама тривога проколює душу. Чиж не осоромлю я собою все діло» (стор. 270). У тому часі він повністю собі здавав справу, що з Півночі «нікчемний паралітик люто вчіпився задубілими централістичними пальцями за «єдіную, неделімую власть і з тупою злістю не пускає» (стор. 274), але майже рівночасно запитує: «І знов виринає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо, як контрреволюціонери? А що, як народні комісарі мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціяльної революції» (записки від 23. І. 1918, стор. 277). Знову ж 8. III. 1918 року Винниченко записав: «Київ взято . . . я радію, що окрадена, занедбана, віками занехана й упосліджена країна моя стане на власні ноги, стане рівною з рівними і своїми силами, не віддаючи їх насильникам, зможе далі йти по шляху, наміченому вередливою, химерною історією. Це радісно. *Але це ціна соціяльної зради,* ціна спинення соціяльної революції. І хто знає, чи виграли ми для народу, для пригноблених мас цією зрадою, чи не будемо ми записані в історії як один з факторів контрреволюції, гальмування поступу людей» (стор. 281). Не улягає сумніву, що це душевне ідеологічне роздвоєння заважило на політичній діяльности Винниченка у 1917-му і пізніших роках. Він не міг стати промотором української державної ідеології, не міг стати видатним будівничим української демократичної держави. Саме тому не слід порівнювати В. Винниченка із М. Грушевським і Симоном Петлюрою, які розуміли вагу і зміст української національної держави у 1917/18 роках. Винниченко протиставляв національне відродження України — «соціяльній революції» московських «народних комісарів» і це завело його в табір ворогів української державности, а заразом до національного політичного самогубства. Це виразно бачимо з його записки

від 13. VII. 1920 р. під час побуту Винниченка в Москві, мовляв, «Починаю загублюватися. Не знаю вже, що робити, *бо є тільки два виходи: або відмовитися бути українцем і тоді бути революціонером, або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем.* Ні того, ні другого я не можу зробити, і те і друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє» (стор. 445). Звичайно був ще третій вихід-розв'язка — відійти від політичного життя у 1918—20 рр. і присвятитися його улюбленій письменницькій праці. Винниченко того не зробив, правдоподібно через особисті політичні амбіції і партійне доктринерство. Саме через це доктринерство не міг знайти спільної мови з Симоном Петлюрою, якому дав таку характеристику: «Петлюра енергійний, троха шамотливий, з певною ініціятивою, з шабльоновим демократизмом, честолюбець. Коли для нього треба буде стати большевиком, він стане ним. Коли гетьманом — стане гетьманом» (стор. 310). З перспективи часу можна ствердити, що Винниченко не був розсудливим суддею людських характерів. Проте він щедрий на «епітети» — Грушевський у нього «заздрісний, нечесний дідок» (стор. 316), а П. Скоропадський «слинявий кретин» (стор. 306). Про свою працю в Центральній Раді і Директорії Винниченко писав виразно: «Два роки я робив усе, що найбільш ганьбило, топтало мене, мою гідність» (стор. 353). Якщо це щире свідчення — тоді бачимо, що Винниченко, мабуть, ради політичної слави і жадоби влади робив працю, яка була йому противна і гидка. Це була особиста трагедія Винниченка і трагедія українських національних урядів, які репрезентував цей політичний діяч.

Ми лиш навели декілька цитат з щоденника Винниченка, які важливі для його характеристики, як людини і політичного діяча. Ми погоджуємося із редактором Щоденника, що настала пора, щоб «Винниченкову спадщину вивчити і проаналізувати «сіне іра ет студіо», вивчити об'єктивно — без упередження і гніву» (Г. Костюк, Володимир Винниченко та його доба, стор. 15). Це завдання в першу чергу істориків, які мають добре опановану наукову методу вивчення історичних джерел.

Любомир Винар
(Кент, Огайо)

Августин Штефан. *За Правду і Волю: спомини і дещо з історії Карпатської України.* Під редакцією д-ра Степана Росохи. Слово до читачів Юліяна Ревая. Торонто: Карпатський Дослідний Центр, накладом Українського Видавництва «Пробоєм». Книга перша, 1973, стор. 352. Книга друга з додатком п. н. «З серцем на долоні» Марусі Ігнатишин-Лоґуш, 1981, стор. 384.

Існуюча вже доволі багата історична література про Карпатську Україну збагатилася двома дуже цінними томами найбільш кваліфікованого автора заторкуваної ним тематики. У своїх двох томах не писав проф. Августин Штефан ані історії Карпатської України у сти-

слому розумінні цього виразу, ані своїх споминів з родинного та його багатогранного педагогічного, громадського, народньопросвітнього й політичного життя в Карпатській Україні між двома світовими війнами. Якщо йдеться про історичні події, то, відкликаючися на різних авторів, які трактують дані події, автор радше обмежується коментарями і доповненнями. Свою мемуарну частину трактує він подібно, бо подає її лише на базі подій та головних діячів, з якими він співпрацював або вів суперечки.

Тому обидва томи нагадують енциклопедичне трактування вибраних проблем, не маючи претенсій на вичерпність. Для проглядности обговорюваного матеріялу, перша книга поділена на п'ятнадцять розділів, що мають 108 окремих підрозділів, а друга книга має одинадцять розділів і 119 підрозділів. Розвиткові релігійного життя надає автор настільки важливого значення, що на стор. 112 першого тому вжив навіть заголовок підрозділу — «Мукачівська Епархія — мати Карпатської України», а територію цієї епархії з 1771 р. уважає він територією *суцільної Карпатської України,* щоб вказати на величезну втрату національної території від того часу через денаціоналізацію населення, зокрема мадяризацією, словакізацію та румунізацію. Сьогодні вже мало-хто згадує Василіянський манастир у Марії Повчі, як ще недавній важливий відпустовий осередок карпатських українців, ані про те, що чудотворна ікона Пречистої Діви Марії з цього манастиря знаходиться в церкві св. Стефана у Відні; сьогодні вже мало-хто згадує старе українське місто Сигіт, як осідок вікарія Мукачівського єпископа, ані як столиці Марамороської жупи (ба, навіть слово «Мараморош» почали писати «Мармарош»); сьогодні вже навіть про Пряшівщину пишуть як про «східню Словаччину».

Схиляючися до кельтської теорії заселення території Карпатської України (І, стор. 23—34 та II, стор. 52—62), Штефан уважає, що територія Закарпаття вже була заселена слов'янськими предками карпатських українців далеко до приходу предків теперішніх мадярів, під проводом Арпада, сина Алмоша й української матері, в 892—896 рр., де Арпад застав опір тогочасного українського володаря — князя Лаборця. Автор відкидає рішучо поширюване мадярами твердження про мітичність постаті Лаборця. Рівно ж відкидає він загально вживаний міт про панування мадярів на Закарпатті впродовж цілої тисячі років. Штефан уточнює це питання так: по перше, навіть згідно з мадярськими історичними джерелами, Закарпаття було включене у склад мадярської корони щойно за короля Стефана І (997—1038), як окрема політична одиниця «Мархія Рутенорум», на чолі з князем Емериком; по друге, в рр. 1280—1320 належало воно до Галицько-Волинської Держави короля Лева Даниловича. І знову, в рр. 1393—1414 паном великої частини Закарпаття, зокрема Мукачева і Маковиці, був подільський князь Федір Коріятович. До речі, Арпадовичі вимерли в 1301 р., а від 1490 до 1526 володіли Мадярщиною польські Ягайловичі. Після програної мадярами битви під Могачем у 1526 р. Закарпаття входило у склад Семигородського Князівства й щойно Габс-

бурґи заволоділи Мадярщиною в 1699 р. і привернули Карпатську Україну в 1712 р. в рамки мадярського королівства. Але до 1867 р. Габсбурґи володіли Закарпаттям безпосередньо, а щойно після створення дуальної Австро-Угорщини включено Карпатську Україну під безпосереднє мадярське панування.

Слід згадати, що після здушення повстання Лайоша Кошута з 1849 р. прихильність Габсбурґів до карпатських українців довела до створення автономного «Руського Дистрикту» з осідком в Ужгороді, в якому Адольф Добрянський відограв поважну ролю в українізації адміністрації, а його брат Віктор в українізації шкільництва на території тогочасних жуп Ужгородської, Березької, Угочської та Мараморошської. Всі ці осяги були піддані безпощадній мадяризації після т. зв. «авсґляйху» з 1867 р. Властиво, мадяризація була скоріше в повному розгоні, бо, коли Адольф Добрянський був вибраний послом до будапештянського парляменту в 1861 р. з території Зборова на Пряшівщині, то мадярські шовіністи вже тоді не допустили його до виконування посольського мандату. Своє інавґураційне слово опублікував він згодом у Відні й уже тоді висунув він домагання застосування принципу самовизначення народів, випередивши президента Вудрова Вілсона на понад півсторіччя.

У відсутності власної національної територіяльної адміністрації, як і власної панівної шляхетської верстви, проф. Августин Штефан розглядає історичний розвиток карпатських українців, у першу чергу, під кутом тісного пов'язання долі широких народних мас із своїм духовенством. Власне, вищому й нижчому духовенству приписує автор не лише національне самозбереження великої частини карпатських українців, але й розвиток українського шкільництва, преси, а навіть господарського життя. Єпископ Мануїл Ольшавський зорганізував у 1744 р. у Мукачеві теологічну школу, що її єпископ Андрій Бачинський переніс як духовну семінарію в 1775 р. до Ужгороду. Єпископ Іван Брадач добився в 1771 до усамостійнення Мукачівської Єпархії від залежности примасів Мадярщини. Все це сталося за активною піддержкою самої імператорки Марії Тереси, яка, на прохання Бачинського, встановила також Барбареум у Відні. Не диво, що автор оцінює володіння Марії Тереси дуже позитивно. Оцінює він кожного володаря залежно від того на скільки шанував він рівноправність греко-католицького духовенства з римо-католицьким і на скільки ставав він в обороні прав селянства.

Автор розвіває загально поширювану думку про антинародництво духовенства на переломі XIX і XX ст. Вказує він на те, що саме священики видавали пресу на Закарпатті від половини XIX ст. аж до вибуху першої світової війни (див. том другий, стор. 156—192). Були це священики, що в тому часі творили карпато-українську літературу, зорганізували перше напів-наукове Общество св. Василія Великого в 1864 р. з власною друкарнею, а відтак першу видавничу спілку «Уніо» в 1902 р. Був це священик, авторів батько, о. Омелян Штефан, що

заснував першу читальню «Просвіта» у Скотарському ще в 1897 р., який також організував виробничі кооперативи на селах і т. п.

У другому томі своєї праці автор подає список явних і мовчазних карпато-українських *народників* з часів 1890—1918 рр., при чому в першу чергу називає 159 священиків, 166 учителів церковних шкіл, 14-ох адвокатів, 8-ох професорів, 6-ох лікарів й окремо згадує про видатніших селянських діячів, серед яких був і письменник-самоук Лука Дем'ян, як також селянські поети-самоуки Михайло Скубенич і Василь Мельце (II, стор. 36—41). До речі, зібрав він також прізвища 135-ох учасників історичного Всенародного Конґресу Угро-Русинів у Хусті, що 21-го січня 1919 р. проголосив злуку Карпатської України з Соборною Українською Народною Республікою (II, стор. 221—223), серед яких чимало було священиків і учителів (стор. 319).

У другому томі своєї праці Штефан широко розглядає національно-політичні хвилювання серед народу в 1918—1919 рр., виявом яких було творення народних рад у майже кожній більшій місцевості, щоб, в дусі проголошеного тоді президентом В. Вільсоном принципу права самовизначення народів, заявити свою волю прилучитися до України. Власне тут автор брав активну співучасть, бо саме він їздив з доручення о. Августина Волошина до Відня, щоб з Галицько-Буковинською Парляментарною Репрезентацією узгіднити шляхи й методи політичної акції. Цьому переходовому періодові присвячує автор дуже багато уваги, бо, власне, в багатьох дотеперішніх публікаціях було в цьому відношенні чимало неточностей. Карпатські українці, не маючи змоги зреалізувати рішення Хустського Конґресу, пішли за порадою американських русинів і 9-го травня 1919 р. в Ужгороді рішили увійти у склад новоствореної Чехо-Словацької Республіки, як національно й територіяльно автономна країна.

Проф. Августин Штефан розглядає ще конфлікт поміж першим губернатором Григорієм Жатковичем і президентом Томою Масариком на тлі кордонів поміж автономною Підкарпатською Руссю та Словаччиною, як і на тлі втручання чеських урядовців у внутрішні справи країни. Автор був близьким співробітником губернатора Жатковича в тому часі, бо редаґував тогочасний офіціоз, щоденник п. н. «Русин» в Ужгороді. Чехи поглиблювали ті непорозуміння свідомо через підтримку політики зайшлих галицьких і буковинських москвофілів, зокрема Андрія Ґаґатка й Іларіона Цуркановича. Це започаткувало новий фронт боротьби — поміж народниками, на чолі з о. проф. Августином Волошином, і спілкою москвофілів, мадярів і мадярофілів, що їх очолив д-р Антін Бескид. Ця боротьба тривала аж до 1938 р., коли-то 26-го жовтня 1938 р. батько карпато-українського національного відродження о. д-р Августин Волошин очолив уряд Карпатської України, як сфедерованої держави із словаками і чехами.

У двотомнику «За Правду і Волю» Автустина Штефана знайде читач імена майже всіх менше чи більше важливих діячів-народників і діячів-антинародників. Більше того, знайде він тут біографії бага-

тьох діячів, як і характеристику їхньої діяльности. До речі, будучи по своїй вдачі дуже толерантною людиною, проф. Августин Штефан називає *народником* кожного русина, який у часі від 1900—1918 рр. ставив опір мадяризації, а *мадярофілом* кожного, хто був чесно переконаний, що для карпатських українців найдоцільніше в народному інтересі співжити з мадярами. Натомість *мадяронами* уважав він усіх тих, що за гроші або інші вигоди служили мадярським інтересам. До цих останніх зараховує він Антона Бескида, Андрія Бродія, Івана Куртяка, Степана Фенцика, Михайла Демка та їм подібних. Лише цих останніх уважає він зрадниками свого народу.

Проф. Августин Штефан відповідає контроверсійному адептові української історичної науки, який недавно опублікував працю в англійській мові, й навіть самого автора назвав у нім лише українофілом. Штефан такої категорії не визнає серед уродженців Карпатської України, які в минулому називали себе русинами. Бо вони всі українці, а лише деякі з них були москвофілами, інші мадярофілами, ще інші чехофілами, а ті найгірші мадяронами. Натомість такі діячі як о. Августин Волошин, Юлій та Михайло Бращайки, Юлій та Федір Реваї, Дмитро, Василь та Іван Климпуші, Степан Клочурак, поет і письменник Василь Ґренджа-Донський, мистець-маляр Осип Бокшай, лікар Микола Долинай та інші вже в 1918—1919 рр. були національно-політично свідомими українцями-соборниками. То ж, вони вже не потребували шукати своєї національної ідентичности, як це твердить Павло Маґочі. Немає найменшого сумніву, що шановний автор уважає себе свідомим українцем (наперекір твердженню Павла Маґочі), але був свідомим українцем уже його батько, о. Омелян Штефан, як і зокрема його дід по матері — відомий письменник і видавець журналу «Листок» впродовж вісімнадцяти років за власні гроші перед вибухом першої світової війни — о. Євген Фенцик, якого очі були звернені на Київ і Полтаву, а не на Санкт Петербурґ, ані на Будапешт (том І, стор. 50—53).

Слід згадати, що обидва томи містять понад три сотні ілюстрацій, зокрема знімок історичних постатей, володарів, єпископів, діячів новіших часів, старинних церков, заголовних сторінок пресових органів і т. п. Читач може знайти цікаві статистичні табелі про населення Карпатської України, стан шкільництва в різних часах, як і описи побуту напередодні вибуху першої світової війни. У своєму характері Голови Сойму Карпатської України в окремій розвідці проф. А. Штефан уточнює герб Карпатської України, бо різні автори-незакарпатці у своїх працях подавали різні краски ведмедя в гербі, як чорного, сірого і т. п. На стор. 108 першого тому читаємо: «Отже, доповнений § 6-ий конституційного закону звучить: „Державним гербом Карпатської України є дотеперішній крайовий герб: золотий ведмідь у лівому червоному полі, і чотири сині та три жовті смуги в правому півполі й тризубом Володимира Великого з хрестом на середньому зубі"». На сторінці 109-ій зілюстровано цей герб, щоб не було більше баламутства.

Двотомник «За Правду і Волю» Августина Штефана настільки цінний, що ніякий солідний дослідник історії Карпатської України, зокрема її дев'ятнадцятого та перших трьох десятків років двадцятого сторіччя, без нього не може обійтися, бо не зможе зрозуміти тогочасного духа часу. Власне, не розуміючи належно матеріялу в цій праці, деякі інтерпретатори новітньої історії Карпатської України доходили поквапно до помилкових тверджень і висновків.

Петро Стерчо
(Дрексел Університет, Філядельфія)

Г. И. Марахов, *Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века.* Киев. Изд. при киевском гос. университете издательского объединения «Вища школа», 1981. 160 стор.

Продовжуючи свою працю, видану два роки тому, про соціяльно-визвольну боротьбу 20—40-х років, Марахов тепер дав огляд тої боротьби за наступне 20-річчя. Якщо порівняти обидві праці з формального боку, то нова книжечка відстає у багатьох відношеннях від попередньої. Дещо треба записати на рахунок загострення цензури, а дещо таки на недбалість автора чи видавців.

У попередній праці був іменний покажчик — на цей раз його уже немає. У вступі до попередньої монографійки названо по імени хоч декого з істориків не любих теперішнім можновладцям (як Костомаров, Антонович, Грушевський, Слабченко), а на цей раз і ці кращі історики українського народу вже не названі. Їх загально окреслено «буржуазно-націоналістичною історіографією» (8). Гірше, що автор не визнає майже нікого з попередників дослідників зокрема 1920-х років і подає з архівів давно відомі документи, так немов би він їх щойно відкрив. З етично-морального боку це недопустиме нехтування попередніми науковими здобутками, але винуватити тут треба більше цензуру, ніж самих дослідників, яким забороняють згадувати тих істориків, які попали в неласку.

Відсутність відповідного історичного вступу до попередньої праці примусила Марахова подати його на цей раз, але також дуже несистематично (Учбові заклади і розвиток демократичного руху в Україні — стор. 41—65). Взагалі ж початок XIX стол. не належить до сильних сторінок Марахова, а деякі його помилки мають справді гумористичний характер, як напр., коли він журнал «Харьковский Демокрит» називає «Харьковским демократом» (стор. 52). Треба справді не відчувати атмосфери в царській Росії початку минулого століття, а в Харкові зокрема, щоб уявляти собі, що там 1816 р. міг виходити часопис, який би мав у назві термін «демократ».

Взагалі ж із історичних праць Марахова про XIX стол. випадають не лише події та особи, що з погляду Москви тепер «трефні», але й «соціяльно благонадійні» постаті і події (Олійниченко, Катеринославське повстання 1856 р. тощо), незважаючи на те, що в історіографії

цим темам присвячено не мало уваги. Має праця й інші недомагання, хоч вона має й свої позитиви.

Деякі з архівних документів Марахов використовує вперше, він обґрунтовано відкидає такі популярні в совєтських працях підрахунки селянських повстань (21), визнає діяльність і велику вагу українських громад, хоч і не вміє з'ясувати їхньої ґенези та розвитку протягом перших п'яти років існування, критикує реакційність підходу навіть «проґресивних» поляків у зв'язку з оцінкою січневого повстання 1863 р., тощо.

Деякі твердження Марахова неправильні, бо він або не знає відповідних джерел, або неправильно формулює свої твердження. Коли він каже, що в 1863—1864 рр. припинили свою діяльність громади в Одесі, Харкові, Катеринославі, Немирові, Житомирі та інших містах (136), то це неправильно принаймні щодо Одеси, оскільки одеська громада, подібно як петербурзька, київська і чернігівська, а, мабуть, і харківська дотрималися принаймні до 1917 р., Катеринославська діяла ще напевно в 1866-му році (там постала, напр., перша думка заснувати Товариство імени Шевченка — задум здійнений щойно 1873-го року).

Українці, яких затягнули в загальне товариство «Землю і волю», були всі членами українських громад, включаючи Красовського, Синегуба, братів Свидницьких, Каленика Шевченка та інших, яких Марахов пов'язує з товариством «Земля і воля» (128). Добросовісний учений не може твердити, що «уряд схвально зустрів заяву «членів київської громади» (Отзив із Києва), оскільки ми знаємо з таємних урядових документів, як царат гостро зареаґував на «Отзив». Влітку 1862 р. М. Катков ще був лібералом, а не «вірним сторожевим псом самодержав'я», як його, до речі, зовсім влучно назвав Ленін на підставі пізнішої його діяльности (99).

Приклад невлучного формулювання знаходимо, напр., на стор. 71, де говориться, що Харківське таємне товариство уважало одним із найважливіших завдань поширення творів Герцена і Огарева, що друкувалися в «Колоколі», «Полярній зорі» і «Голосах із Росії». Відомо, що в «Голосах із Росії» ніяких творів Герцена і Огарева не друкувалося. Там поміщували свої статті в першу чергу російські ліберали Мельґунов, брати Чичеріни, Кавелін та інші.

Не зважаючи на ці та інші «вільні і невільні гріхи» монографія Махарова цікава і корисна, однак нею треба дуже обережно користуватися, оскільки там перемішані правильні твердження, з перекрученнями і помилками.

М. Антонович (Монреаль)

Nicholas L. Fr. Chirovsky, *On the Historical Beginnigs of Eastern Slavic Europe* (Readings). New York, Shevchenko Scientific Society, 1976. 223 p. (Ukrainian Studies, vol. 32, English section, vol. 12).

According to the editor, the purpose of this reader is "to introduce the English-speaking reader to a few historians and their scholarly articles which

present the non-Russian interpretation of the historical beginnings of Slavic Eastern Europe in order to assist in the formation of an objective evalution of the problem. These articles were written at different times: Hrushevsky's — at the beginning of the twentieth century; Chubaty's — in the 1940s; Manning's — in the 1950s; Polonska-Vasylenko's, Pritsak's, Reshetar's and Braychevsky's — in the 1960s; and Kortchmaryk's — in the 1970s. This provides convincing evidence that the issue has not been put to rest“ (pp. xi-xii).

The preparation of readers is a favorite pastime of some faculty, especially in view of the "publish or perish" syndrome, which seems to add little to the advancement of scholarship. Indeed, speaking about Eastern Europe or Russian history, there are a number of good readers, e. g., Thomas Riha's *Readings in Russian Civilization* (Chicago, University of Chicago Press, 1964. 3v), which in the first volume covers the period 900—1700 and will be of some interest to the student of Ukrainian history. Not all readers or anthologies are successful, however, as is obvious from examining Serge A. Zenkovsky's *Medieval Russia's Epics, Chronologies, and Tales* (New York, E. P. Dutton, 1963. 430 p.). In organizing the materials, Professor Zenkovsky has followed a familiar threefold periodization scheme: the Kievan period (1030—1240); the period of feudal divisions (1240—1478); and the Moscovite period (1478—1700). The student of Ukrainian history will object to the author's terminology and his introductory forty-page survey of "medieval Russian literature," and most scholars will object to the regrettable omission of such important literary monuments as the *Lament* [or "Supplication"] *of Daniel the Exile,* etc. (see the review of this anthology by Horace W. Dewey in *Slavic Review* 22:755-56, December 1963). Nevertheless, in spite of several shortcomings, this anthology is professionally edited, expresses its editor's point of view, and makes some outstanding works of pre-Petrine Russian (and Ukrainian) literature available in good English translation.

This, unfortunately, is not the case with Professor Chirovsky's anthology, as it simply fails the most basic requirements of a well-edited anthology on important historiographical topics: a well-balanced selection of representative scholarly articles, good translation into English, and professional editorship, which usually requires the preparation of a sound historiographical introduction to a given section or article and a concluding bibliography of pertiment literature, in this case, also literature "from a Russian point of view," to use the terminology of this editor.

To begin with, five of the articles were apparently translated into English by the editor, including a well-known article by M. Hrushevs'kyi, "Traditional System of 'Russian History' vs. a Rational History of Eastern Slavs" (pp. 1-12). In 1952, this article had already been translated into English (see "The Traditional Scheme of 'Russian' History and the Problem of a Radional Organization of the History ofthe Eastern Slavs," *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* 2:3355-64, Winter 1952). By just glancing at a few pages of both translations, the reader will immediately recognize the much higher quality of the *Annals* translation. The bibliographical references, as well as the brief biographical notes prepared by Chirovsky, are rather embarrassing. Hrushevs'kyi's article was originally published in *Zbornik stattei po slaviano-*

vedeniiu [Symposium of Slavic Studies] (St. Petersburg, Imperial Academy of Sciences, 1904), and not as "stati po slovianovideniiu"; the name of the Hrushevs'kyi work mentioned in the second footnote is *Ocherki istorii ukrainskago naroda,* and not "ocherk istorii ukrainskago naroda"; Hrushevs'kyi was "folloving the pattern set by V[olodymyr] Antonovych," and not A. Antonovych, etc. All this in just the first page of Chirovsky's compilation, and obviously there is more on practically every page.

Articles found in this anthology are: M. Hrushevs'kyi's "Some Debatable Questions in Old Russian Ethnography" and "Ethnographic Categories and Cultural-Archaeological Groups in Contemporary Studies of Eastern Europe"; M. Braychevsky's "The Unification of the Old Rus'ian Lands around the Center of Kyiv"; N. Polonska-Vasylenko's "The Beginnings of the State of Ukraine-Rus'" (reprinted from *Ukrainian Review* X:33-58, Summer 1963); Nicholas Andrusiak's "Genesis and Development of the Eastern Slavic Nations" (reprinted from *East European Problems* 1:5-21, 1956); Nicolas D. Chubaty's "The Meaning of 'Russia' and 'Ukraine'" (reprinted from *Ukrainian Quarterly* 1:351-64, September 1945); Bohdan F. Kortchmaryk's "Russian Interpretation of Ukrainian Historical Source Materials" (published in *Papers*, no. 37, by Shevchenko Scientific Society in 1974); Omeljan Pritsak and John S. Reshetar Jr.'s "Ukraine and the Dialectics of Nation-Building" (reprinted from *Slavic Review* 22:224-255. Note: this particular article is a commentary on Ivan L. Rudnytsky's "The Role of the Ukraine in Modern History," Ibid., pp. 199-216, and the same issue of *Slavic Review* has Arthur E. Adams' "The Awakening of Ukraine" [Ibid., pp. 217-223]. Adams and Rudnytsky are not included); and, finally, Clarence A. Mannings's "The Kremlin's New Theses on Ukraine" (reprinted from *Ukrainian Quarterly* 10:22-31, Winter 1954). Some of the articles included in this volume Require more substantial coiting; others — e.g., Manning or Korchmaryk — can be safely omitted, since they break no new ground and are not sufficiently documented.

B. Wynar
(Denver, Colo.)

Alexander Sydorenko. *The Kievan Academy in the Seventeenth Century.* University of Ottawa Ukrainian Studies, No. 1. Ottawa: University of Ottawa Press, 1977.

The author of this notable work deals with one of the most neglected themes in the history of Ukrainian culture — the significance and influence of the Academy of Kiev in the seventeenth century.

With regard to content, Dr. Sydorenko first examines higher education in Kiev and the difficulties under which it developed. In the following sections he describes the history of the Kievan College up to 1686, as well as the work of the Kievan Mohyla-Mazepa Academy up to the time of Poltava (1709). The author gives a detailed account of the internal organization of this institution, its administration, student body, financial basis, moral precepts, and, most significantly, its curriculum. Finally, the author lists almost all the published sources and gives a very wide bibliography.

As already mentioned, Dr. Sydorenko's book is a very important and significant one. It is the only work in English on the subject, and the author is to be commended for the amount of work and patience required in collecting and analyzing the widely dispersed and half-forgotten materials. The book is clearly written, methodically organized, and well researched. However, having evaluated the work positively, several specific observations must be made.

In one of his last articles *(Bulletin de l'Academie des Sciences de l'URSS,* Classe des Sciences Sociales, 1934, pp. 215-233), Mykhajlo Hrushevs'kyy attacked the Academy of Kiev for neglecting the Cossack national movement and being too loyal to the Polish nobility in the first half of the seventeenth century and, in the second half of the seventeenth century, for preparing the ground for the Russophile tendencies of the new Ukrainian elite *(Bulletin de l'Academie,* pp. 215-233). These views of Hrushevs'syj became more current when in 1972 the Harvard Series in Ukrainian Studies reprinted the article as an introduction to the *Eyewitness Chronicle (The Eyewitness Chronicle,* Harvard Series in Ukrainian Studies, München/Fink, 1972, pp. 9-16). Not agreeing with Hrushevs'kyj's theory, we tried to defend the Academy's position in our article "The Kievan Mohyla-Mazepa Academy and the Zaporozhian Cossacks" (*Ukrainian Historian,* 1975, vod. 45—46, pp. 70—75). In his work Dr. Sydorenko might not only have given a detailed response to Hrushevs'kyj, but he could also have explained the reasons for the divergent views on the Academy of Kiev. Perhaps the author wished to refrain from entering a debate with critics of seventeenth-century clericalism and, as a result, did not refer to the above-mentioned articles. However, he thereby passed up a marvelous opportunity to clarify the contentious anti-Academy views in Ukrainian historiography.

In my opinion the author, in discussing the curriculum of the Academy, tries too hard to defend and to justify Petro Mohyla and his followers for accepting the "Jesuit" method of education for the Academy. In the seventeenth century these methods were no longer sectarian, and were generally accepted norms for all institutions of higher education in Poland. Therefore, the founders of the Academy of Kiev had no alternative but to adopt the standard norm for the new Orthodox institution.

The author makes use of all the published archival material dealing with the Academy of Kiev and the Orthodox Church in the Ukraine; however, when he discusses the Union of Brest and the Uniates, he cites only a few middling authors and does not refer to the recently published documents of Atanasij Welykyj (Welykyj, A., *Documenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum,* Romae, 1970) and Andrej Sheptyts'kyj (Šeptyckyj, A., *Monumenta Ucrainae Historica,* Romae, 1964-75, vol. I, IX-X). Dr. Sydorenko should attend to these shortcomings in any subsequnt edition of his book.

These comments in no way denigrate the significance and value of this work, which is an important contribution to the intellectual history of Ukraine.

A. Baran
University of Manitoba

Anfir Libackyj, *The Ancient Monasteries of Kiev Rus'*. New York, Vantage Press, 1978, 84 p.

Анфир Либацький автор цієї книжки тепер читає лекції по історії церкви та богословських дисциплінах в Українській Семінарії в Баунд Бруку, Нью Джерзі. Треба також відмітити, що автор переводив наукові досліди по вивченню Атлантики, а також на протязі довгого часу приймав участь у конференціях, що їх організував Інститут Середньовічних дослідів при Мічиґентському університеті. Книжка включає 16 лекцій, що він їх прочитав на протязі останніх років. Кожна лекція включена в книжку в характері розділу й освітлює певний період у житті православної церкви України.

Автор розглядає не тільки історію окремого манастиря, але також його впливи та оточення в культурному та релігійному житті тої місцевости, яку обслуговував манастир. Окремі розділи мають дуже подрібне освітлення цих впливів, а також включають сильветки їх духовних керівників, що керували тим життям.

Шкода тільки, що автор не дав до книжки передмови, де міг би розповісти про загальне духовне життя України того періоду. Також не ясно окреслено чому та як пов'язані назви країни: Україна-Русь і яка була та є різниця в тих термінах. Таке вияснення дало б більш конкретне поняття читачеві про ті події середньовіччя України.

Також було б можливим зупинитися детальніше над характеристикою керівників тих манастирів ... зокрема це торкається Дерманського манастиря, що відіграв в історії України велику культурну ролю, бо мав виняткових керівників-архимандритів, як напр., архим., потім єпископ, Лобачевський, з родинними зв'язками якого було пов'язане виховання великого математика-геометра, одного з основоположників не-Евклідової геометрії. З того оточення вийшло кілька осіб — істориків та філософів й богословів. Це був вплив культури, центром якої був Дерманський манастир.

Автор подає також деякі біографічні відомості про окремих осіб-керівників або основоположників тих манастирів. Чого немає в книжці, це короткого огляду прийняття християнства в Україні й поширення християнства в ній, результатом чого появилися манастирі, як центри розвитку того релігійного життя. Очевидно автор був обмежений часом коли займався своїми лекціями на конференціях, що їх переводив мічиґентський університет при посередництві свого спеціяльного інституту.

Але це лише наші побажання, які однак зовсім не зменшують важливости цієї книжки та її попередника — лекцій, що автор читав на протязі років перед чисельними слухачами, вченими та спеціялістами. В цьому головна заслуга автора, бо лекції спромоглися внести важливе роз'яснення в американський науковий світ, який в минулому був в ілюзорному переконанні, що той київський — є періодом історії Росії. Ці лекції поклали до певної міри різку лінію розмежування між періодом Києва та Росії. В цьому є їх важливість.

Нам здається, що в показниках бібліографії до окремих нарисів з якихось причин недостатньо використані українські історичні джерела. Так само згадується не один раз Українська радянська енциклопедія, але ні разу не згадується українська енциклопедія НТШ. Відомо, що на Заході Енциклопедія Українознавства НТШ більше поширена, як советська українська енциклопедія — тому пояснення автора відносно еміґраційних видань не переконують.

Надіємося, що ця невеличка книжка зробить велике діло — проб'є стіну іґноранції, створеної промосковськими впливами в американському науковому світі.

Книжка А. Либацького потребує поширення, як важлива праця англійською мовою про середньовіччя України — не пов'язане з історією Росії.

Іван Світ (Сіятел)

Ditter Farwick und Gerhard Hubatschek, *Die strategische Erpressung* — eine sicherheitspolitische Analyse. Verlag für Wehrwissenschaft, München, 1. Auflage 1981. S. 256.

Автори студії — два штатні старшини Бундесверу із закінченим вишколом старшин генерального штабу — Діттер Фарвік і Герґард Губачек. Зміст актуальної для сучасності книги віддзеркалює заголовок і підзаголовок. Отже, йдеться про міжнародне політично-стратегічне положення світу в загальному, про безпеку миру, зброєння та його використовування для стратегічного тиску. Студія під різними аспектами аналізує стратегії Схід-Захід, мілітарні доктрини, а зокрема Варшавського договору, різні системи стратегічних і тактичних термоядерних озброєнь та хемічних засобів боротьби. Також на сторінках книги картина протиставних воєнних потенціялів Схід-Захід: стандартні, воєнно-морські сили, летунство і інших. Ця студія — це картина післявоєнного штучного миру, встановленого альянтами після 2-ої світової війни. Як відомо, цей штучний мир — це тривале продовжування політики Схід-Захід, опертої на трьох «К»: коекзистенції (детанту), коляборації і конфронтації. Дійсність такої політики під різними оглядами заперечує головну мету Заходу — запобігти вибухові третьої світової термоядерної війни, яка була б катаклізмом для людства.

З уваги на те, що в-во книги забороняє публікувати навіть найменші цитати й дані із вище згаданої публікації, обмежимося тільки заподанням її змісту та деяких коментарів, щоб так-то поінформувати зацікавлених про вартість студії. Під історичним аспектом ця студія є дзеркалом здійснювання старої римської девізи «Si vis pacem para bellum»! Відомий у цілому світі німецький фізик і філософ Карль Фрідріф фон Вайцзекер у студії «Загрожений мир» (вид. 1981 р., — буде скоментована на стор. VI), головну увагу звертає якраз на всі ці фактори, які є головною темою вище згаданої студії. В дійсності думаюча людина, яка слідкує за тривалою гонитвою зброєння Схід-За-

хід не вірить у советський мир, не вірить миролюбній пропаґанді Москви, яка своєю казуїстикою старається морально роззброїти всіх без винятку противників «реального соціялізму». А треба безперебійно пам'ятати про те, що паралельно із інтенсивним зброєнням, Москва пляново кольпортує до всіх некомуністичних країн світу т. зв. «інтеґральну революцію», викликаючи за допомогою своїх різнонаціональних вислужників внутрішні перевороти, називаючи такі заходи «визвольною боротьбою» від імперіялізму. Рівночасно з позиції сили Москва пропаґує советський мир з метою здобувати щораз ширші кола пацифістів, невтралістів і прихильників «реального соціялізму». Для кращої ілюстрації стратегії СРСР в ґльобальних маштабах цитуємо наступне:

«Нові засоби боротьби, які посідає озброєння советської армії і фльоти, наша держава ставить на службу справі миру, справі захисту соціялізму, демократії і проґресу від посягань із сторони імперіялістичних загарбників. І якщо імперіялізм започаткує третю світову війну, ті засоби будуть використані для його повного й остаточного розгрому». (С. К. Ильин: «Моральный фактор в современной войне», Воениздат., Москва 1969, стор. 29).

Ніхто з імперіялістичних країн не готується нападати на світову систему соціялізму, а зброяться вони тільки для власної оборони перед загрозою із сторони СРСР. Тому-то термоядерні та інші збройні системи масового нищення передової потуги світу США, а також інших високопромислових країн Европи (Англія, ФРН, Франція) і Японія є продуковані як реакція на тривалі та інтенсивні збросння СРСР. Багато стратеґів твердить, що збросння СРСР уже перевершило потреби власної оборони. Москва в усіх починах у закордонній політиці заховується провокативно й аґресивно з позиції сили. І в тому нічого дивного, бо під оперативно-стратеґічним оглядом збройні сили СРСР вже здатні до широкозакроєних ґльобальних операцій. Военноморські сили СРСР вже присутні на всіх океанах. Також міжконтинентальні балістичні ракети СРСР є пострахом для цілого світу. Збройні сили СРСР пристосовані до державної скостенілої ідеології марксизму-ленінізму, яка обов'язує також цілу світову систему соціялізму. Та ідеологія пропаґує «визволення» від імперіялізму, що фактично є територіяльною експансією, — здобування щораз то нових країн на різних континентах світу й закріплювання в них «реального соціялізму». Така експансія уже набрала широких розмірів в Африці, Азії та в Латинській Америці.

Зміст студії — це картина сучасного міжнародного політичностратеґічного положення цілого світу. Ось, у короткій першій частині автори заторкують багато актуальних питань і їх коментують. Мабуть одним із найважливіших питань є: які наслідки приніс для Заходу детант? Також заторкнено війну у В'єтнамі, яка для закордонної політики США принесла компромітацію і свого роду ізоляціонізм, який потрапив успішно використати СРСР для непогамованих збросць і здобуття деякої переваги на тому секторі над США.

Друга частина в цілости присвячена стратегії Сходу й Заходу, з особливим аналітичним узглядненням безпеки НАТО та обговоренням воєнної доктрини Варшавського договору. В третій частині обширно з'ясовано розвиток збройних сил НАТО й Варшавського договору із докладною порівняною аналізою стратегічних і тактичних ядерних арсеналів і хемічних засобів боротьби. Четверта частина присвячена цивільній обороні. У п'ятій частині автори присвятили увагу якості, а не кількості збройних систем. Шоста частина кваліфікує НАТО і Варшавський договір як протиставні політичні фактори на світовій сцені. В сьомій частині автори присвятили увагу безпеці і роззброєнню. Восьма частина — це проблеми НАТО, що тепер находиться на роздоріжжі. Студію закінчують: скорочення різних збройних систем, протиставних бльоків і їх складових формацій — командувань; далі — в черзі особовий індекс, річевий реєстр і виказ відомих збройних систем НАТО і Варшавського договору.

Отже, зміст студії вказує на її політично-мілітарний посібник, який для зацікавлених сучасними військовими проблемами заслуговує на особливу увагу. Студія під кожним оглядом солідно й детально опрацьована, без найменших елементів пропаґанди. Із багатства різних порівняльних діяграм збройних систем Сходу й Заходу, на жаль, не можемо ані одної зацитувати. Ця студія є дзеркалом, в якому вміщується ціла картина сучасного динамічного, розбурханого й ідеологічно непримиримо ворогуючого світу. Самозрозуміло ця студія призначена для кваліфікованих знавців різних ділянок складної військової справи й особливо збройних систем стратегічного й тактичного призначення.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

С. В. Сороковська, *Українська радянська історична бібліографія.* Київ, «Наукова Думка», 1980, стор. 124.

In the last few years, a number of Soviet Ukrainian books have been published in a rather unattractive typed format using photographic methods. Usually under 1000 copies are printed. Such characteristics have come to mean that the Ukrainian author has made a serious attempt at scholarship rather than the usual obsequious propaganda enforced by the various censors. This is the story of the present volume. Sorokovska has compiled a bibliography of bibliographies of interest to the historian. The book is divided into two main parts. The first part is a chronological discussion of the course of historiography and bibliography in Ukraine since 1917 with subsections arranged topically. The second part (close to one third of the book) is the biography itself. In the first part, the titles given in the second are put into a historical and scholarly context. There are many references to little known or rare titles, many of them published during the first years of Soviet rule. There are also references to bibliographies of the works of respected scholars like D. I. Bahalii, A. Krymsky, and D. I. Iavornytsky, but none to the "Soviet" bibliographes of still un-rehabilitated scholars like M. S. Hrushevsky. The useful indexes to certain pre-Soviet Ukrain-

ian periodicals like *Narod* (1890-95), *Svit* (1881-2), and *Khliborob* (1891-5) are listed, as are the indexes to Soviet journals of the 1920's like *Skhidnyi svit, Arkhivna sprava, Litopys revoliutsii,* and *Zhyttia i revolutsiia*. But there is no mention of the Western Ukrainian bibliographical periodical, *Ukrainska knyha,* or of the important works of its editor, E. Pelensky (1908-56) who died in emigration. Of course, there is no mention of the fundamental works of the long-time emigre historian, D. Doroshenko. Given the narrow peramenters within which Sorokovska has had to work, she has produced a useful, if incomplete, study. It will have to be complimented by the work of Ukrainian scholars in the West.

Thomas M. Prymak
(Toronto, Ont.)

Юрій Семенко. *Шахи в Україні.* Нариси з історії шахової гри на українській землі від Київської Русі до Української ССР та еміґрації. Передмова міжнародного ґросмайстра Л. Пахмана, Мюнхен, 1980. Стор. 224.

Треба висловити авторові признання за концепцію та виконання відважного задуму: в еміґраційних обставинах видати книжку про історію шахів в Україні та в українській діяспорі. В книжці знаходимо матеріяли про розвиток шахів на українських землях від княжих часів по сьогодні, є біографічні нариси та партії Боголюбова, Богатирчука, Попеля, Поповича, Б. Є. Бачинського. Особливо цінною є збірка етюдів Селезнева, які містять повчальні тонкості заключної стадії шахової партії. Подані нариси шахової діяльности в таборових часах, а також сучасний стан шахів в українській діяспорі (США, Канада, Австралія). Наприкінці є перелік і зразкові партії найвизначніших шахістів і шахісток УРСР.

Шкода, однак, що беручися за видання цієї книжки автор не порадився з фацівцями щодо її форми та змісту (на це навіть натякає Пахман у передмові). У висліді, книжка виглядає як несистематична збірка краще або гірше опрацьованих статтей і не творить цілости. При тому навіть поодинокі частини не викінчені. Наприклад, висліди шахових чемпіонатів України подані лише до 1962 р. Або, подаючи (стор. 102) як найсильніших українських шахістів Північної Америки Б. Бачинського, О. Поповича та С. Попеля, автор подає обширні дані та партії останніх двох, а про Бачинського ні слова. Немає згадки про українських шахістів Південної Америки. У переліку українських ґросмайстрів імена деяких подані, а деяких ні.

При цьому бракові дбайливости відносно дійсних шахових тем, знаходимо в книжці всілякі емоційно-полемічні міркування автора на загальну тему «нас кривдять!» (Напр., розділи «Повінь нечисти», «Нацисти і „проґресисти" не визнають українців», «Продається спиртне, а от про створення шахового павільйону розмова вже точиться не перший рік» і тим подібне). Чи автор уважає, що українців ще треба переконувати, що їх кривдять всі сусіди і не-сусіди? Або, яке від-

ношення до теми має факт, що духовник Петра І-го випивав під час обіду по 15 пляшок шампанського (стор. 26)? Ця відсутність критичного перегляду і селекції матеріялів є найбільшим недоліком книжки.

Як би автор обмежився темою, поданою в заголовку, і уважно провів коректуру шахових діяграм і приміток, то цим він полегшив би вартість книжки. Для шахіста-читача кориснішими були б дві-три сторінки з «еррата» ніж обширні цитати з І. Франка, чи зі збірника «Голод 1933 в Україні». Шахових помилок чимало (напр., стор. 83 етюд 96: на e1 має бути чорна, а не біла дама, стор. 73 етюд 55: в першім реченні «В цій позиції не виграє 1. Т:f6...», а в другому реченні «До мети веде 1. Т:f6...», там же в етюді 56 має бути c6:b7, а не c6:b5, стор. 109: в діяграмі бракує чорного стрільця на h3, стор. 165 на f4 має бути біла, а не чорна дама, стор. 197 в партії Ґріґоріч-Савон піддалися білі, не чорні і т. п.).

Щодо мови, то хоч автор переконливо виступає проти русифікації української шахової термінології, то все ж таки сам уживає нотації Ф на даму, тура на вежу, рокіровка на рошаду тощо. Цю справу можна було узгіднити з мовознавцями наших наукових установ.

Не зважаючи, одначе, на згадані та на інші недоліки, книжка «Шахи в Україні» містить багато цікавого матеріялу для українських шахістів і беручи на увагу трудні обставини автора та що це не наукова праця, слід оцінити появу цієї книжки в загальному позитивно.

С. Трофименко (Паркерсбурґ)

Бібліографічні нотатки

Studia Ucrainica. Ottawa, The University of Ottawa Press, Vol. 1. 1978. Editorial Board: Constantine Bida, Denis G. Brearley, Theofil Kis, Paul Yuzyk (University of Ottawa Ukrainian Studies, No. 3).

«Студія Україніка» це нове періодичне видання українознавчого осередку Оттавського Університету. Головним промотором цього видання був бл. пам. проф. К. Біда. Збірник присвячений різнородній українознавчій проблематиці з ділянок політичних наук, соціології, історії, філософії, літератури й інших. Статті друкуються в англійській, українській і французькій мовах. Окремий розділ збірника присвячено перекладам і також рецензіям. Статті на належному науковому рівні не уступають англомовному Гарвардському українознавчому журналу. У першому випуску «СУ» знаходимо обширну працю Теофіля Кіса, присвячену питанням національної ідентичности України, студії Костянтина Біди про Східньо-европейські букварі, Юрія Шевельова про підпис королеви Анни Ярославни з 1063 р., Я. Славутича про поетику ранніх творів В. Стефаника та інші. Також цей випуск містить англомовний переклад поеми І. Франка «Іван Вишенський» з під пера А. Гнідія і доволі обширний відділ рецензій.

Видання цінне і цікаве. Оттавський університетський українознавчий осередок започаткував важливу серійну публікацію, яка виповняє прогалину в українознавчих дослідженнях. Видання фінансувала Фундація Івахнюків при Оттавському університеті. Слід побажати, щоб «СУ» появлявся частіше і поширив свій тематичний профіль обширнішими історичними дослідженнями. Редакційній Колеґії бажаємо дальших успіхів.

Л. В.

Перша українська дивізія Української Національної Армії у брітанському полоні в Італії. Ріміні 1945—1947. Упорядкував Всеволод Б. Будний. Нью-Йорк, Братство Вояків Першої Української Дивізії, 1979. Стор. 325.

Цей збірник заповнює поважну прогалину в документації життя українських дивізійників у брітанському полоні в Ріміні. Тематично видання охоплює різні ділянки життя у полоні, а також містить важні матеріяли про статус української дивізії після 1945 року. На окрему увагу заслуговують статті Л. Стеткевича «У світлі міжнародного права», М. Крата «У новій дійсності», В. Будного «Брат і Слуга» і «Проблематика рімінського табору», «Репатріяція» та інші матеріяли. Численні знімки, карикатури Ореста Слупчинського і карти збагачу-

ють історичну вартість видання. Надіємося, що рухливе Братство дивізійників продовжить видання збірників, які містять цінний історичний матеріял. *Л. В.*

Михайло Грушевський. У 110 роковини народження 1866—1976. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 197. 1978. 236 стор.

Цей том Записок НТШ появився заходом Секції історії України і містить матеріяли, присвячені Михайлові Грушевському з нагоди його 110-их роковин народження. Дотепер *Записки НТШ* були поважним науковим серійним виданням, в якому друкувалися наукові дослідження з різних ділянок українознавства. У цім томі друкуються здебільшого публіцистичні статті, передруковані з різних українських газет і журналів *без подання джерела передруку.* Не розуміємо такого поступування редакційної колеґії Записок і Секції історії НТШ. Так не водиться в жадних поважніших наукових публікаціях. І так стаття Миколи Чировського «Михайло Грушевський як дослідник українського господарства» (стор. 99—108) вже була надрукована у «Визвольному Шляхові» за 1968 (кн. XI-XII, стор. 1403—1411). Стаття М. Стахова «Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва?» вже була друкована на сторінках «Народної Волі» за 1965 рік (чч. 4-24). Також його «Деякі матеріяли про большевицький наступ на Грушевського» (стор. 175—236) під різними наголовками друкувалися в «Народній Волі» за 1967 рік. Ми зауважили також, що Богдан Романенчук у своїй статті «Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури» перекручує або «поправляє» безпосередні цитати з рецензії М. Зерова на збірку оповідань Грушевського «Під зорями». Романенчук наводить цитату в знаках наведення: «Тоді, як українська художня проза здебільша трималася досить докладного оповідання й нарису, Грушевський дав у таких своїх творах, як «Біжниця в Зоммерберґу» та «Історія сіньйорки Жанети Альберіґо з Венеції», зразки витриманої чіткої новели, яка може чи й повинна послужити зразком для кожного прозаїка початківця» (стор. 25). Ця сама цитата в М. Зерова так подана: «На той час, як українська проза трималася жанрів досить докладного оповідання та улюбленого «начерку», він дав у своїй «Біжниці в Зоммербергу» та «Історії синьйори Занети Альберіґо з Венеції» зразки витриманої чіткої новели, що й нині повинні увійти в круг навчального матеріялу для кожного прозаїка-початківця» (М. Зеров, *Життя і революція,* кн. I. 1929, стор. 196). Виринає питання, чи може собі автор дозволити в науковому виданні перекручувати і міняти цитати, які наводить у знаках наведення? Знову ж практика не прийнята в жадних наукових виданнях. Неохайність у виданні також засвідчують подані два різні числа томів: на окладинці видруковано том 194, а на титульній сторінці подано том 197. Отже бібліографи мають новий ребус відносно нумерації *Записок НТШ.* *Р. Д.*

Микола Хвильовий, *Твори*. Том II. Упорядкування і загальна редакція Григорія Костюка. Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників «Слово», Українське В-во «Смолоскип», 1980. 409 стор.

Українське В-во «Смолоскип» і Об'єднання українських письменників «Слово» спільними силами заплянували перевидати твори М. Хвильового в 5-и томах. Завдання важливе, якщо до уваги взяти ролю М. Хвильового, талановитого і контроверсійного письменника, в українському культурному відродженні в 1920-их роках. До другого тому увійшли такі твори: «Я (Романтика)», «Повість про санаторійну зону», «Сентиментальна Історія», «Наречений», «Бандити», «Вальдшнепи» та інші. Вступну статтю «Про стиль ранньої прози Миколи Хвильового» Мирослав Шандрій. Другий том творів видано дбайливо з потрібними редакторськими примітками.

Р. Д.

Василь Маркусь, «Репліка на „відповідь" П. Маґочого», *Сучасність*, ч. 10(250), 1981. Стор. 74—80.

На сторінках «Сучасности» розгорнулася рецензійна полеміка між П. Маґочим, автором видання ГУРІ «Формування національного обличчя: Підкарпатська Русь, 1848—1948» (1948) і Василем Маркусем, який у рецензійній статті «Спроба новітньої історії Закарпаття» (Сучасність, ч. 6, 1980) старався доволі лагідно вказати на фактичні і методологічні помилки в згаданій праці. На цю рецензію Маґочий помістив свою відповідь «Неправильне розуміння історії» (Сучасність, ч. 9, 1981), який закидає рецензентові неправильну інтерпретацію і «тлумачення» його праці. Це пише в доволі «задиркуватому» тоні, який не приносить «чести» Маґочому. У своїй відповіді Маркусь ще раз вичислює помилки автора, які Маґочий уважає «уявними». Маркусь пише: «Що означає „нібито" помилка? Помилка є помилкою, або нею взагалі не є! Дозволю собі нагадати Маґочому, тих „уявних" помилок я віднотував значно більше, ніж навів в рецензії» (стор. 79). Він також подає дальші помилкові інтерпретації або фальшування фактів Маґочим відносно приходу советських військ на Закарпаття в 1944 році (стор. 77). Не знаємо, чому автор рецензії витрачає час на дослідження походження прізвища П. Маґочого. Не важливе, чи прізвище походить від «могучий» або «маґі», чи назви мадярської місцевості. Важливо, що дана праця, яку видано, правдоподібно, за фонди Гарвардського українознавчого осередку, має чисельні фактичні помилки, про які згадував рецензент і методологічно є слабою. Концепція русинського народу на Закарпатті, який не є етнічно пов'язаний з українським народом, не нова, як також намагання «відукраїнізувати» деякі частини українського населення (напр., закарпатці, лемки тощо). Тому Маркусь питається: «Чому до народу, який об'єктивно є частиною українського етносу і таким себе визнає у висліді процесу

самоствердження (серед інших можливостей), стосувати сьогодні стару назву, яка в схемі автора тотожна з однією історичною концепцією, якій не довелося здійснити?» (стор. 76). Може на це питання відповість проф. Омелян Пріцак, який, правдоподібно, відповідає за зміст публікацій ГУРІ і який також повинен відповісти, чому у даному виданні є так багато фактичних помилок, про які згадує рецензент. Дивні і смішні діла.

А. Л.

Григорій Костюк, *Володимир Винниченко та його доба.* Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук. Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. 283 стор.

Мабуть до найбільш рухливих комісій УВАН у США належить Комісія для вивчення спадщини В. Винниченка. Рецензоване видання складається в основному з передруків статтей Гр. Костюка, голови вищезгаданої комісії. З цікавіших статтей згадаємо: «Деякі проблеми наукового вивчення В. Винниченка», «Сергій Єфремов та Володимир Винниченко», «Записки Володимира Винниченка», «Місія В. Винниченка в Москві і Харкові 1920 року» та інші. Хоча автор у своїй вступній статті закликає, щоб Винниченкову спадщину «вивчати і проаналізувати» „sine ira et studio“ — то доволі часто в нього є тенденція «забронзувати» героя його праці та ставити його на відповідний національний п'єдесталь. Це зокрема видно в його статті «Як ми критикуємо», в якій штучно пов'язує В. Винниченка і М. Грушевського відносно питання організації українського війська у 1917 році. Із щоденника знаємо його світоглядові наставлення у 1917-18 роках, які були інші ніж у М. Грушевського. Це також відноситься до ставлення Грушевського і Винниченка до влади «народних комісарів» у 1918 році — були вони діяметрально протилежні. Неповно висвітлює Костюк ставлення В. Винниченка до вбивства Симона Петлюри у 1926 році. Він обійшов мовчанкою працю Винниченка «Поворот на Україну» (Львів, 1926), у якій Винниченко ясно пише про свої думки відносно того політичного вбивства. У цій брошурі Винниченко писав: «А коли буде, дійсно фактами й документами доведено і встановлено коли не вину, то ту чи иншу причетність С. Петлюри до цих крівавих, ганебних фактів з нашої історії, то це значить, що весь український народ, уся українська революція, всі наші страждання, боротьба й жертви за відродження нашого народу, все буде заплямоване печаттю цієї причетности» (стор. 29). Показник імен улегшує користування даним виданням.

Л. В.

Хроніка

•

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Звернення до членів У.І.Т. і читачів «Українського Історика»

У 1983 році відзначуватимемо 20-ти ліття «Українського Історика» — єдиного українського історичного журналу на Заході. Не зважаючи на несприятливі обставини, незадовільну матеріяльну базу та інші перешкоди, Українське Історичне Товариство і Редакційна Колеґія «Українського Історика» не лише вдержали журнал, але зуміли перетворити його на репрезентативний орган української національної історіографії, який здобув собі визнання на міжнародньому форумі історичної науки.

Ми звертаємося до читачів «Українського Історика» зложити одноразову пожертву на Видавничий фонд У.І.Т. і тим причинитися до дальшої розбудови нашого журналу і реалізації наших важливих науково-ково-видавничих проєктів. Зокрема згадаємо опрацювання Історії України в англійській і українській мовах, видання Енциклопедичного словника історії України, виготовлення і видання в англійській мові першої анотованої бібліографії історії України. Ми лиш навели для прикладу ці три важливі проєкти, які заслуговують на загальну піддержку українського громадянства і українських установ.

Рівночасно просимо наших приятелів протягом біжучого року приєднати бодай одного передплатника «Українського Історика». Це також відноситься до приєднання нових меценатів і людей доброї волі, які розуміють вагу розвитку української історичної науки на Заході. Ваша безпосередня допомога є конечна, якщо У.І.Т. має вив'язатися із своїх завдань. Ми знаємо, скільки фальсифікацій і перекручень української історії знаходимо в совєтських і західних виданнях. І тут У.І.Т. може багато зробити своєю конкретною працею, своїми публікаціями, які є респектовані науковим світом в Америці і Европі. Отже слово за українським громадянством, українськими установами, а зокрема за Вами — читачами «Українського Історика».

Ми бажаємо в 1983-му році, в в якому відзначаємо 20-ти ліття «Українського Історика», збільшити сторінки в нашому журналі, а також поширити його тематику. Також бажаємо зреалізувати інші проєкти. Саме тому розчисляємо на Вашу допомогу, співпрацю і Вашу доброзичливість. Спільними силами спричинимося до дальшого розвитку української історичної науки, яка в Україні є знищена.

Управа У.І.Т. і Редакційна Колеґія
«Українського Історика»

In Memoriam

Бл. Пам. Д-р РОМАН КОС

(30. X. 1908 — 3. V. 1982)

Українське Історичне Товариство понесло велику втрату із смертю бл. пам. д-ра Романа Коса, члена УІТ і довголітнього Представника «Українського Історика» на Пенсільванію, а зокрема у Філядельфії. Покійний був ентузіястом праці УІТ, а зокрема «Українського Історика», якому віддавав свій труд, починаючи від 1965 року. Покійний був одним із тих нечисленних будівничих У.І., який чином, а не лиш словами, причинився до росту історичного журналу.

Покійний народився 30 жовтня 1908 р. в Комарні, біля Львова. Після закінчення народної школи Роман Кос вступив до філії Академічної гімназії у Львові, яку закінчив матурою в 1934 році. Опісля він учився в комерційній школі у Познані (1935—1938), а в роках 1941 до 1944 був студентом в університеті Кайзера Фрідріха Вільгельма у Берліні. Після війни продовжував студії економічних наук в університеті в Ерлянґені, які закінчив дипломом у 1949 році. У тому році Роман Кос вступив на Український Вільний Університет в Мюнхені і в 1950 р. одержав диплом доктора політичних наук. Він брав активну участь в студентському житті.

В Америці д-р Роман Кос студіював бібліотекарство у Вестерн Резерв університеті в Клівленді, де одержав у 1959 році диплом маґістра бібліотечних наук. Опісля працював в різних бібліотеках у Філядельфії і Мериленді.

Д-р Роман Кос був людиною працьовитою і гуманною. Він був правдивим «подвижником культури» і присвятив своє життя поширенню українських культурних надбань та суспільно-громадському життю. Був великим ідеалістом і людиною криштального характеру. Велике зрозуміння для своєї праці він знаходив у своєї дружини Анни і дітей Любомири і Зенона.

Віддана праця д-ра Романа Коса для У.І.Т. і «Українського Історика» може служити прикладом для всіх громадян, які розуміють вагу наукових дослідів історії України на Заході.

Зі смертю д-ра Романа Коса — ми втратили невтомного працівника, пропаґатора ідей У.І.Т. і правдивого будівничого української історичної науки.

Родині Покійного складаємо наше найглибше співчуття.

Вічна Йому Пам'ять!

Редакційна колеґія У.І.
Управа У.І.Т.

ЧЛЕНИ У.І.Т.

Річна вкладка для членів У.І.Т. виносить 20 дол. і включає передплату «Українського Історика». Доживотня членська вкладка виносить 300 амер. дол. Члени-фундатори У.І.Т. одноразово вплачують від 500 дол. вгору. Вони стають доживотними членами-фундаторами У.І.Т. Добродіями У.І.Т. стають члени, які внесуть добровільний даток в сумі від 100 до 299 долярів. Без огляду на підвищення коштів друку «У.І» — Управа не піднесла членської вкладки на 1982 рік, надіючися, що члени У.І.Т. допоможуть приєднати нових передплатників «Українського Історика» і нових членів-добродіїв або доживотних членів-фундаторів У.І.Т.

НАШІ ВТРАТИ

З великим сумом повідомляємо членів Товариства і українське громадянство про відхід у вічність таких членів У.І.Т.: *бл. пам. Володимир Засадний* († 6. XII. 1981), *бл. пам. д-р Михайло Тимків* († 2. II. 1982), *бл. пам. о. І. Кобат* († 4. III. 1982), *бл. пам. д-р Кость Варварів* († 6. IV. 1982), *бл. пам. д-р Роман Кос* († 3. V. 1982).

Родинам Покійних складаємо найглибше співчуття.

Вічна Їм пам'ять!

НОВІ ЧЛЕНИ

Оля Тимцюрак (Америка), Богдан Павук (Америка), Павло Бабяк (Америка), інж. Андрій Качор (Канада), мґр В. Кульчицький (Америка), Володимир Кордуба (Америка).

ВИДАННЯ УІТ

Члени і передплатники «Українського Історика» недавно одержали видатну працю *Нарис ранньої історії Руси-України* д-ра Степана Мішка, яка появилася за редакцією д-ра Олександра Домбровського. Цей обширний нарис ранньої історії України опрацьований в дусі нової історичної схеми, в якій основна увага присвячена автохтонному русько-українському етносові. В розпродажу це видання коштує 15 долярів, а читачі-передплатники «У.І.» одержують його за 12 дол. Якщо б з різних причин, члени УІТ не могли набути цієї праці, просимо її повернути на адресу Адміністрації «У.І.», або відступити згадану працю знайомим. Кошти пересилки покриває Адміністрація «У.І.». За прийнятим звичаєм майже усі видання Товариство висилає безпосередньо своїм членам і прередплатникам «У.І.».

Тому декілька місяців у серії Грушевськіяна вийшла праця Любомира Винара *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року.* (Ціна 6.50 дол. Праця вийшла обмеженим накладом і тому не була розіслана безпосередньо до членів УІТ. Просимо замовляти це видання в Адміністрації «Українського Історика».

Із запланованих нових публікацій УІТ, які вже є приготовані до друку, треба згадати англомовну працю проф. Т. Мацькова про *Гетьмана Івана Мазепу в англійських історичних джерелах і літературі.* Сподіємося, що це цінне видання появиться під кінець 1982, або з початком 1983 року. Також готується до друку монографія проф. Л. Винара, присвячена ранній історії українських козаків, яка також вийде в англійській мові.

ВИДАННЯ ПРАЦЬ ПРОФ. ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

У попередньому числі «У.І.» подано вістку про заплановане видання творів проф. Олександра Оглоблина, почесного голови У.І.Т. («У.І.», чч. 1-4, 1981, стор. 236-237). Тут подаємо зміст першого тому, який присвячений політичній історії України і складається з трьох основних частин: І. ХМЕЛЬНИЧЧИНА:

«Золотий спокій», «Думки про Хмельниччину», «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Рада 1654», «До історії Руїни», «Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст.»; II. МАЗЕПИНСЬКА ДОБА: «Іван Мазепа до Гетьманства», «Зовнішня політика Івана Мазепи», «Боротьба старшинських угрупувань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика», «Ескізи з історії повстання Петрика», «До історії української політичної думки на початку XVIII стол.», «Бендерська конституція 1710 року», «Україна в часи гетьманів І. Скоропадського й П. Полуботка»; III. ГЕТЬМАНЩИНА 18 стол.: «Проблема зросту й занепаду Гетьмансько-козацької держави 17-18 стол.», «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 стол.», «Українські політичні пляни 1730-их років», «Українські автономісти і гр. Рум'янцев-Задунайський», «Ханенки», «Американська революція і український національно-визвольний рух кінця 18 стол.», «Василь Капніст», «Берлінська місія Капніста 1791 р. Історіографія і методологія питання». Перший том приблизно начислює 700 стор. друку. Для реалізації цього важливого проєкту покликано до життя окремий Комітет, а також УІТ розглядає можливість збірного меценацтва на перший том творів проф. О. Оглоблина. Кошти друку першого тому виносять приблизно 20 тисяч долярів. Пожертви проситься висилати на адресу Українського Історичного Товариства (Фонд О. Оглоблина), P.O. Box 312, Кент, Огайо, 44240). Видання творів найвидатнішого сучасного історика України є справою не лише українських науковців, але всього свідомого українського громадянства і установ. Плянується видати перший том у 1983 році. Листування в справі видання проситься надсилати до Редактора «Українського Історика».

ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ

У зв'язку із виданням Атласу Історії України У.І.Т., в київському *Українському Історичному Журналі* (ч. 12, 1981, стор. 22-26) видруковано інтерв'ю з директором Інституту історії Академії Наук УРСР Ю. Ю. Кондуфором п. н. «Про створенням Атласу Історії Української РСР». Треба зазначити, що Кондуфор є також головним редактором УІЖ, отже його погляди відзеркалюють офіційні погляди совєтських істориків. Як бачимо, поява атласу УІТ, змусила совєтських істориків зайняти оборонне становище і вияснити, чому їхній «Атляс історії української РСР», який ще був заповіджений в 1965 р., досі не появився. Кондуфор пише, що «На картах атласу (атласу УІТ) є численні грубі політичні фальфікації... (він) вражає своєю безпорадністю намагання «винаходити» якісь ніколи неіснуючі «українські держави». Так, окремі карти присвячені «українським державам» Дорошенка, Мазепи, Розумовського... вони ігнорують вирішальне значення для історичної долі українського народу Великої Жовтневої соціялістичної революції, а також грандійозні успіхи, яких досягли трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії за роки радянської влади» (стор. 25-26). Цю оцінку совєтського «історика-апаратчика» атласу У.І.Т. повністю зрозуміємо, якщо візьмемо до уваги ствердження Кондуфора, що «Історія — глибоко партійна наука, важлива галузь ідеологічної діяльності партії» (там же, стор. 22). В Україні знищено історичну науку і на її місце поставлено «партійну науку», яка не має нічого спільного з історичним науковим дослідженням і являєтьсяся знаряддям комуністичної партії. Поява нашого атласу напевно вплине на прискорене видання совєтського атласу історії України.

Як відповідь на статтю-інтерв'ю Кондуфора в УІЖ, появилися статті О. Домбровського «Відповідь директорові Інституту історії АН УСС — Ю. Ю. Кондуфорові» (Свобода, ч. 72 за 17 ктвітня 1982) і Лева Шанковського в «Америці» за 20 квітня 1982.

ЧЛЕНСЬКІ ВКЛАДКИ І ПЕРЕДПЛАТА «У.І.»

Просимо усіх членів УІТ якнайшвидше вирівняти членські вкладки за 1982 рік, а передплатників «УІ» вирівняти передплату за біжучий рік. До тепер поважне число членів залягає з членськими вкладками. Деякі члени ще не вплатили вкладок за 1981 рік. Кожна задержка із вплатами сповільнює видавничу діяльність УІТ.

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД У.І.Т.

Будівничі української історичної науки

Реалізація науково-видавничих плянів У.І.Т. повністю залежить від матеріяльної допомоги наших прихильників, членів У.І.Т. і читачів «Українського Історика». Ідеться не лише про дальшу розбудову «Українського Історика», але також про видання фундаментальних праць в українській і англійській мовах, присвячених історії України. Саме тому Управа У.І.Т. є вдячна усім жертводавцям за їхнє вирозуміння і допомогу. Вони є правдивими будівничими української історичної науки.

Фундатори УІТ: Панство Тетяна і Ярослав Романишин (Торонто) — 1000 дол., Любомир Винар (Кент) — 150 дол. (меценат), Марко Антонович (Монтреаль) — 356 дол. (меценат).

Меценати УІТ:

По 300 дол.: мґр Мирон Приймак (Чікаґо), Іджекто Молд (Чікаґо).

200 дол.: д-р Роман Лисяк (меценат).

Добродії «УІ»:

150 дол.: Українська Кредитова Спілка (Торонто).

По 100 дол.: мец. Петро Саварин (Едмонтон), Ірена Воєвідка (Нью-Йорк), Павло Бабяк (Чікаґо), Степан Нич (Мюнхен), Кредитова Спілка Північного Вінніпеґу.

По 50 дол.: Іван Світ, Богдан Цюцюра, Станислав Дворян, д-р Г. Пінюта, В. Кліш, А. Яремко, Кредитова Спілка в Чікаґо, Кредитова Спілка «Певність» в Чікаґо; Д. Яремко — 55 дол.

По 35 дол.: П. Мацюк, Григорій Лозинський.

По 30 дол.: Ігор Каменецький, М. Петренко, В. Виннич, Ірина Дувало.

По 25 дол.: Архиеп. Марко Гундяк, П. Куриленко, Я. Кужіль (в пам'ять пані О. Судчак за ОУН в Австралії), Українське Національне Об'єднання (УНО) в Саскатуні.

По 20 дол.: І. Дяків, О. Морозевич, М. Вербяний, проф. В. Бойко, о. д-р О. Баран.

По 10 дол.: о. М. Харина, Василь Надраґа, Р. Іванчук, В. Когутяк, Б. Чеменринський, проф. О. Малицький.

По 5 дол.: М. Хархаліс, д-р Ст. Стецура, інж. І. Кохановський, М. Хомяк, д-р І. Ґелета, Дадя Дейчаківська, Володимир Сторожинський, проф. В. Вакум.

Інші датки: по 14 дол.: Ляриса Музичка, Г. Лех; Ірина Турченюк — 6 дол.

Усім жетводавцям щиро дякуємо. Фундатори і меценати УІТ стають доживотними членами Товариства і одержують ввесь час «Український Історик».

УКРАЇНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ

У 1981 році минуло 20 років від оснування Української Асоціяції Університетських Професорів, яка являється одинокою професійною організацією українських високошкільних викладачів на Заході, зокрема в США і Канаді.

14 листопада 1981 року в приміщенні Кентського Стейтового Університету відбулися загальні збори УААУП, на яких вибрано таку управу: *Любомир Винар* (Кентський у-т) — президент, *Ігор Каменецький* (Центральний Мічіґентський у-т) — заступник президента, *Петро Воробій* (Університет Ріджайни) — заступник президента, *Рослав Білінський (Університет Делевар)* — заступник президента. Екзекутивним секретарем-скарбником обрано *Осипа Мартинюка* (Кентський університет). Вільними членами Управи вибрано: *Ася Гумецька* (Мічіґентський у-т), *Зенон Л. Мельник* (Сінсінетський у-т), *Наталія Пазуняк* (Пенсильвенський у-т), *І. Ратич-Мірчук* (Ратґерський у-т), *Яр Славутич* (Албертійський у-т), *Богдан Цюцюра* (Саінт Мері у-т), *Дмитро Штогрин* (Іллінойський у-т). До Контрольної Комісії увійшли: *Михайло Пап* (Джан Керол у-т), *Марта Богачевська Хомяк* (Мангатанвіл коледж) і *Іван Телюк* (Ню Гавен у-т). Директором Наукового фонду Асоціяції дальше є *Мирон Мельник* з Кентського Стейтового Університету.

Новій Управі УААУП бажаємо успіхів у їх відповідальній праці.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

Вияснення в справі ініціятиви, опрацювання і видання Історичного Атласу України.

Від Редакції: Пан Евген Тютько, співавтор Історичного Атласу України, надіслав до Редакції «УІ» вияснення в справі ініціятиви і опрацювання ІАУ, як відповідь на «Вияснення» д-ра І. Теслі, яке появилося в «Гомоні України» (Торонто), ч. 7 за 10 лютого 1982 року. У даному виясненні в справі опрацювання й видання атласу, д-р І. Тесля написав, що «Атлас опрацювали з власної ініціятиви і власними коштами географ і історик д-р Іван Тесля і картограф Євген Тютько в рр. 1967—1974». Відповідь Е. Тютька була також видрукована в «Гомоні України», ч. 18 за 28 квітня 1982 р. Разом із виясненням п. Е. Тютька, Редакція одержала від нього відповідну документацію із 1967 року, на основі якої видно, що д-р І. Тесля приступив до співпраці над ІАУ на запрошення пана Е. Тютька, а ініціятором видання атласу був п. Тютько.

Матеріяли про опрацювання Історичного Атласу України появляться в одному із наступних чисел «Українського Історика».

ВИЯСНЕННЯ

Тому декілька днів я мав нагоду запізнатися із «виясненням» д-ра І. Теслі в справі опрацювання і видання Історичного Атласу України, яке появилося в «Гомоні України (ч. 7) за 10 лютого 1982 року. Це «вияснення» може викликати враження, що д-р І. Тесля був ініціятором і единим автором Історичного Атласу України, який видало Українське Історичне Товариство у 1980 році. *Так не було* і в ім'я історичної правди подаю наступне:

1. *Д-р Іван Тесля не був ініціятором історичного атласу України і тому його твердження про «спільну ініціятиву» невірне. У 1967 році я запросив д-ра Теслю до співпраці над атласом. Про це виразно свідчить лист І. Теслі до мене із 26 серпня 1967 року, в якому він пише: «Дуже щиро Вам дякую за Вашого цінного листа з дня 21 ц. м. Ваш благородний плян ви-*

дати історичний атляс України можу тільки найсердечніше повитати... Тепер конкретні відповіді на Ваші запити. На співпрацю з Вами радо годжуся».

2. Д-р І. Тесля не є єдиним автором атласу, як це могло б виходити з його вияснення. На титульній сторінці виразно подано, що його опрацювали Іван Тесля і Евген Тютько, а зредаґував Любомир Винар. Тут треба підкреслити, що вже до запрошення д-ра І. Теслі в серпні 1967 року я вже виготував біля 25 історичних карт. Отже, д-р Тесля є співавтором, а не автором атласу.

3. Не відповідає правді, що атлас (текст і карти) був повністю закінчений в роках 1967—1974. Я започаткував працю над атласом історії України з початком 1965 року. Згодом вже за перебрання редакторства атласу проф. Любомиром Винарем, додано деякі карти, а також змінено деякі пояснення (текст) атласу. Отже, праця над атласом продовжувалася після 1974 року.

4. Д-р І. Тесля згадує про «брак видавничого фонду», який спричинив запізнення появи атласу. Тут треба ствердити, що в договорі з Редактором історичного атласу виразно написано, що «автори беруть на себе обов'язок подбати про фонд видання». Д-р І. Тесля, як один з авторів, не вив'язався із цього зобов'язання і збіркою фондів на видання атласу займався створений за суґестією У.І.Т., допомоговий комітет для видання атласу.

5. Атлас видано у великій мірі завдяки допомозі проф. д-ра Любомира Винара і Українського Історичного Товариства. Про це також пише д-р І. Тесля в своєму вступі: «Завдяки наполегливій і щирій співпраці й ентузіязмові проф. д-р Л. Винара працю над атласом доведено до успішного кінця» (І. Тесля, «Передмова», Історичний Атлас України, стор. 14).

Евген Тютько
Ініціятор і співавтор
Історичного Атласу України

Чікаґо, 24 III. 1982

P.S.

У «Гомоні України» появилася «Моя відповідь» д-ра І. Теслі (ч. 23 за 2. VI. 1982 р.), як відповідь на моє спростовання. Це нове «вияснення» містить додаткові невірні інформації про авторство і видання атласу. Я вислав спростовання до редакції Г.У., яка відмовилася його видрукувати. У спростованні я писав, що д-р І. Тесля не має права привласнювати собі мою роботу, себто опрацювання історичних мап, які становлять основну частину атласу. Я також зазначив, що «не уважаю за доцільне дальше входити в полеміку з п. І. Теслею, який себе представляє «єдиним автором атласу». Хочу вірити, що він перестане поширювати ці неправдиві інформації. Якщо це не станеться, тоді я візьму до уваги інші можливості, щоб вияснити цю справу.

Е. Т.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Багмет, Андрій. *Словник синонімів української мови.* Том I. Редакція Григорія Лужницького і Леоніда Рудницького. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1982, 465 стор.

Бульба-Боровець, Тарас. *Армія без держави.* Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Вінніпеґ: Товариство «Волинь», 1981, 327 стор. $ 20.00.

Винар, Любомир. *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року.* Нью-Йорк—Мюнхен: Українське Історичне Т-во, 1981, 47 стор. $ 6.00.

Винар, Любомир. *Євген Онацький — чесність з нацією (1894—1979).* Нью-Йорк—Мюнхен: Українське Історичне Т-во, 31 стор. $ 3.00.

Винниченко, Володимир. *Щоденник. 1911—1920. Том I.* Редакція Григорія Костюка. Едмонтон—Нью-Йорк: Канадський інститут українських студій і Комісія УВАН для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980 499 стор.

Вільна українська наука в Північній Америці та Інститут ім. Симона Петлюри. Торонто: Інститут ім. С. Петлюри, 1982, 76 стор.

Гнатюк, Володимир. *Вибрані статті про народню творчість.* Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1981, 287 стор. (*Записки НТШ*, том 201).

Іларіон, Митрополит. *Етимологічно-семантичний словник української мови.* За редакцією Юрія Мулика-Луцика. Вінніпеґ: Інститут дослідів Волині, 1979, 365 стор.

Костюк, Григорій. *Володимир Винниченко та його доба.* Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1980. 283 стор.

Подворняк, Михайло. *Вітер з Волині. Спогади.* Вінніпеґ: Т-во «Волинь», 1981. 242 стор.

Мішко, Степан. *Нарис ранньої історії Руси-України.* Зредаґував і доповнив Олександер Домбровський. Нью-Йорк—Торонто: Українське Історичне Товариство, 1981. 225 стор. $ 15.00.

Прокоп, Мирослав. *Україна і українська політика Москви.* Нью-Йорк: «Сучасність», 1981. 193 стор.

Онуфрійчук, Ф. *Музейна збірка українських народних скарбів.* Йорктон, 1981. 58 стор.

Робітничі страйки в Польщі 1980. Вибір, передмова і висновки М. Прокопа. Нью-Йорк: «Сучасність», 1981. 193 стор.

Chumer, William A. *Recollections About the Life of the First Ukrainian Settlers in Canada.* Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. 76 p.

For God and Peter the Great. The Works of Thomas Conseett, 1723—1729. Edited by James Cracroft. New York, East European Monographs (Distributed by Columbia University Press), 1982. 461 p. $ 25.00.

Handlin, Oscar. *Truth in History.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981. 437 p. $ 895 pap.

Hrushevskyi, Mykhailo S. *The Historical Evolution of the Ukrainian Problem.* Cleveland, John T. Zubal, inc., 1981. 58 p. (Reprinted from 1915 edition).

Ladurie, LeRoy E. *The Mind and Method of the Historian.* Chicago, University of Chicago Press, 310 p. $ 21.00.

Local Politics in Communist Countries. Edited by Daniel N. Nelson. Lexington, The University of Kentucky Press, 1981. 230 p. $ 17.50.

Melko, Matthew and R. D. Weigel. *Peace in the Ancient World*. Jefferson, N. C., McFarland & Co., 1981. 223 p. $ 18.95.

Murphy, Paul J. *Breznev. Soviet Politician*. Jefferson, N. C., 1981. 363 p. $24.95.

Myroniuk, Halyna and Christine Worobec. *Ukrainians in North America. A Select Bibliography*. St. Paul, Immigration History Research Center, University of Minnesota, 1981. 236 p.

Read, Christopher. *Religion, Revolution and Russian Intelligentsia. 1900—1912*. New York, Barnes and Noble, 1981. 221 p. $ 25.00.

Sokolyshyn, Alexander and Vladimir Wertsman. *Ukrainians in Canada and the United States. A Guide to Information Sources*. Detroid, Gale Research, 1981. 236 p. $ 38.00.

Sowell, Thomas. *Ethnic America. A History*. New York, Basic Books, 1981. 353 p.

Steffen, Gustaf. *Russia, Poland and the Ukraine*. Cleveland, John T. Zubal, inc., 1981. 36 p. (Reprinted from 1915 edition).

Subtelny, Orest. *The Mazepist. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century Bounder*. East European Monographs, 1981. 280 p. (Distributed by Columbia Univesity Press).

The Ukrainians and the European War. Published by the Ukrainian National Council, Cleveland, John T. Zubal, inc., 1981. 64 p. (Reprinted from 1915 edition).

Werking, Richard H. *The Master Architects. Building the United States Foreign Service, 1890—1913*. Lexington, The Univensity Press of Kentucky, 1978. 330 p.

Yanov, Alexander. *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History*. Berkley, University of Califoria Press, 1981. 339 p. $ 19.95.